

AKADEEMIA

9. AASTAKÄIK

1997

NUMBER 4

Genotsiid ja apartheid Eestis	Enn Sarv
Molotov—Ribbentropi pakt	Pavel Sudoplatov
Eksitajast ja eksitamisest eesti usundis	Aivar Jürgenson
Assotsiatsioone ja muljeid	Bruno Mölder
Dünaamika ilu	Jüri Engelbrecht
Teadus juhuslikus maailmas	Ene-Margit Tiit
Kaos ja fraktalid	Peeter Määrsepp
Mille jaoks on filosoof?	Hilary Putnam
Hilary Putnami sisemine realism	Bruno Mölder
Objektivism ja relativism	Joseph Margolis
Abistav käitumine	Ürmas Reinson
Mis meelde on jäänud	Arvo Mägi

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski Inta Soms
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1997

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimus nr 2561.

Trükiarv 2300.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

9. AASTAKÄIK 1997 NUMBER 4 (97)

Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis. III	
	<i>Enn Sarv</i> 675
Molotov—Ribbentropi pakt	
	<i>Pavel Sudoplatov</i> 693
	<i>Tõlkinud Jaan Isotamm</i>
Eksitajast ja eksimisest eesti usundis	
	<i>Aivar Jürgenson</i> 710
Assotsiatsioone ja muljeid	
	<i>Bruno Mölder</i> 732
Dünaamika ilu	
	<i>Jüri Engelbrecht</i> 735
Teadus juhuslikus maailmas	
	<i>Ene-Margit Tiit</i> 754
Kaos ja fraktalid	
	<i>Peeter Määrsepp</i> 762
Mille jaoks on filosoof?	
	<i>Hilary Putnam</i> 770
	<i>Tõlkinud Bruno Mölder</i>
Hilary Putnami sisemine realism	
	<i>Bruno Mölder</i> 789

Objektivism ja relativism	<i>Joseph Margolis</i>	808
	<i>Tõlkinud Tiiu Hallap</i>	
Abistav käitumine ja selle uurimine	<i>Urmas Reinson</i>	832
Editorial note. Summaries		852
Mis meelde on jäänud: Episoode ja meeleolusid. VIII	<i>Arvo Mägi</i>	861

Palume lugeda eelmises numbris lk 612 ja inglisekeelses sisukorras Paul Johanseni raamatu väljaandmisaastaks 1986 asemel 1996. Eksitus on juhtunud ka meie 2. ja 3. numbris: Enn Sarve raamatu õige pealkiri on *No one can withstand the law*.

Lk 734, 769, 831: Inge Kudisiimu tušijoonistused Villem Ridala poemile "Püha rist".

GENOTSIID JA APARTHEID OKUPEERITUD EESTIS

Enn Sarv

Põliselanike deporteerimine ja väljasaatmine inimsusevastase kuriteona hõlmas muidugi ka vangimõistetute väljasaatmist okupeeritud Eestist. See järeldeb otseselt meie kriminaalkoodeksi tekstist. Nagu eespool nägime, peetakse seda ühtlasi sõjakuriteoks. Karistuse kandmise koht määrati tavaliselt karistava komisjoni või kohtu otsusega, kuid selles osalesid ka GB ja prokuratuur. Tuleb eristada kaht peamist karistajate liiki: esiteks kohtud ja sõjatribunalid (erinevas alluvuses tribunale on Eestis tegutsenud vähemalt 15) ning teiseks nõukogude võimu kuritegelikud omakohtuorganid: kolmik, kolleegium, erinõupidamine (Lindmäe 1995: 430 ja viide 1). Karistamisest võttis osa muidugi ka prokuratuur, kas siis otse või järelevalve korras oma tegevuse kaudu. Prokuröri osavõtt protsessist võis ära jääda, millega VNFSV KrPK alusel kaasnes ka kaitsja puudumine (Lindmäe 1995: 431–432). Viimane oli muidugi ränk rahvusvahelise õiguse rikkumine ja ühtlasi sõjakuritegu “ausa ja seaduspärase protsessi” tagamata jätmise tunnustel.³³

Karistusotsuste kavandajate ja otsusetegijate korraldusel toimunud väljasaatmiste ohvreid oli Eestis ligi kolm korda enam kui küüditatud. Väljasaatmised vangilaagritesse N. Liitu (enamasti edaspidise asumisele jätmisega) kestsid kuni 1990. aastani ning hõlmasid kokku ligi 80 000 inimest. Ellujäänud vangid olid keskmiselt 15,74 aastaks (koos järelasumisega; vt Õispuu 1996) ja hukkunud vangid igaveseks ajaks eesti rahva taastootmise protsessist välja lülitatud, nii et ligi kaks korda suurem oli

Algu 2. numbris.

³³Võrdle Genfi konventsioonides “igal ajal ja kus tahes” karistatavate sõjakuritegudega.

vangide sündimata jäänud laste arv. Valdav enamus vange sai karistuse okupeeritud riigi kodaniku jaoks ülimalt mõistusevastase "nõukogude isamaa reetmise" paragrahvi alusel. Sisuliselt tähendas see "meelevaldset arreteerimist ja ebaseaduslikku vangispidamist" (nagu on öeldud ApKs) või "tagakiusamist poliitilistel või rassilistel põhjustel" (Nürnbergi sõjatribunali põhikirja sõnastus). Kuni maikuuni 1989 kehtis kuritegelik ENSV ÜNP seadlus 12. oktoobrist 1957, mis keelas väljasaadetute paljude liikide tagasi lubamise Eestisse. Hulk väljasaatjaid ja tagasituleku keelajaid on praeguseni alles, mõned töötavad koguni kõrgetel ametikohtadel. See inimsusevastane kuritegu esines ka Saksa okupatsiooni ajal: Eestist saadeti tollal välja umbes 2000 vangi, paar tuhat tööteenistuslast ja suur osa Sõrve poolsaare elanikkonnast.

Nõukogude okupatsioonirežiimi ohvrite rehabiliteerimisel Riigikohtus tuleb kohtuasjade läbivaatamisel ilmsiks hulk okupatsiooniaja kohtunike, prokuröride ja uurijate inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid, nagu näiteks meelevaldsed arreteerimised ja süüdimõistmised, "ausa ja seaduspärase protsessi" nõuete rikkumised, süüdimõistetute väljasaatmised, uurimise käigus piinamise, ähvarduste, valetamise või inimväärikust alandavate menetluste kasutamine jms. Enamasti on tegemist juhtudega, kus Eesti Vabariigi kodanikud pandi Nõukogude võimu poolt vastutama kuritegude eest, mille subjektiks võisid olla üksnes N. Liidu kodanikud, või kus ei arvestatud vabadusvõitluse õigustatust rahvusvaheliste normide, sh ÜRO põhikirja järgi. Tõsi küll, selliseid asjaolusid on kaasajal ulatuslikult arvesse võetud rehabiliteerimise alusena (Lindmäe 1995: 432), kuid Riigikohus pole rehabiliteerimiste käigus seni veel kordagi püstitanud okupatsioonivõimu esindajate süülisuse küsimust. Seda ülesannet seadusetäht Riigikohtule otseselt küll ei kehtesta, kuid tegelikult viitab iga rehabiliteerimine vajadusele põhjalikult uurida, kes ikkagi oli süüdi isiku õigusevastases karistamises ja kas see karistamine oli inimsusevastane või sõjakuritegu. Nende probleemide lahendamisest loobumine tähendab sisuliselt kõigi karistajate õigeksmõistmist ilma asjaolude uurimiseta. Ühtlasi ei tohi unustada, et mitteteatamine kindlalt teada olevast esimese astme kuriteost on kuritegu.

Eespool oli juba juttu ka sellest, et tõsiste kehaliste või vaimsete kahjustuste tekitamine kui üks võimalikke genotsiidi teostusviise on meie kriminaalnormis asendatud raskete või üliraskete kehavigastustega ja vaimsete hälvetega. Tõsine kehaline kahjus-

tus pole kaugeltki veel kehavigastus ja vaimne kahjustus ei tarvitse olla vaimne hälve. Nii võivadki selle paragrahvi järgi karistamata jääda kurjategijad, kes on süüdi näiteks kerges riietuses polaaraladele viidud või nädalateks külma kartsa pandud inimeste tervisekahjustustes, vangidel ilma kaitsevahenditeta töötamise tõttu tekkinud kaevandussilikoosis, asumisel või tööl saadud kiirituse tagajärgedes või represseeritute vaimsete võimete nõrgenemises kurnava nälja tagajärjel. Need olid vaid üksikud näited. Selletaoliste kommunismiohvrite arv Eestis on kokku umbes 10 000. Lisaks mõnisada Saksa laagreis tervise kaotanud ja pärast seda ellujäänud isikut, nende hulgas mõnikümmend Eesti juuti.

Inimsusevastaste kuritegude paragrahvis apartheidi mainimata jätmist ei saa millegagi õigustada, sest käsitus okupatsioonikor-
rast kui nõukogude apartheidist tundub kummutamatu. Tegemist oli ju tõesti seaduspärastatud rassilise (= rahvuslikul ja sugukondlikul alusel teostatud) segregatsiooni ja diskrimineerimise süsteemiga, mille eesmärgiks oli niihästi kehtestada ja säilitada kui ka järjekindlalt laiendada ühe rassirühma (nõukogude natsiooni, eriti vene rahvuse) ülevõimu okupeeritud riigi elanikerühmade sihipärase rõhumise eesmärgil. Niisugune on mõistemääratlus konventsioonis ja just niimoodi tehtigi. ApK sõnastust kasutades võime õigustatult väita, et tegemist oli vandenõuga eesti rahva hävitamiseks. Hakata siinkohal lisaks juba mainitud genotsiidikuritegudele uuesti loetlema ka kõiki muid Eestis toimepandud apartheidikuritegusid läheks pikale. Järgnevalt loetleme vaid kõige esileküündivamaid kuritegusid, eriti selliseid, mida jätkati kuni Eesti taasiseseisvumiseni. Rõhutame, et nende eest vastutuselevõtmine eeldab inimsusevastaste kuritegude paragrahvi avarat tõlgendamist, ja see — nagu eespool juba näidatud — on põhi-seadusest lähtuvalt meie õiguskaitseorganite, eriti aga Riigikohtu otsene kohustus.

Rassirühmade liikmete meelevaldset arreteerimist ja ebaseaduslikku vangispidamist käsitleb ApK genotsiidi ühe vormina. Osal juhtudest kasutasid nõukogude võimud selle raske inimsusevastase kuriteo õige nime vältimiseks ümberütlemist “kohtuvälised represseerimised” ning olid iseseisvuse taastamise ajaks Eestis ise sedastanud üle 30 000 juhtumi, muidugi ilma ühtki süüdlast karistamata. Inimsusevastase kuriteo olemasoluks piisab neil juhtudel represseerimise meelevaldsusest, nii et selle ettekäändeid pole mõtet vaadeldagi. See aegumatu kuritegu hõlmas meil kokku

ligi 100 000 ohvrit, süüdlaseks olid rassistliku Nõukogude võimu juhtivad ja nn õiguskaitseseorganid, lisaks mitut sorti erikomisjonid ("erinõupidamised", "kolleegiumid", "kolmikud"). Sisuliselt olid selle inimsusevastase kuriteo ohvreiks peaaegu kõik tänaseks rehabiliteeritud vangid ja küüditatud.

Siaa võime lisada ka isikute tagakiusamise nende põhiõigustest ja vabadustest ilmajätmisega selle eest, et nad apartheidi vastu välja astusid. Seda konventsioonis ja **ka meie kriminaalkoodeksis** otseselt mainitud kuritegu pandi toime taasiseseisvumiseni, kõige lõpuks iseäranis nn teisitimõtlejate vastu suunatud väga mitmesuguste meetmete abil (Niitsoo 1992, 1993). Siiamaani on selgitamata jäänud isegi meie vabadusvõitluse viimase märtri Jüri Kuke represseerimise süüdlased, ehkki on teada, et Tartu prokuratuur lõpetas esialgu tema kriminaalasja kuriteo koosseisu puudumise tõttu ning oli sunnitud selle taas algatama EKP keskkomitee otsesel surveel. Veel 1992. a jätkasid mõned ametisse jäänud nõukogude kohtutegelased Eestis poliitiliste karistuste tühistamise asemel nõukogude korra ohvrite mõnitamist N. Liidu vastu toimepandud "kuritegude", sisuliselt vabadusvõitluse ümberkvalifitseerimisega huligaansuseks (Sarv 1992; vt ka Kirikal 1992). Seda inimsusevastast kuritegu võiks ApK eeskujul nimetada inimeste väärkuse ründamiseks või nende alandavaks kohtlemiseks (ApK II artikli punkt a-ii).

Inimsusevastaseks kuriteoks tunnistab ApK ka kõik meetmed, mis on suunatud elanikkonna jaotamisele ja eraldamisele rassitunnuste järgi (II artikli punkt d). Meil kuuluvad selle määratluse alla eelkõige piirkondlik ja ametkondlik segregatsioon immigrandide soodustamisega, lisaks põliselanike väljasurumine Kirde-Eestist ja mitmest linnast, mujal aga parematest elamukvartalitest, ning üle kogu Eesti tähtsamate ja paremini tasustatud tegevusalade tagamine muulastele. Kommunistide erakordselt sihikindla segregatsiooni- ja diskrimineerimispoliitika all tuli kannatada vähemalt 750 000 Eesti põlisasukal. Aastakümneid kestnud ebavõrdsust põlistalinlastele elamispinna jaotamisel märkis juba 1990. a ka ENSV ülemnõukogu presiidium (RT 1990, 15, 163), kuid muidugi ei teinud ta juttugi süüdlaste karistamisest.

Okupeeritud riigi kodanike kui omaette "rassirühma" (Eesti natsiooni) ilmajätmine paljudest inimese põhiõigustest ja põhivabadustest kuulub samuti aegumatute inimsusevastaste kuritegude

hulka, kuid ainult apartheidi raames (ApK II artikli punkt c). See kommunistide ja okupantide üks massilisemaid kuritegusid tabas kogu põliselanikkonda, välja arvatud kommunistliku partei liikmed, "nomenklatuuri" hulka kuuluvad isikud, partei soosikud ja iseäranis kollaborandid. Selle kuriteo teostusviisid olid erakordselt mitmekesised. Vastava kuriteokoosseisu üldsõnalisus Eesti kriminaalkoodeksi täiendustes on kõrvaldatav paragrahvi kitsendava tõlgendamisega ApKd appi võttes. Omaette probleemi moodustavad need Nõukogude korra kaasajooksikud, kes nüüd väidavad, et "me kannatasime koos kogu rahvaga ja veel enamgi". Nemad olid oma inimõigused vabatahtlikult vahetanud majanduslike ja muude hüvede vastu ja teinud seda täies teadmises.

Näeme, et nõukogudeaegsete inimsusevastaste kuritegude levik Eestis oli väga laialdane. Nende uurimine näib ähvardavat suurt hulka võimuga kaasaläinud kollaborante. Eesti kriminaalkoodeks näeb aga ette nii palju võimalusi karistust kergendavate või kaotavate asjaolude arvestamiseks, et igapähele peaks olema tagatud õiglane ja koguni leebe suhtumine.

Sõjakuritegude karistamise võimalustest

Kriminaalvastutuse seadus (RT I 1994, 83, 1447) lülitas kriminaalkoodeksi koosseisu kolm sõjakuritegude paragrahvi. Neist esimese pealkirjaks on vägivald elanikkonna kallal sõjategevuse piirkonnas, teisel sõjavangi kohtlemise õigusliku režiimi rikkumine ja kolmandal keelatud sõjapidamisvahendite või -viiside kasutamine või nende kasutamiseks käsu andmine. Juba need pealkirjad näitavad, et sõjakuritegusid vaadeldakse kriminaalkoodeksis kitsalt kui ainult sõjaaegset karistatavat tegevust. Järelikult on Genfi dokumendid Eestis rakendatud vaid osaliselt, mis tähendab nende rikkumist. Arvestamata on jäänud Genfi IV konventsiooni nõue, mille kohaselt okupant jääb okupeeritud territooriumil konventsiooniga seotuks kuni okupatsiooni lõpuni, juhul kui ta teostab seal valitsemise funktsioone, ja Genfi esimeses protokollis ÜRO põhikirja alusel antud täpsustav tõlgendus, mille kohaselt kõik neli Genfi konventsiooni ja lisaprotokoll hõlmavad rahva enesemääramisõiguse teostamiseks peetavat võitlust koloniaalse ülemvõimu, võõrriigi okupatsiooni ja rassistlike režiimide vastu ning kuuluvad ilma piiranguteta rakendamisele okupatsiooni lõpuni (IV konventsiooni 6. artikkel ja I protokollis artiklid 1.4

ning 3 (b)). Lisaks oleks tulnud silmas pidada, et kõiki Genfi konventsioone loetakse rahvusvaheliseks tavaõiguseks ning see-
ga üldkehtivaks kogu tsiviliseeritud maailmas.

Põhiseaduses sätestatud Eesti riikluse järjepidevuse põhimõt-
test (PS sissejuhatuses lõik 2 ja § 1 lõik 2) tuleneb, et me oli-
me okupeeritud üle viiekümne aasta, alates 1940. a 17. juunist.
Piirdumine üksnes sõjaaegsete kuritegudega omandab praeguses
Eestis seetõttu veelgi sügavama tähenduse: tegemist on kui mit-
te just meie põhiseaduse otsese rikkumisega, siis selle tähtsaima
põhimõtte eiramisega küll kindlasti. See on kaudne tunnustus tea-
tavatele Venemaa ja isegi mõnede Eesti poliitikutegelaste väitele,
nagu oleks nüüdne Eesti uus, NSV Liidust irdunud riik.

Sõjakuritegude ("tõsiste õiguserikkumiste") artiklid Genfi do-
kumentides ei ole iserakenduvad. Nende osaline rakendamine
täheb Eesti poolt ratifitseeritud rahvusvaheliste lepingute rik-
kumist: Genfi konventsioonid nõuavad, et lepinguosalised keh-
testaksid kõik vajalikud seadused tõsiseid õiguserikkumisi toime
pannud või selleks käsu andnud isikute tõhusaks karistamiseks, ja
I protokoll nõuab võetud kohustuste täitmist koguni viivitamatult.

Esimene sõjakuritegude paragrahv kriminaalkodeksi koos-
seisus (§ 61²) tunnistab karistatavaks sõjategevuse piirkonnas toi-
munud röövimise, vägivalda, vara ebaseadusliku hävitamise ja va-
ra ebaseadusliku äravõtmise sõjalise vajaduse ettekäändel. Lisaks
on seal kuriteo koosseisuna sätestatud "muude tsiviilelanikkon-
na kaitset käsitlevate rahvusvahelise õiguse normide rikkumine".
Paragrahvi pealkirjast näib järelduvat, et see kõik käib ainult sõ-
jategevuse piirkonnas toimunu kohta.

Vaatleme kõigepealt paragrahvis vahetult kirjapandut. Selle
otseisel rakendamisel tuleb arvestada, et sõjategevus Eestis kestis
kuni metsavõitluste lõppemiseni. Sellest põhimõttest lähtub mui-
de Riigikohtu praegune tegevus Eesti Vabariigi iseseisvuse eest
ja eesti rahvale tehtud ülekohtu vastu võidelnute rehabiliteeri-
misel (Lindmäe 1995: 430–432). Järelikult tuleb pidada sõja-
kuritegudeks igasuguseid tsiviilelanike ja talude vastu suunatud
vägivalda- ja terroritegusid, mida metsavendade jälitamise ja hä-
vitamise käigus toime pandi, samuti kommunistliku partei orga-
niseerivat ja käsuandlikku tegevust metsavendluse vastu võitle-
misel. Sõjategevuse lõppemise hetke Eestis ei saa üheselt määra-
ta, sest metsavendlus vaibus järk-järgult ning eri paigus eri aega-

del. Ilmselt tuleb sõjategevuse piirkonnaks vaadeldava paragrahvi mõttes lugeda igasugust paika, kus metsavendluse ehk rahvusliku partisaniliikumise või ka üksikute metsavendade jälitamisel kasutati vägivaldseid vahendeid ja/või meetodeid.

Nagu öeldud, kohtud ja õiguskaitseorganid ei tohi rahvusvahelist õigust rikkuda. Seetõttu tuleks silmas pidada, et paragrahvi pealkirjal ei ole otsesest normatiivset tähendust. Paragrahvi pealkiri on käsiteldav üksnes järgneva karistusnormi tõlgendamiseeskirjana. Tõlgendamisel on aga ülimuslik jõud ratifitseeritud rahvusvahelisel õigusel, mis sisuliselt tühistab kitsendava pealkirja ja kohustab sõjakuritegudena arvestama niihästi sõjategevuse piirkonnas kui ka kogu okupatsiooni jooksul elanikkonna kallal toimepandud vägivalda ja ahistamist. Seetõttu tuleks esimese sõjakuritegude paragrahvi tekstis mainitud "muude" normide all mõista kõigi tsiviilelanikkonna kaitset käsitlevate ja Eestis ratifitseeritud rahvusvaheliste lepingute kogu teksti, nimelt aegumatuskonventsiooni, selle kaudu nelja Genfi konventsiooni, Nürnbergi sõjatribunali põhikirja, Nürnbergi kohtuotsuses väljenduvaid põhimõtteid ja Haagi IV konventsiooni, lisaks veel Genfi esimest protokollit.

Nende normide alusel peaks elanikkonna vastu suunatud sõjakuritegude loetelusse juurde mõtlema tsiviilelanike ettekavatsetud tapmise, piinamise ja ebainimliku kohtlemise, tahtliku suurte kannatuste või kehale või tervisele tõsiste kahjustuste tekitamise, pantvangide võtmise, isikute ebaseadusliku vangistamise, nende ilmajätmise õigustest ausale ja seaduspärasele kohtuprotsessile (siia kuulub näiteks kohtupidamine ilma kaitsja osavõtuta ja kohtuväliste karistusorganite kogu tegevus), igasuguste (sealhulgas ka vangistatud) tsiviilelanike küüditamise või ebaseadusliku ümberpaigutamise kas okupeeritud ala piires või sealt väljapoole, isikute sundimise teenistuseks okupeeriva riigi vägedes, okupandi tsiviilelanikkonna osade asustamise okupeeritud territooriumile, rüüded kaitsealuste kultuuri- ja vaimupärandi objektide vastu, omandi äravõtmise ilma sõjalise hädavajaduseta, rassilisel diskrimineerimisel põhinevad inimväärkuse solvamised ja apartheidi. Ning seda kõike okupatsiooni esimesest päevast viimaseeni (okupatsiooni lõpu kuupäeva määramine on Eestis muide omaette keerule juriidiline probleem).

Loetelu sai pikk, aga põhiseaduse § 3 kohaselt moodustavad selle aluseks olevad dokumendid Eesti õigussüsteemi lahutamatu, järelikult kõigile kohustusliku osa. Juhime tähelepanu mõnele massilisele tsiviilelanikkonna vastu toimepandud sõjakuriteole.

Kõigepealt okupandi tsiviilelanikkonna osade ümberasustamised okupeeritud territooriumile. Tervenisti rahvusvaheliseks tavaõiguseks kuulutatud Genfi IV konventsioon tunnistas selle õiguserikkumiseks (art. 49, lõik 6) ja Genfi I protokoll kvalifitseeris ümber tõsiseks õiguserikkumiseks ehk sõjakuriteoks (art. 85.4, punkt a). Meil on see kaasa toonud eesti rahva tuleviku seisukohast kõige kahjulikumaid tagajärgi. Ajakirjanduse andmeil on muulasi toodud (tulnud) ja läinud miljoneid, püsivalt oli 1989. aastaks kohale jäänud neid umbes 600 000. Süüdlasi tuleks otsida nende seast, kes on korraldanud Venemaal ja mujal töötajate värbamist Eestisse toomiseks ning eelisoluks loomist immigrandidele ja kes on sellekohaseid korraldusi liiga usinalt täitnud. Kaudselt on süüdi ka need, kes on tahtlikult koostanud rahvamajandusplaan, mis eeldasid töötajate importi. Seda on mõeldav vaadelda osana vandenõust.

Teine eriti massiline sõjakuritegu, mis hõlmas meil ligi pool miljonit ohvrit, oli Eesti kodanike sundimine teenistuseks okupandi sõjaväes (kaasa arvatud Tšernobõli "kordusõppused") ning osavõtuks agressioonidest nn sotsialismimaade ja Afganistani vastu. Süüdlasi otsitagu sõjaväe ja kohaliku garnisoni juhtkonnast, kommunistlikust parteist, peale nende on muidugi süüdlased sõjakomissariaatide töötajad, asjakohaste seadluste ja määruste autorid ning sõjaväest kõrvalehoidjate vastu tegutsenud "õiguskaitsetöötajad". Viimaseil Nõukogude võimu aastail jätkati seda sõjakuritegu isegi arvesse võtmata sõjaväeteenistuse vastu suunatud "Genf IV" rahvaliidumist, nii et teadmatusega ei saa süüdlased ennast küll vabandada.

Kolmas väga ohvriterikas sõjakuritegu oli Eesti tsiviilelanikkonna suurte osade, kaasa arvatud vangimõistetud inimeste küüditamine Venemaa kaugelemalesse rajoonidesse ja sunnitöölaagritesse. See on ühtlasi ka inimsusevastane kuritegu, millena oleme seda eespool juba kirjeldanud. Koos üle-eelmises lõigus mainitud sõjakuriteoga (okupandi kolonisaatorliku tegevusega) on tegemist nn etnilise puhastusega, nagu seda tänapäeval on nimetama hakatud.

Neljanda kaugeleulatuvate tagajärgedega sõjakuriteona tuleks mainida okupeeritud Eesti piires korraldatud ümberasustamisi, näiteks maa-alade tühendamist okupandi sõjaväe või tehaste vajadusteks, mitmete linnade sulgemist põlisasukate eest, piiräärsete alade puhastamist ebasoovitavast "elemendist" ning ruumi tegemist sisseveetavaile okupeeriva riigi kodanikele. Sellesse liiki kuulub ka maarahva koondamine suurtesse asulatesse juhtudel, kui seda tehti sunniviisil.

Jätkame Eesti kriminaalkoodeksisse lülitatud sõjakuritegude vaatlemist. Teine sõjakuritegude paragrahv Eesti kriminaalkoodeksis (§ 61³) näeb ette karistuse sõjavangi kohtlemise õigusliku režiimi rikkumise eest, kui see on "seotud erilise julmusega või toime pandud haige või haavatud sõjavangi vastu". Ei ole toodud mingeid viiteid dokumentidele, mis seda režiimi sätestavad. Ilmselt tuleb aluseks võtta eelkõige Genfi III konventsioon ja Genfi I lisaprotokoll, mis jällegi mõlemad moodustavad lahutamatu osa Eesti õigussüsteemist.

Sõjavangide kohtlemise režiimi on kirjeldatud Genfi III konventsiooni artiklites 12–121, kuid üldjuhul ei saa selle rikkumist veel sõjakuriteoks lugeda. Aegumatute sõjakuritegudena tulevad arvesse ainult "tõsised õiguserikkumised": tahtlik tapmine, piinamine või ebainimlik kohtlemine, tahtlikult suurte kannatuste või kehale või tervisele tõsiste kahjustuste tekitamine, igasugune sõjavangi surma põhjustav või tema tervist tõsiselt ohustav ebaseaduslik tegu või tegevusetus, sõjavangi sundimine teenistuseks vaenuliku riigi vägedes ning sõjavangi tahtlik ilmajätmine õigusest ausale ja seaduspärasele kohtuprotsessile, kui teda milleski süüdistatakse. Genfi I protokoll lisab sõjavangide vastu suunatud sõjakuritegude loetelusse teadaolevalt võitlusvõimetu isiku ründamise, õigustamatu viivitamise sõjavangi kojulaskmise ja isikuväärikuse solvamised, kui need põhinevad rassilisel diskrimineerimisel (art. 85.3 (e) ja 85.4 (b–c)), sealhulgas muidugi ka diskrimineerimise rahvustunnuse alusel. Näeme, et kriminaalkoodeksis rõhutatud "eriline julmus" ei tarvitse olla kaugeltki mitte otsustav kuriteotunnus, selleks võib olla igasugune tegu või tegevusetus, mis "tõsiselt ohustab sõjavangi tervist" (III konventsiooni 13. artikkel) või rikub tema inimõigusi.

Selline on kriminaalkoodeksi käsitletava paragrahvi tegelik sisu pärast kohustuslikku täiendamist Eesti õigussüsteemi kuulu-

vate rahvusvahelise õiguse normidega. Okupatsiooni võimu kõige massilisemad sõjakuriteod 1944. ja 1945. aastal olid Saksa sõjaväe mundris võidelnud eestlastest sõjavangide tagakiusamine ja näljutamine (nendest hukkus lühikese ajaga umbes 20%) ning neist osa võtmine okupandi sõjaväkke, sealhulgas ka tööpataljonidesse.

Aga juba 1944. a algas ka Nõukogude võimu kümme aastat kestnud räpane sõda eesti metsavendade ning nende tsiviilisi kuist abistajate vastu koos piinamisega, mürgi kasutamisega, avalike ja salamõrvadega, pantvangide võtmisega, kollektiivsete karistamisega (vägivallaga), talude mahapõletamisega ja maarahva terroriseerimisega. Genfi dokumentide kohaselt tuleb eesti metsavendade võitluses näha rahvusvahelist relvakonflikti, kus okupeeritud riigi rahvas püüdis teostada oma enesemääramisõigust, võideldes võõrriigi okupatsiooni ja rassistliku režiimi vastu. See on ainuvõimalik järeldus ka ÜRO PA agressiooni defineerimise resolutsioonist 3314(XXIX).

Suurt osa metsavendi oleks tulnud kohelda kui võitlejaid (*combatant*) ning alistunudil ja haavatuil oli õigus sõjavangi seisundile, tingimusel et nad olid austanud Genfi dokumentides sätestatud reegleid. Isëranis metsavendade ja üldse sõjavangide puhul oleks tulnud maksimaalsel määral silmas pidada, et nad polnud okupeeriva riigi kodanikud ja et neil polnud okupeeriva riigi vastu mitte vähimaidki truuduskohustusi. Lisaks arvestab meie Riigikohus rehabiliteerimistel sedagi, et metsavennad olid Nõukogude võimu poolt seatud olukorda, kus neil tuli oma elu säilitamiseks toime panna mitmeid muidu keelatud tegusid hädaseisundis ja häda-kaitses (Lindmäe 1995: 432). Seda okupatsioonivõim muidugi ei arvestanud. Vabastatud sõjavange ning alistunud metsavendi hakkas okupatsioonivõim varsti hulgaliselt kohtu alla andma "nõukogude isamaa reetmise eest", et neid sellel väljamõeldud ettekäändel mõrvata või meelevaldselt vangi mõista ja Venemaa-le sunnitöölaagrisse küüditada. Rahvusvaheline õigus tunnistas need teod üsna mitme eespool vaadeldud punkti järgi sõjakuritegudeks, kuid pakub ka võimaluse käsitleda neid apartheidide ilmingutena.

Ja lõpuks, sõjakuritegudeks loetakse ka tahtlik apartheidide ning muude ebainimlike ja andavate praktikate rakendamine, kaasa arvatud rassilisel diskrimineerimisel põhinevad inimväärkuse solvamised. Järelikult, olles juba ratifitseerinud ApK, oleme

kohustatud ka Genfi dokumentide alusel seda ausalt ellu viima hakkama.

Kolmas sõjakuritegude paragrahv Eesti kriminaalkoodeksis (§ 61⁴) käsitleb keelatud sõjapidamisvahendite või -viiside kasutamist. Nendeks olid näiteks hulk Punaarmee ja hävituspataljonide terroritegusid 1941. a, Eesti taasvallutuse käigus ja ajastul kuni Stalini võimu asendumiseni, sealhulgas paljud metsavendluse vastased võitlusmeetodid, millest juba juttu oli. Eraldi märkimist nõuavad pommirünnakud Eesti linnade vastu sõja ajal ja Narva lõplik hävitamine varsti pärast sõda, samuti ründed eesti kultuuri- ja vaimupärandi objektide vastu. Kõigil neil juhtudel oli tegemist meelevaldse purustamise ja laastamisega ilma sõjalise vajaduseta. See oli sõjakuriteoks tunnistatud juba Nürnbergi tribunali põhikirjas ja kohtuliku vastutuse ähvardusel keelatud veelgi varem, nimelt Haagi 1907. a konventsiooni lisana kehtestatud eeskirjades.

Kriminaalkoodeksi kolmas sõjakuritegusid käsitlev paragrahv mainib oma pealkirjas keelatud sõjapidamisvahendite või -viiside kasutamist, kuid kuriteo koosseisu kirjelduses piirdub ainult käsu karistatavaks tunnistamisega. Genfi konventsioonide ja esimese protokoll'i järgi peavad vastutama nii käsu andja kui ka täideviija.

Karistusi raskendavad ja kergendavad asjaolud

Kõigepealt tuleb tähelepanu juhtida asjaolule, et inimsusevastaseid kuritegusid ja sõjakuritegusid pani Eestis toime kaks erinevat isikute gruppi: **okupandid** ja **kollaborandid**. Okupandid tulevad esmajoones kõne alla kui kuritegude kavandajad, arvatava vandenõu osalised, organiseerijad, käsuandjad, juhtijad ja peamised täideviijad. Nende süü on suurem. Kollaborandid olid nähtavasti suuremalt osalt kaasaaitajad, niisiis väiksemad süüdlased. Ehkki kuriteoohvrite arv Eestis on erakordselt suur, ei ole oodata kuigi suuri karistatavate isikute hulki. Valdav osa kuritegusid pandi toime kuni umbes 1955. aastani, väga suur osa tõendeid on hävinud või Venemaale viidud, enamus ohvreid ja tunnistajaid surnud.

Inimsusevastaste kuritegude eest on Eesti kriminaalkoodeksis ette nähtud vabaduskaotus 8 kuni 15 aastat või surmanuhtlus. Sõjakuriteod on karistatavad vabaduskaotusega kuni 10 aastat, välja arvatud sõjavangi kohtlemise õigusliku režiimi rikkumine, mille

eest raskema kuriteo tunnuste puudumisel karistatakse arestiga või vabaduskaotusega kuni 3 aastat. Inimsusevastased ja sõjakuriteod on kriminaalkoodeksi järgi esimese astme kuriteod, nii et mitte-teatamine toimepandud kuriteost on karistatav (KrK §§ 19 ja 181). Mitte-teatamine kindlasti teadaolevast toimepandud kuriteost toob rahatrahvi või aresti või vabaduskaotuse kuni ühe aastani. See käib ka rehabiliteerimiste käigus avastatud kuritegude kohta, mida olid toime pannud kohtunikud, prokurörid, julgeolekutöötajad ja muud. Inimsusevastaste kuritegude või sõjakuritegude toimepanemist kajastavate dokumentide tahtlik hävitamine, rikkumine või peitmine on karistatav samuti arestiga või vabaduskaotusega kuni 3 aastat.

Kohus peab mõistma karistuse vastava kuriteo kohta kehtestatud piirides, kuid ühtaegu arvestama toimepandud kuriteo raskust ja laadi, vastutust kergendavaid ja raskendavaid asjaolusid ning süüdlase isikut. Kuriteo raskust oluliselt vähendavate erandlike tehioolude esinemisel võib kohus süüdlase isikut arvestades määrata karistuse ka alla ettenähtud alammäära või üle minna teise-liigilisele karistusele. Süüdlase isiku arvessevõtmisel tuleb meie oludes silmas pidada okupantide ja kollaborantide suuremat vastutust inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude toimepaneku eest, mis aga sugugi ei tähenda, nagu ei võiks süüdlasteks olla ka muud isikud.

Parteinomenklatuuri hulka arvatud okupandid olid Eestisse saadetud N. Liidu imperialistlikke taotlusi ellu viima, genotsiidi ja apartheidi teostama ja eesti rahvast hävitama ning seda oma võimete ja oskuste piires nad ka tegid. Vastutust raskendavate asjaoludena tulevad kriminaalkoodeksi kohaselt kõne alla kuritegude toimepanemine süstemaatiliselt ja organiseeritud grupi (kommunistliku partei) koosseisus, mitmete süüdlaste puhul ka ränkade tagajärgede põhjustamine (vähemalt viiendiku eesti rahva häving ja teise viiendiku sündimata jäämine). Vastutust kergendava asjaoluna võib muulastest "aparattšikute" puhul mõnedel juhtudel arvesse tulla kuriteo sooritamine teenistusliku sõltuvuse olukorras — eeldusel, et süüdlasel polnud omapoolset moraalse valiku võimalust. Eesti riik võib süüdlastele vastu tulla selles, et annab nad üle Venemaale, kui viimane seda taotleb, ja usaldab kohtuasjade arutamise sealsetele võimudele. Igal arvessetulevate rahvusvaheliste konventsioonidega ühinenud riigil on õigus oma kodanike üle ise kohut mõista nende poolt sooritatud inimsuse-

vastaste ja sõjakuritegude eest. Selleks tuleb Venemaaga muidugi sõlmida leping süüdistatavate ja karistust kandvate isikute vastastikuse väljaandmise kohta.

Eesti kodakondsetel, kes on okupatsioonivõimuga aktiivselt kaasa töötanud, ehk juriidilise termini kohaselt kollaborantidel on nähtavasti kalduvus ennast okupantidega samastada, mistõttu võib kahtlustada, et nad on inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude jälitamist ja karistamist mitmeti nurjata püüdnud. Tegelikult pole suurel enamikul kollaborantidel selleks kuigi palju põhjust. Inimsusevastaseid kuritegusid ja sõjakurjategusid on nendest nii mõnedki toime pannud, aga sellistelegi võib Eesti kriminaalõigusest otsida ja leida mitmesuguseid vastutust kergendavaid asjaolusid. Arvesse võivad tulla näiteks puhtsüdamlik kahetsus või süü ülestunnistamisele ilmumine, toimepandud kuriteo kahjuliku tagajärje ärahoidmine või tekitatud kahju vabatahtlik hüvitamine või kõrvaldamine süüdlase poolt, kuriteo toimepanemine ähvarduse, sundimise või materiaalse, teenistusliku või muu sõltuvuse mõjul, kuriteo toimepanemine raskete isiklike, perekondlike või muude asjaolude kokkusattumise mõjul jms. Mõnel juhtul võib arvesse tulla ka kuriteo sooritamine hädaseisundis, seega siis ohu kõrvaldamiseks, mis ähvardas hädasolijat või teist isikut või nende õigusi.

Eestis kui õigusriigis on endastmõistetav, et kedagi ei saa karistada paljalt kommunistlikku parteisse kuulumise eest, olgugi see partei kuritegelik, või partei palgal töötavaks kollaborandiks olemise eest, olgu töökohustused millised tahes. Igaüks vastutab vaid selle eest, mis ta isiklikult on teinud. Ja kõike arvesse võttes võib kohus ettenähtust kergema karistuse mõista, vabadusekaotuse tingimisi kohaldamata jätta, karistatu enne tähtaega karistusest vabastada või tema karistuse kergemaliigilisega asendada, lõpuks ka süüdimõistetu, kes on kuriteo tehjolude või kurjategija selgitamisel abi osutanud, karistusest üldse vabastada. Selleks on vajalik, et süüdimõistetu poolt esitatud tõendid oleksid viinud jõustunud kohtuotsuseni asjas, milles süüdimõistetu abi osutas.

Täiendavalt kehtib eranditult kõigi inimsusevastaste ja sõjakuritegude puhul üldine põhimõte, mida rakendati juba Nürnbergi põhikirja elluviimisel: kuriteo toimepanekut käsu täitmise korras tuleb alati käsitleda kergendava asjaoluna, kui kohtualusel puudus

isikliku moraalse valiku võimalus. Siin nähtavasti sõltub kõik peamiselt kohtualuse isikust.

Palju põhjust on loota Eesti kohtult peale õigluse ka leebust, sest kui välja arvata kõige nooremad, siis valdav enamus kohtunikke on meil ise endised kompartei liikmed: teistsuguseid sovetiajal nii kohtu- kui ka üldse juristitööle kuigi palju ei lubatudki.

Ja lõpuks on Riigikogul õigus välja anda ka mingisugune osalise või täieliku amnestia seadus isikutele, kes on toime pannud mõningaid konkreetseid inimsusevastaseid kuritegusid või sõjakuritegusid või kes on tegutsenud ühenduses mingite eriliste asjaoludega.

Kirjandus

- Andreopoulos, George J. 1994. *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- van Dijk, P., G. J. H. van Hoof 1990. *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. Deventer-Boston: Kluwer Law & Taxation Publishers
- Djilas, Milovan 1957. *Die neue Klasse: Eine Analyse des kommunistischen Systems*. München: Kindler Verlag
- Dokumente metsavendlustest ja vastupanuliikumisest Eestis. 1991–1993. — *Akadeemia*, 1991, nr 10–12; 1992, nr 1–8, 11; 1993, nr 3
- Eesti rahvas kahe okupatsiooni haardes: Ühe okupatsiooni asendumine teisega. 1995. Tallinn: Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. (Käsikiri)
- Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. 1957–1958. Stockholm: EMP
- Eesti 1944: tundmatu autori silme läbi. 1993. Tallinn: Olion. [Übertrükk ajalehest *Vaba Eestlane*, 1983, nr 69–91]
- Gorbatšov, Mihhail 1986. *NLKP Keskkomitee poliitiline ettekanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXVII kongressile*. Tallinn: Eesti Raamat
- Horm, Arvo 1994. Operatsioon Läänemeri: Päästeaktsioonid Eestist 1943–1945. — *Pool sajandit eestlust paguluses*. Stockholm: Teataja, lk 151–190
- Human Rights: A Compilation of International Instruments*. 1993a. Volume I (First Part). New York: United Nations
- Human Rights: A Compilation of International Instruments*. 1993b. Volume I (Second Part). New York: United Nations

- I s o t a m m, Jaan 1994. KGB meie elus. — *Eesti Aeg*, nr 1–19
- J o s i a, Udo 1994. Koolinoortest vabadusvõitlejad. — *Memento*, september.
- J õ g i, Ülo 1995. *Kas nad olid bandiidid?* Stockholm: Välis-Eesti & EMP
- J õ g i, Ülo 1996. “*Erna*” legendid ja tegelikkus. Tallinn: a/s JMR
- K a n t, Edgar 1958. Jüri Uluotsa memorandum Eesti seisundi kohta 29. juulist 1941. — *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*, VI kd. Stockholm: EMP
- K e l a m, Tunne 1989. Europarlament ja Balti riigid. — *Looming*, nr 3, lk 425–430
- K i i n, Sirje, Rein Ruutsoo, Andres Tarand 1990. *40 kirja lugu*. Tallinn: Olion
- K i r i k a l, Jaak 1992. Kuulake ära ka teine pool. — *Eesti Aeg*, 17. VI, lk 17
- K o e s t l e r, Arthur 1995. *Pühendatud*. (Loomingu Raamatukogu, nr 5)
- K o n a t e, Samba Cor 1991. The International convention on the suppression and punishment of the crime of apartheid. — *Manual on Human Rights Reporting*. New York: United Nations
- K ä b i n, Ilo 1995a. Kõrge hinnang Pariisist sõjaaegsele Eestile. — *Hommikuleht*, 23. II
- K ä b i n, Ilo 1995b. Kõrge hinnang Pariisist sõjaaegsele Eestile. — *Teataja*, 25. III
- La Convention Européenne des Droits de l'Homme*. 1995. Conseil de l'Europe, Centre d'information sur les droits de l'homme
- L a a r, Mart 1993. *Metsavennad*. Tallinn: AS “Helmet Raja & Co”
- L a a r, Mart 1994. *Suurim armastus*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP
- L i n d m ä e, Herbert 1992. *1941. aasta sõjasuvi Tartumaal*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- L i n d m ä e, Herbert 1995. Nõukogude okupatsioonirežiimi ohvrite rehabiliteerimisest Rügikohtus. — *Juridica*, nr 10
- L o t m a n, Piret, Aivo L õ h m u s 1995. *Eesti raamatute hävitamine nõukogude võimu poolt*. Tallinn: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon
- Manual on Human Rights Reporting*. 1991. New York: United Nations
- M e i s s n e r, Boris 1995. *Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. Beiträge 1954–1994*. Hamburg: Bibliotheca Baltica

- Merila-Lattik, Helbe 1995. *Eesti arstkond ja okupatsioonid*. Tallinn: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon
- Märtsivapustused: Arhiividokumentide kogumik*. 1995. Koost. Mart Arold. Tartu: AS Tungal
- 14. juuni 1941: Mälestusi ja dokumente*. 1990. Koost. Mart Laar. Tallinn: Valgus
- Niitsoo, Viktor 1992. Avalik vastupanuliikumine Eestis aastail 1977–1984. — *Akadeemia*, nr 9–10
- Niitsoo, Viktor 1993. Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968–1975. — *Akadeemia*, nr 9–10
- NKVD hävituspataljonid ja nende hirmuteod Eestis. 1943. — *Eesti rahva kannatuste aasta*. Koguteos, II osa. Tallinn: Eesti Kirjastus, lk 141–166
- Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm: Uus redaktsioon*. 1986. Tallinn: Eesti Raamat
- Ojatalu, Ülo 1996. Kahe okupatsiooni vang: Intervjuu Enn Sarvega. — *Memento*, mai
- Orlovski 1990 = Орловский, Эрнст. Нюрнбергский процесс. — *Страна и мир*, nr. 3 (München)
- Osmanczyk, Edmund Jan 1990. *The Encyclopedia of the United Nations and International Relations*. New York—Philadelphia—London: Taylor & Francis
- Pikamae, Priit 1995. Rahvusvaheliste lepingute rakendamisest Eesti õigussüsteemis. — *Juridica*, nr 8
- Prava* 1989 = *Права человека: Сборник международных договоров*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций
- Pöder, Tõnu 1995. Palgasõdurid rahvusvahelises õiguses ja Eestis. — *Akadeemia*, nr 5
- Raid, Lembit 1992. Kas peremees või käsualune?: Ülevaade Parteiarhiivi materjalidest. I. — *Kleio*, nr 5/6
- Roberts, Adam, Richard Gueff 1989. *Documents on the Laws of War*. Second edition. Oxford: Clarendon Press
- Salo, Vello 1996. *E.V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996*. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon
- Sarv, Enn 1992. Kitsed kärneriks: Vastus ülemkohtuniku enesekaitsele. — *Eesti Aeg*, 26. VI, lk 6
- Sbornik* 1993 = *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии*. Москва: Республика
- Solženitsõn, Aleksandr 1990. *Gulagi arhipelaag: Kirjandusliku uurimuse katse*. Tallinn: Eesti Raamat

- Sortside saladused. I: Kautla koletiste pihimusi; II: Valgamaa punased tapatööd; III: Tartu punased kutsetööd; IV: Pärnumaa kommunistid kutsetööd. 1993–1996. Koostanud Leo Levala ja Mart Arold. Tartu: AS Tungal
- Stalin, Jossif 1946. *Valimik artikleid ja kõnesid*. Tallinn: RK Poliitiline Kirjandus
- Sung, Lyal S. 1992. *Individual Responsibility in International Law for Serious Human Rights Violations*. Dordrecht—Boston—London: Martinus Nijhoff Publishers
- Susi, Arnold 1989. Jüri Uluotsa katse Eesti iseseisvust taastada. — *Looming*, nr 3
- Talve, Leo 1991. Repressioonide all kannatas pool Eesti elanikkonnast. — *Rahva Hää*, 19.–23. X
- Teder, Ago 1993. Narva dilemma. — *Päevaleht*, 4. XI, lk 6
- Terras, Aleksander 1989. *Baltikumi rahvaste vaimse vabanemise lühikroonika*. Stockholm: Eesti Rahvusnõukogu
- Terras, Aleksander 1994. Eesti riikliku järjepidevuse säilitamisest. — *Pool sajandit eestlust paguluses*. Stockholm: Teataja.
- The European Convention on Human Rights*. 1992. Council of Europe, Human Rights Information Centre
- The God that failed*. 1952. Ed. Richard Crossman. New York: Bantam Books
- Tiit, Ene 1993. Eesti rahvastik ja selle probleemid. — *Akadeemia*, nr 8–10
- Toom, Marju 1995. Venemaa peab tasuma eestlastest katsejäretele oma võla. — *Eesti Sõnumid*, 13. III
- Tõnismägi, Heino 1996. Lavrenti Beria ei ole ainusüüdlane. — *Luup*, nr 7
- Vahtra, Lauri 1993. Üks episood Narva hävitamisest. — *Vikerkaar*, nr 10, lk 76–78
- Varju, Peep 1994a. *Eesti poliitilise eliidi saatuses*. Tallinn: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon
- Varju, Peep 1994b. *Eesti laste küüditamine 14. juunil 1941 kui genotsiidikuritegu*. Tallinn: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon
- Warm, Aleksander 1965. On's Eesti Vabariigi õiguslik kontinuiteet kaitstav ja poliitiliselt vajalik? — *Eesti Üliõpilaste Seltsi album XIV*. New York: EÜS Vanematekogu kirjastus
- Veskimägi, Kalju 1993. Tsensoripunkt Tallinna peapostkontoris. — *Vikerkaar*, nr 7

Genotsiid ja apartheid Eestis

V e s s i k , J u t a , P e e p V a r j u 1995. *Saaremaa inimkaotused esimese nõukogude okupatsiooni tagajärjel*. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon

Õ i s p u u , L e o 1996. Repressioonidest ja nende tagajärgedest. — *Memento*, nr 2 (märts-aprill)

ENN SARV (sünd. 1921) õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust 1939–1944, Moskva Kaugõppe Instituudis mäetööstuse organiseerimist ja ökonomikat 1955–1961 ning TRÜs matemaatikat 1961–1965. EÜSi vilistlane. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee aktivistina arreteeriti aprillis 1944 Saksa okupatsioonivõimude poolt ja vabanes koonduslaagrist Saksamaal märtsis 1945. Pärast Eestisse naasmist vangistati ta 4. I 1946 NKGB poolt ning saadeti sunnitööle Vorkuta koonduslaagris. Vangistusele järgnenud eluaegselt asumiselt vabanes 1958. a. On töötanud tõlkijana (ms Aleksandr Solženitsõni *Üks päev Ivan Denisovitši elust*, 1963, koos L. Merega), Plaanikomitees arvutispetsialistina, ENSV TA Küberneetika Instituudis laborijuhatajana ja Majandusmatemaatika Instituudis arvutioperaatorina. 1996. a vääristati teda Riigivapi II järgu teenetemärgiga. *Akadeemiale* tõlkinud Charles de Montesquieu “Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga” (1990, nr 3, lk 565–580) ja Maurice Maeterlincki “Üldise hääleõiguse” (1990, nr 4, lk 724–729).

MOLOTOV—RIBBENTROPI PAKT

Pavel Sudoplatov

Tõlkinud Jaan Isotamm

1937. a mais arreteeriti kaheksaliikmeline Tuhhatševski grupp, mis kujutas endast Nõukogude sõjalise juhtkonna eliiti. Neid süüdistati riigireetmises, spionaažis ja salajases sõjalises vandenõus valitsuse kukutamiseks. Mõõdus vaid kaks nädalat ja kinnise sõjakohtu otsuse põhjal lasti nad kõik maha. Nõnda algasid massilised repressioonid sõjaväes, mille tulemusena sai kannatada 35 000 komandöri.

Sellest väepealikute rühmast oli kõige tuntum marssal Mihhail Nikolajevitš Tuhhatševski, kes oli kaua aega olnud riigikaitse rahvakomissari asetäitja ja kindralstaabi ülem. Nüüdseks avaldatud arhiivmaterjalide põhjal on teada, et süüdistused Tuhhatševski ja teiste sõjaväejuhtide vastu olid fabritseeritud Stalini ja Vorošilovi korraldusel.

Käesoleval ajal on olemas kolm versiooni selle kohta, miks Stalin otsustas sel kombel arveid õiendada. Esimese versiooni kohaselt otsustas nende isikute saatuse Saksa ja Tšehhoslovakkia eriteenistuste desinformatsioon, mis veenis umbusklikku Stalinit ja tema riigikaitse rahvakomissari Vorošilovit selles, et Tuhhatševski koos mitme teise väejuhiga oli salajases kontaktis Saksamaa sõjaliste ringkondadega. Just seda versiooni kordas Hruštšov oma Stalinit kritiseerivas ettekandes partei XXII kongressil 1961. aastal.

Ent kontakte sakslastega tuleb vaadelda Saksa—Nõukogude tiheda sõjalise koostöö taustal 1920. ja 1930. aastail. Saksamaa

Пакт Молотова—Риббентропа. — Павел Судоплатов. *Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля.* Москва: ТОО “Гей”, 1996, стр. 100–118.

ja Nõukogude Liidu sõjalise koostöö pikaajalise perioodi katkestas Stalin ootamatult 1933. aastal ilmselt otsitud põhjendusega, et sakslased jagavat salaja prantslastega informatsiooni oma sidemetest meiega. Samal ajal pidasid paljud Nõukogude sõjalised juhid eesotsas marssal Tuhhatševskiga neid kontakte sakslastega kasulikuks ja lootsid kasutada Saksa sõjatehnilisi uuendusi meilgi. Saksamaa poolelt oli samuti olemas teatud huvi jätkata sidemeid Nõukogude Liiduga, ehkki hoopis teistel kaalutlustel. Ida-Preisimaalt pärinevad kõrged ohvitserid olid *Wehrmacht*'i* looja kindral Hans von Seeckt'i pooldajad. Pärast lüüasaamist Esimeses maailmasõjas tegeles kindral v. Seeckt aastaid Saksa sõjamasina taastamise ja uue strateegilise doktriini koostamisega. Just tema toetas Saksamaa juhtkonna ees suhete parandamist NSVLiga, osutades, et Saksa poliitika peamiseks sihiks sõja korral on hoida ära sõjategevust kahel rindel.

Teise versiooni järgi langesid ohvriks need sõjaväelased, kes oma intellektuaalselt tasemelt olid Vorošilovist tunduvalt üle ja kellel oli oma isiklik arvamus selle kohta, kuidas sõjaväge organiseerida. Tuhhatševski ja tema rühm polevat sobinud Stalini ja Vorošiloviga sõjaliste reformide strateegia küsimustes ja seetõttu otsustas Stalin teha neile lõpu, kartes rivaale, kes võiksid pretendeerida võimule.

Kolmanda versiooni järgi likvideeriti sõjaväelased ammuse vaenu pärast Stalini ja Tuhhatševski vahel, sest need olid eri arvamusel selle kohta, kes kannab vastutust vigade eest, mida tehti sõjas valgepoolakatega 1920. aastal. Tuhhatševski arvas, et Punaarmee sai kaotuse osaliseks Varssavi lähistel Stalini ja Vorošilovi keeldumise tõttu saata Tuhhatševskile appi ratsaväge.

Minu vaade sellele tragöödiale erineb kõigist teadaolevatest versioonidest. Mäletan, kuidas 1939. a augustis üllatasid mind meeldivalt teated Saksamaalt, millest ilmnes, et Saksa väejuhatuse hindas kõrgelt Punaarmee potentsiaali. Ühes meie poolt kättesaadud Saksa ülemjuhatuses dokumendis mainiti marssal Tuhhatševski hukkamise põhjusena tema ülemääraseid ambitsioone ja lahkkelisid marssal Vorošiloviga, kes jagas tõrkumatult kõiki Stalini seisukohti.

*Autor eksib nimetusega. Kindralooberst v. Seeckt organiseeris pärast I maailmasõda Saksamaal kutselise sõjaväe, mille nimeks oli *Reichsheer* ja mida ta juhtis aastail 1920–1926. *Tlk.*

Kinnitades luurematerjalide kokkuvõtet Stalini jaoks, lisas Beria sinna lause sellest dokumendist: “Tuhhatševski kõrvaldamine näitab selgelt, et Stalin kontrollib täielikult olukorda Punaarmees.” Võib-olla tegi ta seda selleks, et juhi ees pageda, rõhutades ühtlasi tema kaugenägelikkust Tuhhatševski õigeaegsel kõrvaldamisel.

Samuti meenuvad mulle kommentaarid Berialt ja Abakumovilt, kes oli sõja ajal sõjalise vastuluure SMERŠi ülemaks, mis vastutas ka relvajõudude poliitilise lojaalsuse eest. Mõlemad rääkisid Tuhhatševski ja tema lähikonna upsakusest, mis väljendus selles, et nad julgesid mõelda, nagu võtaks Stalin Vorošilovi ametist maha nende ettepanekul. Beria sõnutsi näitas üksnes see tõi selgelt, et sõjaväelased tegid kehtivat korda jämedalt rikkudes ettepanekuid, mis ei kuulunud nende kompetentsi. Kas nad ei teadnud, ütles Beria, et ainuüksi poliitbürool ja mitte kellelgi teisel on õigus tõstatada küsimust riigikaitse rahvakomissari vahetamise kohta? Siis tuletatigi meelde, lisas Abakumov, et Tuhhatševski ja tema lähikondlased lubasid endale tellida oma villadesse sõjaväeorkestreid erakontserte andma.

Kuidas “üleval” tuleb rangelt reeglite järgi käituda, kuulsin ma Tuhhatševski asemele tulnud marssal Šapošnikovilt. Sõda käis ja väga raskete lahingute ajal Moskva all kandsin ma paar korda, võttes arvesse Saksa tagalast saadud andmete pakilisust, nendest ette otse temale, minnes mööda tavalistest kanalitest. Ja iga kord juhtis ta viisakalt mu tähelepanu sellele: “Kullake, tähtsaid luureandmeid peate ilmtingimata esmajärjekorras esitama ettekannetes NKVDle ja riigi poliitilisele juhtkonnale. Stalin, Beria ja ühtlasi riigikaitse rahvakomissar peavad olema täielikult kursis meie ühise tööga.”

Veel üheks asjaoluks, mis mõjutas Tuhhatševski saatust, olid tema halvad suhted Šapošnikoviga. Mulle räägiti, et 1920. aastate lõpus intrigeeris Tuhhatševski Šapošnikovi vastu, et hõivata viimasele kuulunud kindralstaabi ülema kohta. Muide oli Šapošnikov üheks ülemkohtu erikoosseisu liikmeks, mis Tuhhatševski surma mõistis. Tema, Budjonnõi ja kohtu esimees Ulrich olid ainsad kohtunikud, keda ei tabanud repressioonid ja kes surid loomulikku surma.

Mulle näib, et võitluses mõju eest Stalinile sattusid Tuhhatševski ja tema grupp Stalini õnge. Sagedastel kohtumistel Staliniga kritiseeris Tuhhatševski Vorošilovit. Stalin soodustas

seda kriitikat, nimetas seda “konstruktiivseks”, ning arutas meelsasti uute määramiste ja ümberpaigutamiste variante. Ka meeldis talle vaadelda erinevaid lähenemisi sõjalistele doktriinidele. Tuhhatševski lubas endale seda, et ta mitte ainult ei arutanud kõike seda vabalt kinniste uste taga, vaid ka levitas kuuldusi muutustest, mis seisvat ees riigikaitse rahvakomissariaadi juhtkonnas. Lühidalt öeldes läksid tema ja ta kolleegid Stalini arvates liiga kaugele. Pärast seda, kui NKVD kandis valitsusele ette pealinnas ringlevatest kuulujuttudest, hakkas see riigi juhtkonda häirima. Isegi need ajaloolased, kes kirglikult tahavad paljastada Stalini kuritegusid, ei saa jätta tunnistamata, et Tuhhatševski süüasja toimikutes leidub mitmesuguseid dokumentaalseid tõendeid, mis puudutavad ümberpaigutamiste plaane sõjalises juhtkonnas.

[---]

Tuhhatševski väitis, et kontakte Saksamaa sõjaliste esindajatega pidas ta eranditult valitsuse ülesandel. Ta püüdis igati tõestada, et pidas alati oma kohuseks käskude tingimusteta täitmist kõigis sõjalistes küsimustes.

Hruštšovi versioon selle kohta, et Stalin “neelas alla” Saksa desinformatsiooni, mille eesmärgiks oli Tuhhatševski hävitamine, toetub nõukogude ülejooksiku Krivitski väljamõeldistele raamatus *Я БЫЛ АГЕНТОМ СТАЛИНА*, mis ilmus 1939. aastal. Krivitski töötas NKVD ja sõjaväeluure heaks Lääne-Euroopas ning kirjutas oma raamatus, et NKVD sai salajast informatsiooni vandenõu kohta Tšehhoslovakkia presidendilt Eduard Benešilt ja meie tähtsalt agendilt Skoblinilt (koodnimega “Fermer”), kes valge kindralina võttis osa kodusõjast. Krivitski süüdistas Skoblinit selles, et ta andis sovettidele Saksa desinformatsiooni Tuhhatševski salajasest kontaktidest Saksa sõjaväeliste ringkondadega. Hiljem kirjutas Hitleri välisluure ülem kindral Schellenberg oma memuaarides samuti, et sakslased fabritseerisid dokumendid, kus Tuhhatševski figureeris nende agendina. Tema järgi sokutati dokumendid enne sõda tšehhide kätte ja Beneš andis saadud informatsiooni edasi Stalinile.

Minu meelest on see müüt. Sääraseid dokumente pole avastatud ei KGB ega Stalini enda arhiivist.

Ent kui taastada sündmuste järjepidevus, siis võib näha, et Skoblinist kui gestaapo agendist kirjutas esmakordselt ajaleht *Pravda* 1937. aastal. Artikkel kooskõlastati luureorganite juhtkonnaga ja avaldati selleks, et juhtida tähelepanu kõrvale süüdis-

tustelt Nõukogude luure osalemise kohta kindral Milleri röövimises.

Tuhhatševski kriminaalasi põhines täielikult tema enda tunnistustel ja absoluutselt puudub vähimgi viide välismaalt saadud konkreetsetele inkrimineeritavatele faktidele. Kui sellised dokumendid oleksid olemas olnud, siis mina luureülema asetäitjana, kes kureeris sõja eelõhtul ka Saksamaa suunda, oleksin tõenäoliselt neid näinud või teadnud nende olemasolust. Ainus meenutus "Saksa jäljest" Skoblini toimikus on vihje tema pettemanöövrile, mille abil õnnestus meelitada kindral Miller konspiratiivkorterisse Pariisis. Skoblin rääkis Millerile "Saksa kontaktidest", mis on olulised valgete emigrantide konspiratiivtegevuse jaoks. Miller ei kohtunud sakslastega, vaid NKVD Pariisi residentide Kisloviiga (koodnimi "Finn") ja Špigelglassiga (koodnimi "Duglas").

Muuseas ei võtnud Skoblin vastupidiselt sellele, mis on esitatud Läänes populaarsetes Christopher Andrew' ja Gordijevski, John Dziaki ning Krivitski raamatutes, osa Milleri eelkäija kindral Kutjopovi kõrvaldamisest. Selle operatsiooni teostas 1930. a Serebrjanski luureteenistus. Kutjopovi võtsid kinni keset Pariisi kolm meie agenti, kes olid riietatud Prantsuse sandarmimundrisse. Nad peatasid Kutjopovi tänaval dokumentide kontrollimise ettekäändel ja sundisid ta istuma autosse. Kutjopov, kes kahtlustas halba, hakkas vastu. Rabelemise ajal sai ta südamerabanduse ja suri. Ta maeti Pariisi eeslinnas ühe Nõukogude luure agendi maja õue.

Järelikult pole tegelikult olemas mingeid andmeid Tuhhatševski sanktsioneerimata kontaktidest sakslastega. See-eest on arhiivides palju materjale, mis sisaldavad välismaise ajakirjanduse ülevaateid ja lääneriikide juhtide arvamusi Tuhhatševski vandenõu kohta.

1937. a juulis teatas Nõukogude esindaja Tšehhoslovakkias Aleksandrovski Moskvasse president Beneši reageerimisest Tuhhatševski hukkamisele. On olemas kõige erinevamaid interpretatsioone Beneši märkustest, keda Nõukogude ajaloolased kujutavad isikuna, "kes siiralt ja parimate kavatsustega reetis Tuhhatševski Stalinile, aimamata, et ta annab üle sakslaste võltsitud materjale". Kuid dokumendid räägivad hoopis muud.

Aleksandrovski teatel ei uskunud Beneš, et Tuhhatševski on spioon ja saboteerija. Beneš ütles, et Tuhhatševski "võis loota Stalinilt kukutada ainult NSVL siseasjade rahvakomissari Jagoda

abiga”. Tuginedes oma Berliini saadiku informatsioonile, märkis Beneš: Tuhhatševski toetas lihtsalt Saksa—Nõukogude koostöö jätkumist, mis oli katkenud Hitleri võimuletulekuga. On selge, et Beneš ei võtnud tõsiselt Tuhhatševski süüdistamist spionaazis, ent tundis, et marssal oli ühel või teisel põhjusel ebasoosinguusse sattunud, ja andis oma panuse Tuhhatševski diskrediteerimisse, sest ta vajab Stalini toetust. Nagu Beriagi tahtis ta näidata oma täielikku heakskiitu sellele, et Moskva otsustas Tuhhatševski likvideerida. Aleksandrovski päevikus on tsiteeritud Beneši ütlust, et Tuhhatševski oli avantürist ja inimene, kelle peale ei saa kindel olla. Beneš pooldas täiesti seda, mis Tuhhatševskiga tehti, kuid tema kõrvaldamises ja vangistamises tal küll mingit osa polnud.

Minu mäletamist mööda on salajases toimikus “Hutor” viide sellele, et 1937. a aprillis, enne Tuhhatševski ametist vabastamist, andis Beneš meie esindajale Aleksandrovskile ja Praha residendile Pjotr Zubovile mõista, nagu ei välistaks ta sõjalise kokkuleppe võimalust Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel hoolimata vähi-*matki* nende lahkkelidest sel ajal, ja seda osaliselt Punaarmee ning *Wehrmacht*’i vaheliste heade sidemete tõttu, mis Tuhhatševski oli 1920. ja 1930. aastail loonud. Ent alles 4. juulil 1937, juba pärast Tuhhatševski hukkamist, jutustas Beneš Aleksandrovskile “mingitest” Tšehhoslovakkia Berliini saadiku kontaktidest Saksa sõjaväe esindajatega, mis olevat toimunud 1937. a jaanuaris. Aleksandrovski järgi ei teatanud Beneš meile sellest, et tšehhid on andmeid Saksamaal olemasolevast mõjukast sõjaväelaste gruppist, mis pooldab juba 1920. aastail loodud Saksa—Nõukogude salajaste sõjaliste sidemete jätkamist.

Beneš sai oma saadikult Berliinis ettekande, mis sisaldas Saksa kindralite ebamääraseid vihjeid nende konfidentsiaalsetele suhetele Punaarmee juhtkonnaga. Selle Saksa desinformatsiooni sihiks oli tšehhide hirmutamise ja nende sundimine uskuma, et nad ei saa arvestada Punaarmee toetusega kokkupõrke puhul Saksamaaga Sudeetide küsimuses. See oli 1937. a juulis, aasta aega enne Hitleri ultimaatumit Benešile nõudmisega, et Sudeetid koos oma sakslastest elanikkonnaga loovutataks Saksamaale. Oma päevikus kirjutab saadik, et Beneš vabandas tema ees sellepärast, et ei andnud Nõukogude juhtkonnale informatsiooni *Wehrmacht*’i peameeste võimalikest salakontaktidest Punaarmee staabiga.

Ülalmainitud toimikust selgub tõeline põhjus, miks Beneš kohus juulis esindaja Aleksandrovski ja NKVD residendi Zuboviga.

Praegu eitatakse Beneši ja Aleksandrovski vestluse sisu. Vaikitakse maha teinegi tähtis asjaolu: see, et Nõukogude Liit ja Tšehhoslovakkia kirjutasid 1935. aastal alla salajasele kokkuleppele luureteenistuste koostöö kohta. Selle küsimuse lahendamiseks käis Moskvas Tšehhoslovakkia luure ülem kolonel Moravec. Alguses koordineeris luurete koostööd ja informatsiooni vahetamist Punaarmee luurevalitsus, 1937. aastast alates aga NKVD. [---]

1930. aastail näis meile, et igaüks, kes väljendab vastuseisu valitsusele või partei juhtkonnale, eelkõige Stalinile endale ja tema ustavale rahvakomissarile Vorošilovile, on rahvavaenlane. Alles palju hiljem sain ma täiel määral aru Beria ja Abakumovi Tuhhatševski aadressil pillatud märkuste küünilisusest. Kõrgem juhtkond teadis suurepäraselt, et kõik süüdistused Tuhhatševski vastu on väljamõeldised. Fiktiivse vandenõu versiooni toetasid nad sellepärast, et vastasel juhul oleksid nad pidanud omaks võtma, et repressiooniohvitriteks saavad tegelikult konkurendid võimuvõitluses. Säärane ülestunnistus oleks kahjustanud valitseva partei prestiiži.

See, mida 1937. aastal peeti tõsiseks kuriteoks — ma pean silmas Vorošilovi süüdistamist ebakompetentsuses, mida endale lubas Tuhhatševski —, polnud enam seda kahekümne aasta pärast, kui Tuhhatševski postuumselt rehabiliteeriti. Sealjuures ei seletanud keegi sooritatud kuriteo tõelisi põhjusi. Ametlikes teadaannetes ilmusid vaid üpris udused vihjed “esinenud vigadele” repressiivses poliitikas ja süüdlastena nimetati üksnes Ježovi ning tema käsilasi.

1938. aasta aprillis kutsuti NKVD resident Soomes Rõbkin Kremli, kus Stalin ja teised Poliitbüroo liikmed andsid talle täiesti salajase ülesande... Ta sai direktiivi pakkuda mitteametlikult Soome valitsusele salajast kokkulepet. Soomlastele garanteeriti majanduslik koostöö Nõukogude Liiduga, võttes arvesse nende huve Skandinaavias ja Euroopas. Vastutasuks taheti, et nad kirjutaksid alla mittekallaletungipaktile ja lepingule majandusliku ning sõjalise koostöö kohta, viimasele kolmanda poole agressiooni korral. Pakt töötas majanduslikku kasu mõlemale poolele. Stalini ettepanek sisaldas ka sõjalise ja majandusliku mõjusfääri jaotamist Balti regionis Soome ja Nõukogude Liidu vahel. Stalini korraldusel andis Rõbkin ühtlasi 100 000 dollarit, et luua väikepõllumeeste partei, mis toetaks Soome neutraliteeti.

Rõbkin avaldas vestluse ajal Kremlis kahtlust selles, et soomlased, kes tollal suhtusid idanaabrisse vaenulikult, nõustuksid sellist lepingut sõlmima, ent Stalin rõhutas, et see on pinna sondeerimine, mistõttu ettepanekud tuleb teha suuliselt, ilma meie esindaja osavõtuta, seega mitteametlikult. Rõbkin tegi nagu kästud, kuid ettepanek lükati tagasi. Ent see ettepanek tekitas lõhe Soome juhtkonnas, mida me ära kasutasime hiljem, kui sõlmisime separaatrahu Soomega 1944. aastal. Rahu õnnestus muuseas sõlmida Rootsi Wallenbergide perekonna vahendusel. Ei õnnestunud samuti meie katsed läheneda salaja Mannerheimile krahv Ignatjevi, tema endise tsaariarmee kaaslane kaudu, kes oli asunud Punaarmee teenistusse 1920. aastail.

Ma ei tea mitte midagi analoogilistest mitteametlikest ettepanekutest Saksamaale, kuid oletan, et Soome president marssal Karl Gustav Mannerheim* informeeris Hitlerit meie ettepanekutest, nii et *Führer*, saates oma välisministri Joachim von Ribbentropi 1939. a augustis Moskvasse läbi rääkima mittekallaleitungipakti sõlmimise üle, ei lootnud üksnes Molotovi ja Stalini spontaansele reaktsioonile. Ta oli teadlik, et me oleme valmis võtma vastu seesugust ettepanekut, sest püüdsime juba ise sõlmida analoogilist lepingut oma Soome naabriga.

Soome keeldumine järgnes juba samal kuul 1938. aastal. Soomlastel oli palju olulisem jääda Inglismaa, Rootsi ja Saksamaa liitlasteks. Pealegi ei näinud nad enda jaoks mingit tulu Ida ja Lääne vahelise puhvertsooni rollis. Hiljem sunniti see roll neile siiski peale. [---]

1939. a augustis kasvas luureinformatsiooni maht järsult. Me saime usaldatava teate selle kohta, et Prantsusmaa ja Suurbritannia valitsused ei soovi eriti abistada Nõukogude Liitu sõja korral Saksamaaga. See langes täiesti kokku andmetega, mida me saime kolm või neli aastat varem Cambridge'i grupilt. Nende teadete kohaselt kaalus Briti kabinet, täpsemalt Neville Chamberlain ja sir John Simon, salajase kokkuleppe võimalust Hitleriga, et toetada teda sõja puhul Nõukogude Liiduga. Erilist tähelepanu pälvis informatsioon kolmelt usaldusväärsest allikalt Saksamaal: *Wehrmacht*'i juhtkond oli kindlalt vastu sõjale kahel rindel.

* Autor eksib. Mannerheim ei olnud 1938. aastal Soome president, kelleks ta sai 1944. aastal. *Tlk.*

Saadud direktiivid kohustasid meid kiiresti vaatlema võimalike koostöövariante riikidega, mis olid valmis sõlmima lepinguid sõja vallapästmise vastu. Kõne all polnud mitte ainult Inglismaa ja Prantsusmaa, millega peeti konsultatsioone 1939. a algusest peale, vaid samuti Saksamaa. Seal pooldasid suhete rahulikku reguleerimist Nõukogude Liiduga mõjukate sõjaväelaste hulgast üksnes need, kes olid pärit Ida-Preisimaalt.

Vaadeldes vastavalt mulle antud juhtnööridele alternatiivseid variante (kas kokkulepe inglaste ja prantslastega või rahumeelne suhete reguleerimine Saksamaaga), ei suutnud ma isegi ette kujutada, et majanduslikud läbirääkimised lõpevad koostööpaktiga Berliini ja Moskva vahel. Kui mind informeeriti Saksa välisministri eelseisvast saabumisest Moskvasse 23. augustil 1939 — kõigest mõni tund enne selle toimumist —, siis olin ma jahmunud. Pärast Ribbentropi tulekut ja sellele kolmeteistkümmne tunni pärast järgnenud mittekallaletungipakti allakirjutamist (see sündis Kremli kell kaks öösel vastu 24. augustit) oli selge, et otsus ei saanud olla ootamatu. Nõukogude juhtkonna strateegiliseks eesmärgiks oli iga hinna eest vältida sõda kahel rindel — Kaug-Idas ja Euroopas. Selline ideoloogilistest kaalutlustest sõltumatute diplomaatiliste suhete joon kujunes juba 1920. aastail, kui Nõukogude Liit teostas majanduslikku koostööd ja oli normaalsetes suhetes Itaaliaga pärast Benito Mussolini fašistliku režiimi võimuletulekut 1922. a. Kremli juhid olid valmis kompromissideks iga režiimiga tingimusel, et see garanteeriks Nõukogude Liidu stabiilsuse. Stalini ja tema lähikonna jaoks oli esmatähtsusega alati oma geopoliitiliste püüdluste elluviimine — Nõukogude Liidu muutmine maailma vägevaimaks riigiks.

[---]

Tagasi vaadates ei saa jätta järeldamata, et kõik kolm tulevast liitlast Hitleri-vastases koalitsioonis — NSVL, Suurbritannia ja Prantsusmaa — on süüdi selles, et lubasid Hitleril valla päästa II maailmasõja. Vastastikune antipaatia ja vastuolud ei lasknud leida kompromissi ühelt poolt Inglismaa ja Prantsusmaa ning teiselt poolt Nõukogude Liidu vahel. Säärast kompromissi, mis võimaldanuks ühiselt peatada Hitleri agressioon Poola vastu. Teist maailmasõda uurivad ajaloolased jätavad millegipärast tähele panemata selle, et tegelikult alustati Inglise—Prantsuse—Nõukogude läbirääkimisi 1939. aastal USA presidendi Franklin

D. Roosevelti initsiatiivil. Donald Maclean* teatas, et Roosevelt saatis oma esindaja hoiatama Briti peaminister Chamberlaini: Saksa ülemvõim Lääne-Euroopas oleks hukatuslik niihästi Ameerikale kui ka Suurbritanniale. Roosevelt õhutas Chamberlaini asuma Hitleri tõkestamiseks läbirääkimistesse Suurbritannia Euroopa liitlastega, kaasa arvatud Nõukogude Liit. Meie allikad teatasid, et Briti valitsus suhtus Ameerika initsiatiivi ilmse vastumeelsusega, nii et Roosevelt pidi avaldama brittidele survet selleks, et sundida neid ikkagi asuma sovettidega läbirääkimiste laua taha Hitleri-vastaste sõjaliste abinõude leidmiseks.

Seda enam üllatas mind kiirus, millega kirjutati alla mittekallaletungipakt Saksamaaga; kõigest kaks päeva enne pakti allakirjutamist sain ma käsu otsida võimalikke teid meie suhete reguleerimiseks Saksamaaga. Me läkitasime ikka veel oma strateegilisi ettepanekuid Stalinile ja Molotovile, ent leping oli juba alla kirjutatud. Stalin pidas läbirääkimisi ise ja rangeima saladuskatte all.

Ma ei teadnud mitte midagi Molotov—Ribbentropi pakti protokollidest, ent säärased salaprotokollid on üldiselt kõige tavalisemaks asjaks diplomaatilistes suhetes, mis puudutavad eriti keerulisi küsimusi. Vahetult enne sõda kirjutas Briti valitsus alla salaprotokollidele Poolaga, milles oli kõne all Poolale sõjalise abi osutamine sõja puhul Saksamaaga. [---] Ja ka praegu, lugesid Molotov—Ribbentropi pakti salaprotokolle, ei leia ma neist midagi salajast. Allakirjutatud lepingutele toetuvad direktiivid olid äärmiselt täpsed ja selged; neist polnud teadlikud mitte ainult luure juhid, vaid ka sõjaväeline juhtkond ja diplomaadid. Tegelikult ilmus kuulus Poola jaotamise kaart, mis on lisatud 1939. a 28. septembri protokollile, *Pravdas*, muidugi ilma Stalini ja Ribbentropi allkirjadeta, ja seda võis näha kogu maailm. Ent selleks ajaks oli Poola juba okupeeritud.

1939. a oktoobris võtsin ma koos luureülema Fitini ja Beria asetäitja Merkuloviga* osa nõupidamisest Molotovi juures tema Kremli kabinetis. Seal viibisid ka kindralstaabi operatiivvalitsuse ülem kindralmajor Vassilevski (1950. aastail oli ta kaitseminis-

*Üks neist viiest Nõukogude spioonist Inglismaal, keda kutsuti "Cambridge'i viisikuks". Põgenes 1951 N. Liitu. *Tlk.*

*Pavel Fitin juhtis N. Liidu välisluuret (NKVD/NKGB INOd) 1940–1950. Vsevolod Merkulov oli riikliku julgeoleku rahvakomissar ja minister 1941–1946, lasti maha koos Beriaga 1953. a. *Tlk.*

ter), välisasjade rahvakomissari asetäitja Potjomkin, plaanikomitee esimehe asetäitja Borissof, merejõudude staabi ülem admiral Issakov, piirivalvevägede ülem kindral Maslennikov ning sõjaväeluure ülem, vist kindralmajor Panfilov.

Päevakorras oli üks küsimus: strateegiliste huvide kaitse Baltikumis. Molotov tahtis kuulda meie arvamusi. Nõukogude väed asusid juba seal Leedu, Läti ja Eesti valitsustega sõlmitud lepingute alusel. Nõupidamist avades ütles Molotov:

“Meil on leping Saksamaaga selle kohta, et Baltikumi vaadeldakse Nõukogude Liidu kõige tähtsamate huvide regioonina. Siiski on selge,” jätkas Molotov, “et ehkki Saksa võimud tunnustavad seda põhimõtteliselt, ei lepi nad ialgi ükskõik milliste “kardinaalsete sotsiaalsete muudatustega”, mis muudaksid nende riikide staatust, ega nende tulekuga Nõukogude Liidu koosseisu. Pealegi arvab Nõukogude juhtkond, et parimaks viisiks kaitsta NSVLi huve Baltikumis ning rajada seal kindel piir on aidata töölisliikumisel kukutada marionetlikud režiimid.”

Selle avalduse põhjal sai selgeks, mismoodi me tõlgendasime Hitleriga tehtud lepingu tingimusi. Ent 1939. a hilissügisel tekkis uus stiimul meie poliitiliste, majanduslike, sõjaliste ja luurealaste operatsioonide aktiveerimiseks Baltikumis. Oma residentuuridelt Rootsis ja Berliinis saime kontrollitud ja usaldusväärset informatsiooni selle kohta, et sakslased kavatsevad saata kõrgetasemelisi majanduslikke delegatsioone Riiga ja Tallinna pikaajaliste lepingute sõlmimiseks. Sel moel oleks Baltikum sattunud Saksamaa poliitilise ja majandusliku vihmavarju alla. Berliinist ja Rootsist saadetud telegrammidel oli kaks allkirja — saadiku ja residentide oma —, mida juhtus äärmiselt harva ja mis tähendas, et informatsioonil on poliitiline tähtsus. Moskvas saadeti telegrammid Molotovi ja Beria poolt viseerituna NKVD liinis edasi Fitinile ning mulle koos Beria käsuga teha otsekohe selles küsimuses ettepanekuid. Säärase tasemega telegrammid saadikute ja residentide allkirjadega suunati tavaliselt valitsuse liikmetele.

Fitin tutvustas telegrammiga Gukassovit, kes oli Nõukogude Liiduga piirnevates rajoonides tegutsevate natsionalistlike ja emigrantlike organisatsioonidega tegeleva jaoskonna ülem. Muuseas nõudis just Gukassov aasta tagasi parteibüroolt minu personaalküsimuse uurimist. Suhtudes praegu ikka veel kahtlustavalt minu lojaalsusse ning võib-olla ka minu vastu viha pidades, ei andnud ta mulle Beria korraldust edasi ja koostas iseseisvalt et-

tepanekud vastuseisuks Saksa eriteenistustele Lätis, Leedus ning Eestis ja saatis need minust mööda minnes Fitinile. Tema plaan seisnes selles, et kasutada üksnes vene ja juudi emigrantidest koosnevat agentidevõrku kolmes Balti vabariigis.

Puhkes skandaal.

Olles minu ja Fitini enda juurde kutsunud ja kuulanud ära Fitini ettekande Gukassovi kirja põhjal, küsis Beria minu arvamust. Vastasin ausalt, et seda mul pole, sest ma pole saanud mingeid korraldusi, pole kursis Saksa kavatsustega Riias ja tegelen hoopis muude asjadega. Beria käskis vihast vahutades kiiresti veel kord tuua sinna telegrammid. Siis ta nägi, et neil pole minu allkirja, ent meil kehtis kohustuslik määrus viseerida iga salajane dokument, mis käis läbi mõne ametiisiku käest luures ja saadeti töötlemisele. Gukassov kutsuti kohe "vaibale" ja Beria ähvardas tal pea maha võtta oma käsu täitmatajätmise pärast. Gukassov ütles usalduslikus toonis häält tasandades (ta oli pärit Tbilisist) vastuseks sõna-sõnalt järgmist. Ta ei näidanud tõesti mulle telegrammi, sest oli saanud juurdlusosakonna ülemalt Sergijenkolt andmeid minu kahtlaste kontaktide kohta rahvavaenlastega — endiste luurejuhtidega. Beria katkestas teda järsult ja käskis unustada idiootlik komme oma targutustega esile tükki ja jätta alatiseks meelde, et käsud tuleb täita tingimusteta ja silmapilkselt.

"Euroopa on praegu sõjatules ning praegustes tingimustes," rõhutas Beria, "on luure ülesanded muutunud hoopis teistsuguseks." Kohe tsiteeris ta Stalinit, kes nõudis luureorganite operatiivtöötajate aktiivset lülitamist poliitilise sondeerimise operatsioonidesse, kasutades ära igasuguseid konflikte välisriikide valitsusringkondades.

"See," võttis Beria kokku, "saab meie edu pandiks oma niinimetatud iseseisvuse 1918. aastal Saksa täakide kaitse all väljakuulutanud marionetlike riikide praeguste valitsuste kukutamisel." Sellest tiraadist saime kohe aru, et ta peab silmas Balti riike. "Sakslased," jätkas Beria, "pidasid ja peavad praegugi neid riike oma provintsideks, Saksa impeeriumi kolooniateks. Meie ülesanne seisneb selles, et kasutada ära Inglismaa ja Rootsi vahelisi vastuolusid selles regioonis." Nende sõnade järel pöördus ta minu poole: "Mõelge kõik nagu kord ja kohus läbi ning kutsuge viivitamatult Tšitšajev Moskvasse. Pärast kandke ette oma plaa-

nidest, võttes arvesse vajalikke materiaalseid vahendeid. Aega on selleks kolm päeva.”

Küsimuse enesekindel ja jultunud tõstatamine peegeldas seda uut mõtlemisviisi, mida demonstreerisid Stalin, Molotov ja Beria pärast pakti allakirjutamist. Pakt lisas neile ilmselt usku oma võimalustesse. Regioonides, mis nüüd juba ametlikult kuulusid meie huvifääri, alustasime kardinaalselt uut aktiivset poliitikat, et mõjutada nende riikide valitsuste sisemist kurssi.

NKVD resident Riias Tšitšajev teatas Moskvasse saabudes travatatest erimeelsustest ja pingelistest suhetest Läti valitsuses — eelkõige president Ulmanise ja sõjaminister Balodise vahel. See konflikt õhnestas kehtiva režiimi stabiilsust, kusjuures see režiim oli juba kahekordse — meie ja Saksa — surve all. Sakslased toetusid täiesti loomulikult oma truudele pooldajatele juhtivates majandusstruktuurides ja äriiringkondades, kuna meie arvestasime oma mõjuga vasakpoolsetes gruppides, mis olid seotud niihästi kommunistliku partei kui ka ametiühingutega. Kuidas seda ka võtta, kuid tegelikult oli Läti nagu teisedki Balti riigid meie ja Saksamaa vaheline puhvertsoon. Laia koalitsiooni loomise plaani, mille puhul valitsuses oleksid pidanud olema esindatud niihästi Saksa kui ka Nõukogude huvid, arutati samuti nõupidamisel Molotovi Kremli kabinetis. Sellest variandist kuulda saades oli Läti president Ulmanis kategooriliselt vastu, samal ajal kui välisminister Vilhelms Munters ootamatult kiitis selle idee heaks. Olukord vabariigis pingestus ka seetõttu, et seal laienes samuti meie poolt toetatav streigiliikumine. Süvenes ka majanduskriis, mille oli tekitanud alanud sõda: regiooni traditsioonilised kaubandussidemed Inglismaa ja Lääne-Euroopaga olid katkenud.

Minu juurde tulid Tšitšajev ja meie Riia esinduse nõunik Vetrov ning viimane soovitas teha panus Muntersi isiklikele ambitsioonidele, sest tema reputatsioon oli Berliinis küllalt kindel sagedaste kohtumiste tõttu Ribbentropiga. Mis Ulmanisse puutus, siis polnud tema valitsus eriti populaarne majanduses tehtud vigade tõttu ühelt poolt ja tema lepliku poliitika tõttu šovinistlikult meelestatud Riia saksa ärimeeste suhtes teiselt poolt. Need kommersandid ostsid kokku kõike, mis oli vabariigis väärtuslikku, kasutades ära eeliseid, mis nende ees avanesid Läti ja Lääne-Euroopa vaheliste kaubandussidemete katkemisega. Ligi 70% Läti ekspordist läks Saksamaale ning sealjuures dumpinguhindadega. Ma informeerisin Beriat ja Molotovi, et Läti valitsus

ei toetu mitte niivõrd regulaarvägedele kui politsei abijõududele, mis koosnesid talunike ja väikekaupmeeste poegadest*.

Me olime veendunud, et välisminister Munters oleks ideaalne isik juhtima valitsust, mis oleks vastuvõetav niihästi Saksa kui Nõukogude huvidele. Kui ta käskis juhtivatel Läti ajalehtedel avaldada Molotovi foto (tema 50. sünnipäeva auks), siis pidasime seda märguandeks luua isiklikud kontaktid Molotoviga. Me reageerisime otsekohe; mulle anti diplomaadipass Matvejevi nimele ja Muntersile teatati, et temaga tahaks kohtuda Molotovi erinõunik Matvejev selleks, et Läti minister saaks tema kaudu anda edasi seda, mida tal võiks olla öelda väljaspool protokollit. See mitteametlik läkitus antakse üle Nõukogude juhtidele. Oli 1940. a suvi ja tegutseda tuli kiiresti. Sellepärast ei jõudnud ma Riiga rongiga, vaid meie kiirpommitaja pardal. Riias tegin ma koos Vetroviga salajase visiidi Muntersile, väljendades meie kohtumise ajal Nõukogude valitsuse soovi teha võimalikult kiiresti ümberpaigutusi vabariigi ministrite kabinetis selleks, et tema, Munters, saaks juhtida uut koalitsioonivalitsust.

Minu visiit oli üks osa kompleksoperatsioonist Läti valitsuse kontrolli alla võtmiseks. Seda juhtis Beria esimene asetäitja Merkulov, kes oli veel enne mind lennanud salaja Riiga tegevusplaani koordineerimiseks koha peal. Asudes Molotovi nõuniku sildi all Riias, kandsin ma kõigest ette Merkulovile, kellel oli otseühendus telefoni teel Molotovi ja Beriaga. Vahepeal oli valitsusele Riias esitatud ultimaatum. Selle tulemusena oli president Ulmanis sunnitud lahkuma oma kohalt, meie väed okupeerisid Läti ja ekspresident arreteeriti. Olukorra muutumine muutis mängureegleid. Sakslased olid tõmmatud liiga sügavale sõjalistesse operatsioonidesse Läänes, et tunda huvi Lätis toimuvate sündmuste vastu. Sellega seoses otsustasid Molotov ja Stalin, et nad ei paita Balti riikide etteotsa mitte neid, kes rahuldanuksid mõlemat poolt (nagu näiteks seesama Munters), vaid kindlaid inimesi, kes on lähedased kommunistlikule parteile. Tõsi, mõningad algtingimused, mis eeldasid koalitsioonivalitsuste loomist, siiski säilisid. Nõnda omistati Läti ja Eesti kindralitele Punaarmee omadega analoogilised aukraadid, ja ehkki Munters arreteeriti, ei tehtud seda kohe.

Koos Vetroviga läksin ma Muntersi residentsi, kus tegime kõik selleks, et pakkida kokku tema varandus ja toimetada kogu pe-

*Silmas on peetud Läti Kaitseliitu (*Aizsargiju Savienība*). Tlk.

rekond vaikselt Moskvasse. Sealt viidi nad edasi Voroneži, kus Munters määrati Voroneži ülikooli professoriks. Saksa poolele teatasime ametlikult, et peame Muntersit endiselt poliitiliselt kaalukaks figuuriks. Meie kontrolli all kohtus ta Moskvaa lõunasöögil Saksa diplomaatidega, ent tema saatus oli juba otsustatud ja tal ei õnnestunud saada isegi mitte marionetliku valitsuse juhiks. 1941. aastal, kui algas sõda, arreteeriti Munters ja talle mõisteti pikaajaline vangistus Nõukogude valitsusele vaenuliku tegevuse eest. Asjaolude kummalisel kokkusattumisel kohtus in ma Muntersiga Vladimiri vanglas 1958. a lõpus või 1959. a alguses. Pärast vabastamist jäi ta elama Vladimiri. Pensionärina avaldas ta artikleid *Izvestijas*, tõestades Läti NSVLiga liitumise paratamatust.

Balti riikide saatus, mida määrati Moskvaa ja Berliinis, on paljus sarnane Ida-Euroopa riikide saatusega, mis otsustati omal ajal Jaltas. Analogia on üllatav: mõlemal juhul nähti eelneva kokkuleppega ette mõlemale poolele sõbralike koalitsioonivalitsuste loomist. Meile oli vaja puhvertsooni, mis lahutaks meid teiste suurriikide mõjusfäärist, ja me olime valmis ägedaks konfrontatsiooniks neis rajoonides, kus sõja lõpus asusid Punaarmee väeosad. Kordan uuesti: kommunismi ülesehitamise ülesannet nägi Kreml peamiselt Nõukogude riigi võimsuse igatise tugevdamises. Suurriigi rolli saime etendada ainult sel juhul, kui riigil oli küllaldane sõjaline jõud ja ta suutis allutada oma mõjule meiega piirnevaid riike. Ülalt tulev ülemaailmse kommunistliku revolutsiooni propaganda oli ideoloogilise loomusega suitsukate, mis pidi esitama Nõukogude Liitu kõiki maailmas toimuvaid sündmusi mõjutava superriigina. Ehkki algselt see kontseptsioon oligi ideoloogiline, muutus ta aegamööda reaalseks poliitiliseks kursiks. Säärane võimalus avanes meie riigi ees esmakordselt pärast Molotov—Ribbentropi pakti allakirjutamist. Sest sellest hetkest peale, nagu kinnitasid salaprotokollid, tunnustas üks maailma tähtsamaid riike Nõukogude Liidu rahvusvahelisi huve ja tema loomulikku soovi oma piiride laiendamiseks.

PAVEL SUDOPLATOVI (1907–1996) nimi ja isik olid N. Liidu riiklikuks saladuseks niihästi tema teenistusaajal Dzeržinski, Menžinski, Jagoda, Ježovi, Beria ja Abakumovi alluvuses kui ka 15-aastases vangipõlves Leningradi kinnises psühhiaatriaiglas ja Vladimiri vanglas. Lugesin temast esmakordselt Pariisis ilmunud ajaloolisest almanahhist *Минувшее*, nr 7, kus O. Volin (minu endine laagrikaaslane Revolt Pimenov) avaldas loo “Berialastega Vladimiri vanglas” (lk 357–372). Hiljem mainisid Sudoplatovit ka Christopher Andrew ja Oleg Gordijevski oma GB välisoperatsioone kirjeldavas põhjalikus raamatus. Sudoplatovi memuaaride ilmumine Inglismaal ja inglise keeles tekitas sensatsiooni. Möödunud aastal julgeti see teos lõpuks ka Moskvas avaldada.

Niisiis: kes oli Pavel Sudoplatov? Pärit Ukrainast, asus ta 14-aastase poisikesena tšekaa teenistusse ning jõudis peagi Moskvasse N. Liidu välisluuresse, mille nimeks tollal oli OGPU INO (Иностранный отдел). Suunati illegaalina Saksamaale, ülesandeks imbuda Ukraina rahvuslaste organisatsiooni OUN ja saavutada selle juhi, endise Austria—Ungari oobersti Pavel Konovaletsi usaldus. See tal ka õnnestus ning 1938. a mõrvas Sudoplatov Brüsselis Konovaletsi, jättes sõja eelõhtul ukrainlased ilma üldtunnustatud liidrist. Selle eest ülendati Sudoplatov INO ülema asetäitjaks ja määrati isiklikult Stalini poolt juhtima Lev Trotski likvideerimise operatsiooni. Sudoplatov tõmbas nõore Moskvas, tema parem käsi Naum Eitingon tegi seda Mehhikos ning 20. VIII 1940 langes otsese teostaja Ramón Mercadori alpinistikirka Trotski pähe. Sellised delikaatsed ülesanded ilmselt päästsid Sudoplatovi enda elu 1930. aastate lõpu suurpuhastuste ajal. Sõja-aastail juhtis ta NKVD/NKGB IV (luure- ja diversiooni-) valitsust ja ülendati 1945 riikliku julgeoleku kindralleitnandiks. Pärast sõda, kui Beria oli julgeolekuorganite juhtimisest eemale tõrjutud, jäi pidama ka Sudoplatovi karjäär. Ent MGB erigrupi või “grupi S” juhina pälvis ta N. Liidu “peaterroristi ja -diversandi” maine. 1953. a kevadel uuesti võimu juurde pääsenud Beria nimetas Sudoplatovi taas PGU (Первое главное управление), s.t GB välisluure ülema asetäitjaks ja see sai samal aastal tema arreteerimise ning sõjakohtu alla andmise otseseks põhjuseks. Sudoplatovit süüdistati sõja ajal Bulgaarias pinna sondeerimises separaatrahu sõlmimiseks (mida ta tegi Stalini ja Beria korraldusel) ning “mürkide laboratooriumi” organiseerimises (see oli loodud samuti Stalini käsul endise apteekri Genrihh Jagoda poolt, muutus hiljem KGB eriinstituudiks ja tegutses N. Liidu lõpuni või tegutseb praegugi). Tegelikuks põhjuseks oli tema halb läbisaamine Nikita Hruštšovi ja Ivan Seroviga ning eriti liigne informeeritus viimaste kuritegudest Ukrainas. Tuletame meelde, et oma kuulsas salajasest ettekandes “isikukultuse” roimadest partei XX kongressil läks

Hruštšov Ukrainas toiminust sujuvalt mööda, nagu polekski seal midagi erilist juhtunud. Mittekaukaaslasena ei kuulunud Sudoplatov Beria lähikonda, oli lihtsalt kuulekas alluv nagu Serovgi ja tuhanded teised "berialased", kes hiljem KGBs karjääri tegid. Surmanuhtlusest päästis Sudoplatov end vaimuhaiguse simuleerimisega, kuni otsene oht möödas oli. Siis sai ta 15 aastat ja istus selle "kellast kellani" Vladimiri vanglas ära. Ülejäänud elu kulus rehabiliteerimise taotlemise peale, mida kuni N. Liidu lõpuni siiski ei tehtud.

Pavel Sudoplatovi mälestusraamat kubiseb vähe või üldse mitte tuntud faktidest, isikutest ja sündmustest, teiste memuaristide või ajaloolaste käsitletuste täiendamisest ning ümberlökkamisest. Kindlasti jättis ta üht-teist ka ainult enda teada. Eespool kärbetega avaldatav peatükk annab samuti veidi teistsuguse pildi meile saatuslikest sündmustest 1939. ja 1940. aastal, näidates Molotov—Ribbentropi pakti nime saanud Hitleri ja Stalini vahelise tehingu ees- ning tagamaid, ühtlasi ajutiste liitlaste kõhklusi üksteise suhtes ja mõlemat poolt rahuldavate variantide otsimist. Ehk polnud ka president Konstantin Pätsi idee panna uue valituse etteotsa meie Moskva saadik August Rei üksnes uppupaja õlekõrrest kinnihaaramine?

Tõlkija

EKSITAJAST JA EKSIMISEST EESTI USUNDIS

Aivar Jürgenson

Eksitajast kui tüüpilisest looduskeskkonnas tegutsevast fenomenist ei saa rääkida lahus inimese suhtest loodusega ja tema loodustunnetusest: eksitaja meelevalda sattumine ei sõltu subjekti kultuuritaustast, küll aga sõltub sellest olukorra teadvustamine ning selles käitumine. Tuleb eristada ühelt poolt arhailist ja traditsionaalset ning teiselt poolt modernset ja tsiviliseeritud kontakti biosfääri kui elu alusega. Tänapäeva lääneliku kultuuri puhul saab loodustunnetusest rääkida üksnes tinglikult: teadvustatakse vaid keskkonnavaenulikust eluhoiakust tingitud alarmeerivaid signaale: osooniaugud stratosfääris, vee ja toidu saastatus ning üldised kliimaatilised muutused. Keskmine infotarbija võtab kõik selle küll teadmiseks, kuid ei muuda oma eluviisi. Ent probleemide juured on sügavamal, kui arvatagi osatakse: looduse hävitamine praeguses ulatuses poleks iial võimalikuks saanud, kui inimene poleks juba aegade hämaruses asunud enda ja looduse vahele müüri ehitama. Inimkeskses maailmas on kannatajaks esmajärjekorras sellest müürist väljapoole jääv, lõpuks aga inimene ise. Tänapäevaks on see piir juba ületatud ning jõutud eksterminismi, inimese potentsiaalse enesehävitamise staadiumi. Hiigelkasumeid jahtivad äri- ja tootmisjuhid ning neile sekundeerivad poliitikud ignoreerivad olukorra tõsidust. Laiem üldsus on ükskõikne, sest üks peibutav progressimüüt ole ilus küll. Aga nganassaanid ei mata isegi oma surnuid mulda, et maale mitte haiget teha. . . Nad teavad, et maa on elus ning orgaaniliselt inimesega seotud nagu kõik muugi. Asju ei lahutata veel tervikust. Traditsionaalse või arhailise kultuuri esindaja ei piira oma kommunikatsioonipartnerite ringi bioloogiliste liigikaaslastega.

Tänapäeva tsiviliseeritud ühiskonnas elav inimene ei tunne looduses enam ära iseennast, loodusega ei suhelda pariteetsetel alustel. Muinasjuttude väljendit "siis kui loomad ja linnud veel

rääkisid” peetakse üksnes ilusaks metafooriks. Muistse inimese jaoks oli see väljend mõttekas: “siis kui linnud ja loomad veel rääkisid” oli aeg, millal inimenegi lindudest-loomadest-taimedest aru sai — vähemalt võis ta mingisuguse protseduuriga vastavat kommunikatsiooni saavutada. Või teisiti: kui muistne inimene loodusega kõneles, siis loomulikult uskus ta ühtlasi, et loodus talle vastab. Ja kui ta uskus, siis nii see oligi, olgu vastajaks lind, loom, puu või supranormaalne olend.

Viimati mainitute hulka kuulub ka eksitaja. Eksitaja mõiste eesti traditsioonis hõlmab nii impersonaalset eksitavat jõudu või väge, mis inimest otseses või ka ülekantud tähenduses õigelt teelt kõrvale juhib, kui ka kehastunud supranormaalset olendit, kes ilmub eksinule, põhjustades vahel head, vahel halba.

Järgnevalt vaatleksimegi eksitaja fenomeni tema avaldumisvormides ja ta ilmumise tingimusi. Tegemist on põhiliselt lõuna-eestilise nähtusega, kuid vastavad motiivid esinevad mujalgi. Juba eksitaja nimest (*essütäjä, eskus, virp, võrgitaja, vidaja*) selgub tema põhifunktsioon: inimeste eksitamine, teelt kõrvale juhtimine, vrd setu venelaenulised *vitäi, vidõleja, videlejä* (vene *voditelj*). Kaudselt kaasneb sellega mängimine subjekti teadvusega, selles korratuste tekitamine. Rahva ettekujutuste järgi karistab eksitaja neid, kes on eksinud üldkehtivate moraalnormide vastu, hirmutab inimesi, kuid samas kaitseb metsa ning selle asukaid. Funktsioonid kattuvad suures osas metshaldja omadega. Eksitaja puhul on tegemist vägagi laia tegevusväljaga ja mitmesuguseid kujusid võtva nähtusega meie rahvatraditsioonis. Haldja ja eksitaja kontamineerumisele viitavad mitmed teated, näiteks: “Alijas — eksitaja vaim. Vahel nagu inimene, vahel nagu loom” (ERA II 24, 124 (5) < Türi khk, Väätša v, Vissuvere k).

Samas on piisavalt teateid, mis kummutavad üldistuse eksitaja ja metshaldja identsusest: sageli tegutseb eksitaja soos (RKM II 348, 440(35) < Äksi khk, Äksi k — A. Korb (1980); RKM II 371, 476(53) < V.-Jaagupi < Urvaste — M. Kõiva (1984)), koplis (RKM II 398, 511(6) < Häädemeeste — K. Kleimann (1983)), karjamaal (RKM II 348, 376(48) < Äksi khk, Kõdu k — A. Korb (1980)), väljal (E 25152(1) < Pilistvere khk, Kõo — J. Keller) jne. Iseloomulik on, et eksitajaga seostatakse tavaliselt tuttavas kohas eksimist, näiteks oma karjamaal (ERA II 25, 279(1) < Väandra — R. Viidebaum (1930)), oma koplilepi-

kus (ERA II 13, 141/2(1) < Simuna — R. Viidebaum; ERA II 7, 688/9(1) < Äksi).

No toda ma kuuli küll. Ilmjärve valla Tõutsi Tani, tema ühtelugu essü ärä. Tema selet minu isale: õdagu, ta tullu kõrsist, olli oma nurme veeren — suur maja een. Ei ole kohegi teed saanu. Käinu ümbre. Viimati kuulnu oma koira helü. Ja kui kikas kirk, sis kaonu too maja ärä. (ERA II 36, 52/3(9) < Võru k — R. Viidebaum (1931).)

Teadetes viidatakse tihti, et eksitaja teeb mingisugust häält, tavaliselt metslooma või -linnu häält. Metsas tuleb vaikselt olla: kui inimene huikab, huikab haldjas vastu, inimene läheb hääle suunas ja eksib ära (Jõgever 2, 168 < Karja; H II 11, 79 (1) Rakvere khk, Kohala; ERA II 122, 258 (28) < Paide linn < Paide khk, Mäo v, Seinapalu k; ERA II 19, 120 (9) < Kose khk, Triigi, Ardu). Teadetest torkab silma, et vaikimise nõue kehtib eriti õhtul ja öösel. Kes kuuleb eksitaja huikamist ja vastu huikab, näib sellest hetkest alates olevat eksitaja mõju all. Teine inimene võib olla sealsamas teisel pool põõsast, kuid tema häält ei kuulda (ERA II 14, 555/6(9) < Kodavere — P. Ariste). Tõsiasi järeldub seda maailma ignoreeriva kommunikatsiooni algus. Hääl on otseku vihind, mille abil eksitaja loob sideme inimesega tema allutamiseks. Sealjuures pole tähtis, kes hõikab esimesena, teadetes esinevad mõlemad variandid: vahel vastab haldjas inimese hõikamisele, teinekord seab ise hõikamisega püünise üles. Näiteks vastas üks mees metsas kuulnud hõikele, arvates, et naine teda otsima tuli. Tagajärjeks oli supranormaalne elamus (H I 2, 470(4) < Äksi — Karl Blaubrik (1889)). Haldjas võib inimest hüüda ka nimepidi (ERA II 52, 359/63(3) < Torma khk, Piilsi k — M. Sild). Looma või linnu häält teeb eksitaja küttide peibutamiseks: kütt läheb hääle suunas looma või lindu otsima, aga eksib ära. Iseäranis püüab ta järele teha põdra häält (Eisen 1909: 22; 1895: 84).

Immuniidus käidud õitsel. Seenelised eksind ära. Ärg möögin, selle järgi lännu, ei ole koskil vällä saanu minnä. Jänese kari jooksen perän. (RKM II 144, 93/4 (9) < Helme, S. Lätt 1962.)

Võimalik, et jäneseid siinkohal viitavad eksitaja seotusele kuradiga, igatahes pakub pärimus sellele seosele tõendust: “Essütajal on sarved peas” (autori välitööd 1992: Meremäe v, Polovina k — V. Lilleaed). On ka öeldud: “Küllap ta ikka kurivaim on” (autori välitööd 1992: Meremäe v, Polovina k — M. Kala). Teada on, et poojat ahvatleb kurat just jänese kujul. Eksitajana on nimetatud

vanahalva, vanasitta, vana ilusat; ka *vana-tikõ, vana-sõkõ, vana-patt* jt kuradi eufemismid tähistavad mõnes kontekstis eksitajat. Eksimise põhjusena nimetatakse sattumist vanapagana jälgedele või teerajale (ERA II 171, 423(6) < Kullamaa khk, Kolovere — V. Eenveer (1938); ERA II 28, 663(20) < V.-Nigula khk, Kunda — R. Põldmäe (1930); ERA II 25, 360(4) < Juuru; ERA II 161, 296/7(42) < Kuusalu khk, Kolga v — R. Põldmäe (1937)). Võib öelda, et traditsiooni dominandina kannab kurat sageli ka eksitaja funktsioone. Nii tajub kuradi jälgedele sattunu ümbritsevat keskkonda ebaadekvaatselt: kurat teeb silmad ära (RKM II 345, 153(5) < Räpina). Hobusega eksimist peetakse kuradi käte-tööks (RKM II 227, 214/5(5) < Sangaste). Vanapagana teerajaks on peetud põllupeenart: seal ei tohi istuda ega magada (H III 6, 237(30) < Tarvastu; ERA II 22, 26 < Tartu < Nõo). Tavalisi eksitajavastaseid võtteid, näiteks rõivaste pahupidi pööramine ja tagurpidi loetud issameie, on kasutatud ka kuradi mõju kõrvaldamiseks (ERA II 25, 360(4) < Juuru; ERA II 148, 481/2(27) < Märjamaa khk, Kõrvetaguse k — E. Poom (1937)). Liivis, kus kuradi esinemine eksitajana on sagedasem kui Eestis, on eksitanise funktsioon andnud kuradile isegi spetsiaalse nime-tuse — *vjedikshiji* (vrd läti *vadatajs*, vene *voditelj*) (Loorits 1927: 202).

Rääkides eksitaja esinemisest looma või linnuna, tuleb rõhutada selle kujutelma rahvusvahelist iseloomu. Näiteks esineb Lõuna-Ameerikas metsavaim Chullachaki, kes ilmub kütile tihti metslooma või -linnuna (Luna 1986: 87). Soomes ilmub mets-haldjas muu hulgas ka linnuna (Pentikäinen 1968: 282).

Eriti sageli puutusid eksitajaga kokku seenelised-marjulised ja jahimehed.

Seenelised käisid metsas enamiste ikka üksikult. Ja üksikult nähti mitmeid nägemusi, millest kenad muinaslood on siginend. Mäletan oma lapsepõlvas suurt kõmujuttu, kus nähtud alasti inimestepaari. Nägijad olid ikka seenelised ja marjulised. (ERA II 280, 109/16(2) < Keila (1940).)

Seeneliste võimalused näivad omakorda suuremad olevat marjulistega võrreldes: seenel käidi üksikult ning kommunikatsioonibarjäärid ümbritseva loodusega olid väiksemad kui tavaliselt hulgakesi korjavatel ja omavahel suhtlevatel marjulistel. Teise seenekorjamise eripärana võib välja tuua mastaapsuse: seeneline käib metsas seeni otsides maha pika tee ning seetõttu on eksimise,

s.t eksitajaga kokkupuutumise oht suurem kui väiksemal territooriumil tegutsevatel marjulistel. Omaette kategooria moodustavad ka jahimehed. Jahimehejuttudes sageli esinev supranormaalsete olenditega kohtumise motiiv on laialt levinud ja tuntud paljudel rahvastel (selle kohta vt Pentikäinen 1968: 280; Korhonen 1987: 51). Siit sigineb mõte, et kütid kui arhailise tegevusala esindajad kannavad endas jahimehejuttudena edasi usundi vanimaid kihistusi ajast, mil valitsevaks oli anastav majandus oma ideoloogilise taustaga. Samal ajal muudes inimgruppides on need kihistused kaotanud tausta muutumise tõttu oma sügavamale tähenduse ning hääbunud.

Põhiliselt ilmub eksitaja inimkujul. Üks setu naine rääkis autorile, kuidas ta ise nägi Saatse küla lähedal Paganamäel setu rõivas naist, kes meenutas tema ema, kuid kadus äkki, vastamata hüüdmisele. Sageli esineb eksitaja väikese nutva lapsena. Teekäija ligineb talle, kuid laps kaob äkki ja ilmub juba teises kohas, meelitades nii inimest üha sügavamale metsa, kuni see on eksinud (E 60 000 (121) < M.-Magdaleena khk, Elistvere — W. Lille). Vahel on nähtud jalge vahelt läbi vaadates vastsündinud last eksinu järel kõndimas (E 22547/50 < Vigala; Loorits 1940: 57).

Laps eksitajana esineb pärimuses küllalt tihti, seostudes peamiselt surnud (tapetud) lapse, sealt edasi ka üldse surnukujutelmaga.

TAPETUD LAPS EKSITAJANA

Juha Pentikäinen oma mahukas ja põhjalikus töös surnud lapse motiivist Põhjamaade usundis Eesti ainest ei kasuta. Siiski ei saa me kurta vastava materjali vähesuse üle: eksitajaks on mitmel pool peetud surnud imiku hinge, kelle tema ema on tapnud ja salaja maha matnud ning kellest on saanud kohahaldjas ja eksitaja. Lõuna-Eestis nimetatakse neid otse surnuvaimudeks, nimetute või ristimata surnud laste hingedeks, vahel ka loodusvaimudeks. Põhja-Eestis (v.a saared, kus domineerib *külmking*) on tapetud lapsed valdavalt muutunud metsadeemoniteks (Loorits 1951: 179).

Võrgitaja, kes inimesi õigelt teelt ära eksitab, olla nende tüdrukide laste hing, kes enne aega ära tapetud, aga seni pidada maa pääl käima, kui inimese iga otsa saab. (Loorits 1940: 24.)

M. J. Eiseni näitematerjal pärineb peamiselt Mulgimaalt, kus tema sõnade kohaselt pole eksitajaks mitte haldjad, vaid hulkuvad hinged (Eisen 1897: 63), nimelt tüdrukute hukatud laste hinged. Need püüavad üle inimese tee joosta. Kui see õnnestub, eksib inimene ära (Eisen 1909: 25).

Lapse sobivuse määramisel ühiskonda kehtivad maailma eri kultuurides erinevad kriteeriumid: sugu — kütid-kalastajad eelistavad poeglapsi, defektid — Kesk-Euroopas ei jäetud vigast last küll maha, aga ei aktsepteeritud ka täieõigusliku ühiskonnaliikmena. B. Malinowski on loodusrahvaste puhul täheldanud, et kaksikute sündi peetakse naise abielurikkumise tulemuseks. Seetõttu üks laps tunnistatakse seaduslikuks ning jäetakse kogukonda, teine hüljatakse. Hotentotid tapavad mõlemad kaksikud. Ühiskond otsustab lapse saatuse, hoolimata mõne ühiskonnaliikme vastuseisust. Brutaalne tava oli tuntud ka arabia ühiskonnas, kust selle kõrvaldas alles Muhamed. Koraani 81. suurast: "... Kui elavalt maetud tütarlastelt küsitakse, miks on nad surmatud" (Holma, Barthold 1933: 32).

Traditsioonilistes kultuurides aktsepteerib ühiskond lapse vastava rituaaliga: nime andmine, isa võtab lapse kätele vms. Laps, kellega rituaale ei toimetata, ei kuulu kunagi ühiskonda. Ta on võrdne sellega, kes sünnib surnuna või sureb varakult: nimetul lapsel pole hinge. Seetõttu ta ei saa ka liituda surnutega. Staatusele vastavad on ka matused: laps maetakse väljapöole küla. Näiteks Celebe saarel surnult sündinu või see, kes sureb 2–3 päeva vanuselt, maetakse ilma kirstuta süvendisse puu tüves ja pitseeritakse. Toimingu eesmärk on vältida lapse muutumist kurjaks jõuks. Sama laadi tava on ka obiugrilastel. Kardetakse, et laps, kelle tema ema on matnud kivi või puujuure alla, võib muutuda suuresilmseks ja suure suuga olendiks nimega *üüpi*. Et takistada sellise olendi väljatulekut, peidavad nad keha õõnsa puu juurte alla, kaevates ta maasse kasetohust korvis ning asetades kivi kõhule või pea peale (Karjalainen 1921: 191–193; Karjalainen 1948: 736; Pentikäinen 1968: 60). Probleemi surnult sündinud või tapetud lastega võib lahti mõtestada nii: neile pole antud sotsiaalset staatust selles ilmas, järelikult ei saa nad ka surnute ühiskonda integreeruda ning jäävad alatiseks piirile.

Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvauskumuste kartoteek sisaldab märksõna all "Hukatud laps nutab" hulga teateid selle kohta, kuidas nutu kuuljad hääle asukohta otsides leiavad lapse laiba. Mo-

tiiv on tuntud ka Põhjamaades (vt Pentikäinen 1968), kuid Põhjamaades on laps maetud sageli metsa, Eestis enamasti elupaiga lähedale: kiviaia sisse, ahju, põranda alla, kivi alla jne.

Motiivides leidub ka osalisi kattumisi Põhjamaadega:

Umbes 100 aastat tagasi elanud Seli vallas Vihaksi külas tüdruk Eerikesauna Leenu. Ta tapnud oma lapse ära ja matnud Jaaniaia väravale suure kivi alla ja ise läinud kõrtsi tantsima. Selle kivi lähedusest möödakäijad eksisid tihti ära, nähes oma ees mäge, linna ehk muud. (EVR 3, 112(6) Tõstamaa — A. Laan (1921).)

Võrdluseks analoogiline usundiline jutt Ida-Rootsist:

Palju palju aastaid tagasi tappis üks tüdruk vastsündinu ja mat-
tis koplisse. Naabruses oli sel õhtul tantsupidu, kuhu tüdruk siis
ruttas. . . (Pentikäinen 1968: 143–144.)

Ka selles loos sai tapetud lapsest paiga kaitsehaldjas.

Eesti ainese puhul on huvitav märkida, et hukatud lapsed maeti küll kodu lähedale või lausa majja, kuid see asjaolu ei takistanud neil saamast metshaldjaks, eksitajaks:

Jutustaja onu olnud Väike-Maarjas ööd ja sääl räägitud, et peremees eksind õhtul oma koplilepikusse ja see lepik pole olnud kuigi suur. Sääl tulnud eksinu juure üks mees ja ütelnud: Ma olen sinu vend, kes sind eksitab. Mehele kuuldud see väga kummaliselt, kuna ta ise ei teadnud venna olemasolust midagi. Aga sinu ema muretses mind tüdrukupõlves ja sellepärast sa mind ei tea. Vii emale pailu terviseid ja ütle, et matku ta mind maha. . . Mees läind koju ja rääkind emale, [see] kraapind midagi leest ja pannud rohuaeda mulla sisse. Aga surmatunnike jõudnud kätte ja ema surnud ise ka sinnasamasse paika. . . (ERA II 13, 141/2 (1) < Simuna — R. Viidebaum.)

Lool on teiseid Tapalt, Koerust, Peetrilt, Jürist, Põltsamaalt ja Äksist. Juttudest ilmneb eksitaja soov inimestega, eelkõige lähedaste sugulastega kontakteeruda, kusjuures sageli näitab ta end noormehena, s.t tallegi toimib aeg, sidudes teda tihedalt selle maailmaga. Kontakteerumise sihiks on ilmutada ammuõimunud ja saladusse jäänud roim, samuti kättemaks kurjategijale. Põhjala traditsioonist joonistub surnud laps kättemaksjana selgemini välja Lapis: tuntud on legendid surnud lapsest kui vampiirist, kes kohtab oma ema ja ründab teda, rebib riided ära ja imeb verd ema rinnast kuni ema sureb. Surnud laps maksab kätte tavali-
selt emale — see tendents avaldub Eestis võib-olla selgemini kui Skandinaavias. Laplastel on siiski legend, milles *appar* (sur-

nud laps, võib-olla seos eesti *äbarikuga*?) tapab koos emaga ka isa (Pentikäinen 1968: 312).

Soomes tuntakse motiivi inimeste jälitamisest surnud lapse poolt, kusjuures on kuulda karjumist või nuttu, s.t surnud lapse üks funktsioonidest on inimeste hirmutamise. Seda motiivi tuntakse ka Rootsist (Pentikäinen 1968: 152, 287):

On üks suur pöögimets, mida kutsutakse Storevang. Öösel võib seal kuulda nuttu — *mörtingaskrig*. Kord õhtul saatsin ära ühe talumehe, läksin otse läbi metsa. Oli päris pime. Kui olin natuke maad käinud, kuulsin seljatagant kohutavat häält. Ma ehmusin ja jooksin ära. Polnud palju aega möödas, kui kuulsin päris enda taga veelgi õudsemat häält. Siis ehmusin nii, et ei saanud üldse liikuda ja mu juuksed tõusid püsti. Siis võtsin jalad selga ja jooksin nii, et olin peaaegu surnud, kui koju jõudsin.

Eestis pole hirmutamine surnud lapse puhul tooniandev motiiv. Näiteks: “Väike poiss tuleb järel, siis vestlevad” (ERA II 85, 711(27), Pilistvere, Imavere v — Lübov Raidaru (1936)). Surnud lapsele näib olulisem olevat inimese staatuse saavutamine, seepärast soovib ta enda matmist, et saada rahu.

Peamiselt Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalide ja J. Pentikäise uurimuse põhjal võib kokkuvõtlikult Eesti ja Põhjamaade surnud lapse motiivide võrdlemisel välja tuua järgmist:

	PÕHJAMAAD	EESTI
1. matmiskoht	tavaliselt looduskeskkond	tavaliselt elupaik
2. ilmumiskoht	matmispaijal	metsas
3. ilmumise aeg	õhtu, öö	tavaliselt hämaras
4. kontakt elavatega	võikad hääled, hirmutab	käitub vaoshoitult
5. iga	tavaliselt imik	laps, ka noormees
6. sugu	ei kajastu selgelt	valdavalt mees

Ühisjooned: 1) tüdruku tapetud laps, 2) valvab metsa, eksitab, 3) maksab kätte põhiliselt emale, 4) ilmub tihti lähedastele sugulastele, 5) võib vaateväljast haihtuda, 6) kuulatakse sageli lapse nuttu, 7) paljastab kuriteo, 8) taotleb ühiskondlikku staatust. Jäab mulje, et eesti pärimuses on surnud laps “sõbralikum”, igatahes vähem hirmu sisendab ta kindlasti kui Põhjamaades.

Mitmetel rahvastel on tuntud motiiv, et supranormaalne olend võib tekkida ka järelsünnitusest. Seepärast päramised peidetakse, maetakse jne. Kuidas on Eestis talitatud? Järelsünnitis maetakse peaaegu igal pool lambalauta sõnniku alla (Boeckler, Kreutzwald

1854: 52), mida on seletatud kui viljakusmaagiat. Või pestakse päramised peale sünnitamist puhtaks, pannakse puhta linase lapi sisse ja keeratakse nabanöör keskele. Päramiste peale raputatakse soola, kaabitakse hõberublalt hõbedat vms, seejärel tehakse kolm ristimärki, mässitakse kinni ning maetakse kambri lõunapoolse nurga lähedale põranda alla maa sisse või lae peal olevasse mulda, asetatakse peale kivi, "et kass kätte ei saaks". Kui päramisi ei paigutata korralikult varjulisse kohta, võivad ema või laps haigestuda. Ka mattes tehakse enne muldapanekut kolm ristimärki ja loetakse "issameie" (Kursi). Päramisi on maetud ka kambriukse paku alla (Grünthal 1924: 389).

Sarnasus matmiskohtades ja tõrjemaagilised võtted viivad mõttele, et tõenäoliselt usuti Eestiski päramiste muutumist üleloomulikuks olendiks.

Nägime, et surnud lapse üheks ilmutumise motiiviks on saada maetud, s.t omandada sotsiaalne staatus — see annab rahu ja võimaldab siirduda teise ilma. Sellest järeldub, et laiemas perspektiivis võib eksitajana esineda igasugune surnu, kes pole maetud: metsa jäänud ja seal surnuks külmunud või nälgunud kütt, seeneline, marjuline, enesetapu sooritanu, tapetu jne. Selliste surnute hinged muutuvad oma surmakoha kaitsevaimudeks või -haldjateks. O. Loorits peab selliseid kujutelmi germaani mõjuks, paigutades nende ilmumise hilisneoliitikumi ja seostades venekirveste kultuuriga (Loorits 1949: 392). See siiski eriti usutav pole. Tõenäoliselt ajas Looritsat segadusse sõna *haldjas* laenulisus, millest ta ekslikult tuletas mõistegi laenulisuse. Ometi peetakse lõunaeestilisi *emandat* ja *isandat* vanemaks kui germaanilaenulisi haldjaid. Need on tuntud ka näiteks volgasoomlastel (Annist, Moora 1965: 503). A. Viires arvab koguni, et haldja omaegsel germaani vastel, mis arvatavasti tähendas "(karja) hoidja, valvoja" (Loorits 1949: 557, 558), polnudki usundilist sisu. Seega on võimalus, et kaitsevaimu tähenduse omandas haldjas alles lääne-meresoomlastel (Viires 1986: 1666).

Kuivõrd eksitaja on seotud teatud paigaga, tihti just surmapaigaga, siis teatakse tõesti konkreetseid kohti, kus eksitakse või kus vähemalt on suur eksimise oht, vrd *eksi-kohad*, setudel *essin-gi paiga*. M. J. Eisen nimetab Haljala kihelkonnas selliseid paiku viis (Eisen 1909: 23). On täheldatud eksitajapaikade sarnasust: küngad, ebaharilikult jändrikud männid kuuluvad sageli nende, väidetavalt anomaalsete paikade kooslusse. Vähemalt üks Värs-

ka kandi *essütäjä* töötavat siinamaani suurepäraselt, eksitades ka nooremaid inimesi (Kikas 1993). Tavaliselt pole eksitajapaikade puhul küll nimetatud personaalse eksitaja samaaegset esinemist, kuid seos paiga ja eksitaja-olendi vahel näib olevat orgaaniline ning enamasti seostub ebapuhta surnu kujutelmaga: ebaloomulik viisil surnud inimesest saab surmapaiga kohahaldjas. Imperionaalsete eksitajapaikade olemasolu on võib-olla seletatav pärimuse unustamisfaasiga: teatud aja möödudes ei mäletata enam konkreetset surmajuhtumit ega muid paigaga seotud asjaolusid peale kõige aktuaalsema, nimelt et sel kohal eksitab.

Trubal (meie külas) on olemas koht "Karscha", kus ei tohi öösiti käia, seal võib ära eksida, seal käib "essütaja". Seal on olemas põhjatud tiigid. (ERA II 190, 248(27a) < Se, Vilo v Truba k — J. Ilvik (1938).)

Teate põhjal võib oletada mõne uppunu muutumist eksitajaks.

HÜÜP EKSITAJANA

Eksitajaks peetakse ka hüüpi. Tegemist pole siiski linnuga, vaid iseäraliku vaimuga, kes asub tavaliselt järves ja tuleb sealt inimesi eksitama, esinedes härja, hobuse või inimesena. M. J. Eisen, kelle allikmaterjal pärineb Hiiumaalt, arvab, et Hiiumaal võis hüüp olla harvaesinev lind, keda ei tuntud ning kellest sai haldjas. Põhjusesena tulevat ka arvesse hüübi härja ammumist meenutav hääl (Eisen 1909: 24; 1906: 5). Eisen täheldab hüübi sarnasust tondi ja kolliga, kõige rohkem aga näkiga (Eisen 1906: 5).

Kord sõitnud kaks Kausta küla meest kodu poole. Korraga kolmas mees vankris, hakanud nendega magusat juttu vestma. Sõitsid edasi. Korraga märkab teine mees, et nad õigelt teelt on eksinud. Arvab kohe, et asi õige ei ole. Viskab sedamaid ohja arude sisse risti. Võõras mees sedamaid kadunud nagu tina tuhka. Meestel silmad lahti: hobuse jalad juba Kodesta järve vees, vanker veel pehmel mudasel kaldal. Suure vaevaga saavad hobuse välja [---]. (Eisen 1906: 6.)

M. J. Eisen on hüüpi pidanud lokaalselt esinevaks nähtuseks Hiiumaalt. Tegelikult on hüüp supranormaalse olendina tuntud palju laiemal alal. Teda tuntakse ka mandril, isegi neis piirkondades, kus hüüp linnuna üldse ei esine. On viidatud ühendusele müütilise *umbluuga* ning arvatud, et nõnda karjub inimene (Ur-

vaste). Hüübi tekkimisest räägitakse, et Pilaatusest saanud hüüp, sest et ta Jeesuse laskis hukata. Ta lastud ametist lahti ja pandud Doonau äärde vangitorni suure tõrre alla, kus ta hüübiks muutunud. Virumaal tuntud *üübjas* on nii etümoloogiliselt kui semantilisel vastel Hiiumaal ja mujalgi tuntud hüübile. Öeldakse: "nagu üübjas käib ööseti" (ERA II 38, 657/8(5) < Vaivara khk, Perjatsi k).

Kuigi sellel alal tuntakse hüüpi ka linnuna:

Üübjas — lind on olemas, varekse suurus, musta karva (samas).

Seega näeme, et linnu teadmine ei välista tema pidamist supranormaalseks olendiks, kelle tähenduslikus sisus ei näi puuduvat ka kuradikujutelm, näiteks:

Üübjas — see on jälle vist üks paha sõna: Oh sa vana üübi-
jas (ERA II 37, 597(37) < Jõhvi khk, Mäetaguse v, Kiirde).

Hüübi nimetus on onomatopoeetiline ja tuntud läänemeresoome-lapi keelerühmas ning handi ja mansi keeles (Raun 1982: 16).¹ Lapimaal on tuntud supranormaalse olendina *Jippe*. Sõna näib olevat varane läänemeresoome laen ja sugulusel ilmselt ka eesti *hüübiga*. Kuivõrd hüüp linnuna on Lapimaal üsna tavaline, siis on oletatud, et sõna laenati lapi keelde kohe supranormaalse tähenduses (Korhonen 1987: 58). Seega võib oletada, et Eestiski on hüübi supranormaalne tähendusväli varem sootuks laiem olnud.

KÜLMKING EKSIJAJANA

Külmkingal on eesti traditsioonis väga mitmesuguseid ilmumiskujusid ja funktsioone. Külmking võib ilmuda pooleldi inimese, pooleldi kassina, vana halli kitsena, valge jänesena, koerana, kassina, mullikana, mõne metsloomana jne. Ta esineb nõia moon-
dustena, näiteks tuulispeana. Samas esineb kujutelm, et tuulispea pole nõid ise, vaid nõia tehtud: teda valmistatud koera lihast ja visatud õhku tekitamaks haigust ja surma. Ka sellise olendi ilmumiskujud on erinevad: kadakapõõsas, tuulehoog, heinakuhi, ilma peata ja hobuse jalgadega must inimene (Loorits 1927: 66). Samuti on külmkinga puhul erinevad tema funktsioonid. Loorits leiab temas nii surnu kui kodukäija tunnusjooni (samas:

¹Ühe teooria järgi olevat tegemist armeenia laenuga läänemeresoome keeltes (vt Loorits 1951: 185).

74). Kuid teda on peetud ka metsavaimuks (E 63431/2 < Jäma- ja Aa S (KK) — D. Pitsar).

Seega on üsna ootuspärane, et ühe olulise külminga funktsioonina esineb eksitamine. Silmatorkava iseärasusena võib nimetada seda, et küllalt sageli näeb inimene enne eksimist mingit olendit, keda arvataksegi külmingaks. Ühes teates räägitakse mehest, kes nägi enda ees minevat naist. Naine läks üle raja ja mees eksis. Järeldus oli, et mees sattus kokku külmingaga (KKI, KS < Jämaja khk, Laadla — T. Lõbus (1977)). Selles seoses on sarnane järgmine lugu:

Üks Kandla valla mees jutustas, et tema tulnud ühel kuu valgel omast karjamaa metsast läbi. Ta vaatnud, et ta ees läheb jalgrada mööda üks kuju — pealt olnud just kui õle vihk ja üks ainus jalg olnud all, sellega hüppanud ta ikka edasi. Öösel ei ole ta neist jälgedest ära saanud, sellepärast läind ta hommiku valges vaatama, kas ehk sääl iseäralisi jälgi ei ole. Ta näinud, ikka süld maad vahet, liiva peal olnud ikka üks seesugune jälg kui inimese käe ase. Ta läinud selle peale jälle koju ja jäänud väga raskesti haigeiks (H IV 2, 280(3c) < Karja; Loorits 1927: 81).

Üldiselt meenutab külming eksitajana teist tüüpi eksitajaid: külminga rajale/jälgedele sattunu eksib isegi tuttavas paigas ära, tõrjemaagiliste abinõudena nimetatakse tavapäraselt rõivaste tagurpidi selga panemist (KKI, WS < Jämaja khk, Karuste k — A. Kukk (1937); E 25528 < Kihelkonna; ERA II 157, 231/2(7) < Jämaja khk, Karuste k — A. Raadla (1937); ERA II 205, 298(2) < Tallinn < Keila — E. Kriitmäe (1939)).

EKSIMINE HALDJA JÄLGEDEL

Haldja jälgedega on rahvausundis seotud peamiselt kaks motiivi: 1) haldja teele magama jäänud inimene aetakse jõhkralt üles, 2) üle haldja tee mineja eksib. Siinkohal vaatleme lähemalt viimast kujutelmast. Haldja jälgedele sattumise ja neil eksimise kohta sisaldab Kirjandusmuuseumi rahvauskumuste kartoteek paarsada teadet. Materjal on sisult ühtlane ja kajastab uskumust, et inimene, kes üle haldja tee läheb, võib ka tuttavas kohas eksida. Järsku oled nagu pimedusega löödud ja ei tea oma asukohta:

Emal lännu seenele. Nii eksinu ära, et es saagi välla. Istunu maha. Tüki aega istunu. Oli oma rehe taga olnu (RKM II 393, 315(2) < Kambja khk, Lalli k — Anni Vessu (1985)).

Haldja jäljed on tavaliselt nähtamatud, nii et alles teadvustatud eksimise fakt toob ilmsiks neile sattumise tõsiasi. Vahel on haldja jälgi ka nähtud ning kirjeldatud: ühe teate järgi on haldja üks jälg lapse jälje moodi, teine jalg jätvat oksarao jälje (H II 26, 409(10) < S.-Jaani). Haldja jälgedele sattunu jõuab pärast pikka ekslemist samasse kohta tagasi, paari teate järgi isegi kümme või enam korda (ERA II 38, 382(3) < Viru-Jaagupi, Roela v < Viru-Jaagupi, Küti v; ERA I 2, 57(5) < Tallinn). Haldja teest ületulek seletab suurt hulka eksimisteateid, kuigi alati pole just seda rõhutatud:

Mul ommal olli kah. Käisi seenel ja tulli vällä siia ja ei tunne ära, et kas ta mõni mõis om vai, valge maja ja. Ja nii tutva talu tundus. Enne kui lõpus aru sai, et oma talu. Ta õkva eksitab, see mõts siin. Ei tiiä kah, kas siin mõne tondi asuva või. (RKM II 413, 226 (11) < Puhja khk, Palu k — (1988).)

Haldja teed näivad olevat justkui teise ilma lõiked siinpoolsusse, nii järsud, et nad otsekohe desorienteerivalt mõjuvad, sageli ka tõsist ohtu põhjustavad. Vepsas seletatakse marjuliste-seeneliste eksimist samuti minekuga üle halva jälje — *hond jälg*. Inimene, kes üle selle läheb, satub kurja metshaldja meelevalda ning kaotab jõu ja jääb raskesti haigeks (Salve 1990: 130). Eesti pärimuses aetakse haldja teele kogemata magama uinunud inimene toorelt üles, vahel teda ka lüüakse (ERA II 37, 541(4), Jõhvi khk, Mäetaguse v, R. Põldmäe 1931; ERA II 13, 182/3(2), Simuna khk — R. Viidebaum). Sama motiivi tunnevad näiteks ka udmurdid (Lintrop 1993: 68).

MADU EKSITAJANA

Eksitajana esineb ka madu. Arvatakse, et kui uss läheb eest läbi, siis on parem tagasi minna, sest ussi hing meelitavat sügavasse metsa (KV 77, 57 < Kose). Samas hoiti aga eksimise vältimiseks taskus ussi tuhka (KV 77, 73 < Jõhvi). Eksima pidi ka see, kes ussi võõras metsas ära tapab (H I 7, 491(3) < Helme).

Milline seos võiks olla mao ja eksitaja-haldja vahel? Ühe võimalikuna võivad ühendavaks lüliks olla maa-alused, kuivõrd nii üht kui teist on viimastega seostatud. Madu on nimetatud maa-aluseks.

*Mado musta, moa alune,
Kirev sa kivi tagune
Mäe karva, männi karva,
Soo karva, kanneli karva,
Paeo alla ma paneksin (Kreutzwald, Neus 1854: 63).*

*Oh sa madu, maa alune,
Maa kooki, maa mooki,
Üheksa sülda alla maa,
Kaheksa küünart kaljussa!
Abi keel, abi meel,
Abi, armas Jumal!
Abi, abi aita sind,
Taaraie tervistand
Ema ihust ja elo otsani!
Hõbe õela õlma peale,
hõbe valge vaenlasele! (sammas, 69).*

Teatavasti ohverdati maa-alustele hõbevalget. Samuti on öeldud, et varematal aegadel peeti kodudes majausse, keda pühendati maa-alustele majaperemeestele — maja kaitsehaldjatele (Boeckler, Kreutzwald 1854: 39).

Teisalt võib maa-alustes näha teatud koha kaitsehaldjat (Lau-gaste 1963: 90), metsa kontekstis on seega võimalik metsahaldjate funktsioon. Nii maa-alused kui haldjad olevat taevast alla heidetud kurjad inglid (Veidemann 1990: 89; RKM II 202, 40(3) < Tori; E 38951 < Vaivara; ERA II 77, 227(26) < Hageri).

Huvitaval kombel ühtivad vastuabinõud eksitaja ja maaliste puhul: kui maha istud, süllita maha, siis 1) maa näkk (maalised) ei tule kallale (ERA II 9, 43(26) < Käina; E 51181 < L.-Nigula — A. Tiitsmann), 2) siis ei eksivat (KV 77, 75 < Jõhvi).

Selgitamaks mao rolli eksitajana pakuksin välja järgmist: maa kui maa-alune või viimaste ilmumiskuju omandas usundis maa-aluste teise manifestatsiooni — kohahaldjate, seega siis ka eksitaja funktsioonid.

MIKS METSA EKSITAKSE

Kogutud materjalist ilmneb, et eksitaja ei tarvitse inimestesse sugugi ühtmoodi suhtuda: metsas eksib või saab muul viisil kahjustada eelkõige see inimene, kes eirab mingeid norme. Nii eksivad need, kes püüavad metsloomadele või lindudele kurja teha (RKM II 23, 482(16) < Laiuse khk — S. Karro (1950)). Soomes on metsavaimu roll valvata metsa normide üle (Pentikäinen 1968: 282). Seotusele normidega viitavad järgmised teated:

Kui pea sugemise ajal sööd, siis eksid metsas ära (H III 30, 160(20) < Jüri; H IV 9, 190(27) < Jüri, Kurna v, Sepamäe t).

Vahetad pastlad jalga pannes kogemata ära, siis eksid sa tees ära (H IV 1, 602(269) < U.-Vändra).

Kui keski naine teisel pääst söödikuid otsides ühe lahu otsib ja teise otsimata jätab, siis eksib see, kellel otsiti üht lahku metsa minnes ära ja ei leia teed koju (RKM II 13, 258(9) < Viljandi — J. Kala (1947)).

Analoogiline teade pärineb Tarvastust (H IV 8, 127(124) < Tarvastu).

Kui inimene ilma lahuta on, siis eksib ta metsa ära (H I 7, 495(47) < Helme).

Kui keegi juuste leikamise vahel joob kui juuksed ei ole veel leigatud siis juhtub ta metsas käies metshalgja jälgetelle ja eksib metsa ei osga välja tulla enne kui trehvab mõnd teist inimest nägema (ERA II 200, 155(11) < Tallinn — G. Kallas (1938)).

Metsa eksimise puhul näib eksitajal olevat peamiselt moralisti roll. Tuntakse lugu, kus jõuluõhtul metsa puuvargile läinud mees näeb, kuidas metshaldjas hobusel suu kõrvalt kinni hakkab ja hobust järve poole viib. Uppumast pääsetakse vaid seetõttu, et mees puukoorma maha viskab (Eisen 1895: 83). Tavaline on eksitaja, metshaldja jne ilmumine pühapäevastele marjulistele (ERA II 259, 259(6) < Urvaste — E. Kirss (1939); E 8 3,17(170) < Tartu — M. J. Eisen). Selle kohta informatiivne teade:

Paha inimesi piavad nad vahest irmutama ja äraeksitama, nagu neid, kes pühapää puid raiuvad, rumalat nalja teevad ehk mis aal tahes kuski paha asja piale lähvad. Pühapää piab neil ees ja taga silmad olema, siis irmutada ja eksitada nad kua rohkem, karja lastest aga üksi neid, kes kolm korda inimestest pahemad on, — äid inimesi ei iialgi (Loorits 1940: 67).

Supranormaalse olendi esinemine moralistina on rahvusvaheliselt tuntud motiiv (Pentikäinen 1968: 280).

Üks setu naine rääkis autorile järgmise loo. Abielumees tahtnud minna teise külla võõra naise juurde. Tee viis läbi metsa. Oma naine palus kodus Jumalat, et mees ei saaks minna paha peale. Mees eksinudki ära. Jutustaja järeldas sellest, et Jumal võib ka eksitajat saata (autori välitööd 1992: Meremäe v, Polovina k, M. Kala).

Eksimise puhul kehtib vääramatu kausaalne seos: inimene eksib (sotsiaalsete) normide vastu, s.t astub valele teele, ja sel teel saadab teda segadus. Normid võimaldavad inimesel elada korrapärasel ja ohutus maailmas, normidest üleastumisega põhjustab inimene ise korratuse, seda eelkõige oma tajuaparaadis, näiteks ei tunta ühel hetkel oma kodugi ära, metsast rääkimata. Kultuuri loos võime paralleele näha veeuputuse mehhanismis: astudes üle Jumala seadustest, hävitas inimene korra, ning vesi kui ürgkaosekorratuse sümbol ehk esindaja astus paratamatult esile. Eksimise fenomeni võib ilmekalt avada keele abil: kui eksid ühiskondlike normide vastu, siis eksid ka metsas. Ja oled ise süüdi — eksitaja ei karista, vaid tagab toimiva kausaalsuse.

Näib, et tegu on psühholoogilise fenomeniga: eksitaja mõjub inimestele, kes on teadlikud oma tegude ebaeetilisusest või normidele mittevastavusest. (Meenutame, et lapsi eksitab ta harva.)

Otsa perenaine, oli üks jumalasõna armastaja, läinud teise tüdruku marjule. Haldjas tuli, riidles. (AES, MT 107, 25/7 < Kursi, Kaatvere k — A. Tamm (1933).)

Pöörame tähelepanu väljendile “jumalasõna armastaja”. Inimene, kes ootab karistust, ei jää sellest tavaliselt ilma: isiksuse harmooniat asub lammutama üliarenenud süütunne. Vastukaaluks on teada ka lugusid, kus eksitaja ilmub kas halli vanamehe, noore naisterahva, poisikese või mõne teekäija kujul, kutsub eksitatava enda juurde ja kostitab külalislahkelt. Lõpuks juhatab õigele teele (Eisen 1909: 23). Inimese eelhäälestus, sisemine vabadusaste näib olevat otsustav: üks inimene kardab sanktsioone üleastumiste pärast ja eksibki ära, jääb haigeks või kohtab kurja eksitajat. Teine tajub oma sisemist vabadust üldtunnustatud eetikanormide suhtes ning kohtab supranormaalsel olendil, kes on ta vastu sõbralik.

Metshaldjas teeb inimesega nii tutvust, et inimene ei raatsigi metsast välja tulla (ERA II 37, 588(28) < Jõhvi khk, Kohtla-Järve v, Võrme k < Jõhvi khk, Mäetaguse, Kiitla).

Oluline on paradiisimotiivide esinemine, näiteks ajanihe: eksinu jõuab pärast värvikaid läbielamisi lõpuks koju, kodu on muutunud, teda ei tunta enam ära jne.

Aja kui tunnetuse ühe aluse ja vormi äraspidisus viitab supra-normaalsele tingimustele, milles inimene viibis. Võimalik, et siin ilmneb ka inimese alateadlik protest üldkehtivate moraalinormide vastu: tema aeg, mis ta metsas haldja külalisena veetis, ei ole samane argiajaga, mis valitseb normeeritud maailmas, s.t normide ignoreerimine viib inimese sakraalsesse aega, millel pole midagi tegemist argiajaga. Ta jõuab tagasi aega, mis kehtis enne normide ja moraaliireeglite loomist, s.t vabaduse aega. Ja kui hiljem selgubki, et üleloomulikuga kokkupuutumine oli vaid silmamoone — näiteks haldjalt kingituseks saadud väärtese osutub tavatingimustes rämpsuks, ei vähenda see seik elamuse mõju sündmuse läbiteinule: subjektiivsus ja objektiivsus on opsitsioonid vaid teatud konkreetset taustsüsteemis, teadvuse teises nendes väärtushinnangud aga muutuvad: üleloomulikkude maailma pääsemine eeldab teadvuse teisenemist. Õelda aga, et üks või teine teadvuse vorm on ebaobjektiivne, pole meil mingit alust niikaua, kui teadvuse vorm, mida me nimetame tavateadvuseks, prevaleerib teiste vormide üle.

Võib-olla oli millalgi aeg, kui teadvuse seisundid eksisteerisid võrdväärseksena. Kas saavutati üks või teine keeruliste ekstaasitehnikate, hallutsinogeenide vms abil, me ei tea, aga see oligi aeg, "kui linnud ja loomad veel rääkisid". Ka metsaemad ja -isandad astusid inimestega kontakti, nende teed ristusid kedagi kahjustamata. Inimene, kes ööbis metsas või varjas end seal, oli nende kaitse all. Hirmuäratavaks ja vaenulikuks muutusid nad hiljem, kui inimene kaugenes loodusest ja unustas nendega suhtlemise võimalused ja vahendid. Siis hakkaski inimene hindavalt eristama teadvuse vorme üksteisest ja objektiivset subjektiivsest. Toimus tsiviliseerumine. Aga Amazonase skalbikütt põlgab valge inimese skalbi ära, sest see inimene on poolik.

Mõned "skalbikütid" on meilgi vist kunagi olnud, need, kes on käinud metshaldja külaliseks. Inimesi on seega kahte tüüpi. Maailma lõhestades on inimkond ise lõhestunud.

ABINÕUD EKSMISE JA EKSIATAJA VASTU

Metsaväed on võõrad ja nende vastu otsitakse abi. Eksimise ja eksitajagi vastu aitasid konkreetset vahendit. Eksimise vältimiseks võeti kaasa tükk leiba, mis sama tervelt koju tagasi toodi. Haldjaleib seisis marja- ja seenekorjamise korvis linase riidenartsu sees kogu sügise kuni mardipäevani (KV 77, 37, V.-Nigula). Maailised võtted eksimise vältimiseks on põllepaelte keerdusidumine (KV 77, 58 < Kose), mahasülgamine: kui keegi tahtis metsas maha istuda, pidi ta enne kolm korda sellele kohale sülitama ja alles seejärel istuma, siis ei eksivat (KV 77, 75 < Jõhvi). Uku Masing on arvanud, et sülg on üldse ülimalt profülaktilise väärtusega abinõu. Ta muudab ohutuks selle, mis on ohtlik või võõras, käib kuidagi inimese ees ja valmistab talle teed, sellest siis ka tava sülitada, tavaliselt kolm korda, enne metsas mahaistumist. Tegemist võib olla ka ohvriga, mis anti metsalistele (Masing i.a: 60).

Eksitajavastased maagiavõtted eksitaja ilmutumiskujust ei sõltu: nii metshaldja, hüübi, kuradi, külminga kui teiste puhul kasutati peamiselt samu abinõusid. Aitama pidi eksimise korral järgmine viis: sülitati pihku ja löödi teise käe sõrmedega sülje peale. Kuhupoole sülg pritsis, sinna pidi minema (KV 77, 87 < Märjamaa; ERA II 21, 487(14) < Häädemeeste, Orajõe; E 84078(15) < KV Narva Ühisgümnaasium). Vähem levinud võtetena nimetatakse vasakul kannal äkilist ümberpöörämist (E 7789a < Vaivara khk, Repniku — A. K. Feldbach), lepatriinu lendulaskmist (ERA II 132, 83/7(1) < Põide khk — M. Georgin (1936)). Või palutakse Jumalat (ERA II 37, 331(9) < Jõhvi khk, Voka v, Voka as; ERA II 24, 252(4) < Türi, Vahastu v, Vahastu k). See on tuntud ka Vadjas: “Kõiki jumalid palusin. . . Jeesust Kristust. Ja jumalaema Maarjat. Ja kõiki palusin” (Ariste 1982: 30–33). Setumaal, kus sageli peetakse eksitajaks kuradit, küsitakse: “Kas sa tead, millal Kristus sündis?”, mispeale kurat inimese vabaks laskvat (Loorits 1951: 189).

Peamiselt kasutatakse eksimise korral aga maagiat, mille iseloomustavaks märksõnaks on tagurpidisus. Üldlevinud on uskumus, et eksimise korral tuleb rõivad panna pahupidi selga või *pars pro toto* näiteks naisel seelik ja mehel müts. Siis pidi metsast välja saama (KV 77, 27 < Torma). Soovitatud on ka kõik riided pahupidi selga panna (KV 77, 73 < Jõhvi; ERA I 2, 131(2) < Laiuse).

Tagurpidisuse kui maagiavõtte olemust on püüdnud avada M. J. Eisen, kuid ta otsib kasuistliku malli järgi igale erijuhule omaette lahendust: koerakoonlaste käest pääsemiseks tulevat jalatsid tagurpidi jalga panna, et jälitaja tagurpidi jälgedega vastassuunda meelitada, eksimise korral pandavat rõivad pahupidi selga, sest eksimishõõnõidus, mis rõivaste välimusse hakanud, ei suutvat seespool mõju avaldada. Samuti on tal omaette seletus teistegi tagurpidi sooritavate maagiavõtete puhul nagu tuleviku ennustamine, haiguste ravi, kilkidest vabanemine (Eisen 1926: 147–149). Ometi näib tagurpidisus kui selline olevat homogeenne ja mingit ühist seadust kajastav uskumus. Nimelt rakendatakse tagurpidisust üleloomulike, teisest maailmast pärinevate mingil viisil ohtlike nähtuste tõrjeks. Sealpoolsuses valitsevad tingimused ja normid on vastupidised siinpoolsetele, meile harjumuspäraseks tajuihikud on seal äraspidised ning nendes orienteerumiseks või sealsete ohustavate jõudude tulemusrikkaks tõrjumiseks vajab nendega kokkupuutuv inimene vastavat alust või koodi: tegemist on otsekui peegelmaailmaga, mille mõistmiseks vajab subjekt teist peeglit.

Tagurpidisust maagiavõttena — riided pahupidi, tagurpidi palve jne — peetigi kõige tõhusamaks vahendiks eksitaja vastu. Inimene, kes on eksinud ja püüab metsast välja saada, juba on haldja meelevallas, s.t olukorras, kus seadused ja normid nangun ei kehti, enamgi veel: nad toimivad tagurpidi, valitseb tagurpidi seaduslikkus. Seadusetust seaduse puudumisena või seadusevälist olukorda oleks raske ettegi kujutada: liigitav-hindav mõistus kipub tõrkuma ja nii mõeldaksegi opositsioonide abil. Eksimine — vrd silmad on ära tehtud, nii et tuttavat paika ära ei tunta — on otsekui kahe maailma vahelise eraldusjoone või piiri ületamine. Piiri ületanu tajub tingimuste muutumist. Kuid sellest järeldub, et kahe maailma parameetrid pole totaalselt erinevad, sest säilib subjekti võime võrrelda, eristada: Absoluutselt Teine (*l'Autre*) pole subjektile tajutav. Eksimise fenomen pole mõeldav võimaluse ta registreerida eksimise reaalsust, olgu või *post factum*. Ühtki unenägu ei teadvustataks unenäona, kui ei eksisteeriks võrdlevale subjektile “realsemana” tunduval dimensioonil. Vahetult pärast piiri ületamist kahe maailma vahel ei pruugi eksinu tingimuste muutumist märgatagi: näiteks nähakse enda ees laia teed, mida mööda pahaaimamatult edasi minnakse. Varem või hiljem tajutakse ometi teistsugusust mõnes juhuslikus asjaolus ning seni laitmatult toimunud funktsioneerimine selles — nagu nüüd

selgub — teistsuguses või tagurpidises maailmas saab häiritud avanenud võrdlusvõimaluse tõttu. Terve mõistusega inimesele on järgnev hirmureaktsioon vältimatu ning maagiavõtete või alateadliku vastutöötamise abil ja tagajärjel tullakse oma süsteemi tagasi.

Kuidas käitub aga “skalbikütt”? Vaevalt võtab ta eksimise korral tarvitusele maagiavõtted *à la* “tagurpidi”. Ta ei karda astuda kommunikatsiooni loodusega, selle harjumate ilmingutega. Ilmneb suur erinevus kahe maailmapildi, kahe suhtumise vahel: inimeses, kes kardab loodust, kes on sellest võõrdunud, hakkab eksimise korral kohe tööle mõistustlik käitumismehhanism: mida ma pean tegema eksimise vastu, ühtlasi korratuse vastu teadvuses? Ta tunneb end viibivat eksitaja meelevaldas, olukorras, kus puudub kord ja seadustele vastavus tema arusaamist mööda. Nüüd takerdubki ta binaarsetesse opositsioonidesse: ta tunneb vajadust seaduslikkus ja “normaalsus” taastada. Ja nii ta panebki riided pahupidi selga, loeb oma äraspidise palve... ega saa kunagi haldja külaliseks. Teine inimene aga usaldab väljuda tavapiiridest, ta on valmis loobuma normaalsest diskursiivsest mõtlemisest ning ei karda end kaotada teisenenud teadvusseisundites. Ta teab, et eksimine on inimlik, kuid ta on valmis olema midagi enam kui inimene. Suur osa imemuinasjuttude motiividest on pärit selliste inimeste elamustest. Muinasjutte kuulavad ja hindavad aga peamiselt need, kes oma algsest keskkonnast ammugi võõrdunud — seepärast leitakse lood küll huvitavad olevat, kuid ei usuta neid. Teatakse küll jutte, mis algavad sõnadega “see juhtus siis, kui linnud ja loomad veel rääkisid”, aga ei peeta täiskasvanud inimesele sündsaks neid uskuda.

Nad ei tea, et linnud ja loomad räägivad nüüdki veel, aga inimene on mängust väljas.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1982. *Vadja pajatusi*. (Eesti NSV TA Emakeele Seltsi toimetised 18.) Tallinn
- Annist, A., H. Moora 1965. Teos eesti rahvausundi uurimise alalt (Oskar Loorits, "Grundzüge des estnischen Volksglaubens"). — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 501–508
- Boeckler, J. W., Fr. R. Kreuzwald 1854. *Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von Johann Wolfgang Boeckler. Mit auf die Gegenwart bezieghchen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreuzwald*. St. Petersburg
- Eisen, M. J. 1895. Haldjad. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi album*. III, lk 77–90
- Eisen, M. J. 1897. *Kodukäijad*. Narva
- Eisen, M. J. 1906. Hüüp. — *Album: Perekondlik jutu, teaduse ja kunsti ajakiri*, nr 1, lk 5–7
- Eisen, M. J. 1909. Äraeksimine. — *Eesti Kirjandus*, lk 19–27
- Eisen, M. J. 1926. *Eesti mütoloogia*. IV. Tartu
- Grünthal, J. 1924. Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituse ning nais-tehaiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgustusel. — *Eesti Kirjandus*, lk 299–308, 334–347, 366–395, 443–453, 475–491
- Holma, H., V. Barthold 1933. *Muhamed ja islam*. Tartu
- Honko, L., J. Pentikäinen 1975. *Kultuuriantropologia*. Porvoo—Helsinki
- Karjalainen, K. Fr. 1921. *Die Religion der Jugra-Völker*. Porvoo
- Karjalainen, K. Fr. 1948. *Ostjakisches Wörterbuch*. Helsinki
- Kikas, A. 1993. Essütäjä — mis see on. — *Postimees*, 31. VII
- Korhonen, O. 1987. Einige Termini der lappische Mythologie in sprachgeographischen Licht. — *Saami Religion: Based on Papers read at the Symposium on Saami Religion held at Abo, Finland on the 16th–18th of August 1984*. Ed. by Tore Ahlbäck. Uppsala, S. 46–60
- Kreuzwald, Fr. R., H. Neus 1854. *Mythische und magische Lieder der Ehsten*. St. Petersburg
- Laugaste, E. 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. I. Tallinn
- Lintrop, A. 1993. *Udmurdi rahvausundi piirjooni*. Tartu
- Loorits, O. 1927. *Liivi rahva usund*. II. Tartu
- Loorits, O. 1940. *Endis-Eesti elu-olu*. II. Tartu
- Loorits, O. 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. I. Lund
- Loorits, O. 1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. II. Lund
- Luna, L. E. 1986. *Vegetalismo*. Stockholm
- Masing, U. i. a. *Eesti usund*. (Käsikiri)

- Mäger, M. 1994. *Linnud rahva keeles ja meeles*. Tallinn
- Pentikäinen, J. 1968. *The Nordic Dead-Child Tradition*. (FF Communications, No. 202.) Helsinki
- Raun, A. 1982. *Eesti keele etümoloogiline teatmik*
- Salve, K. 1990. Vepsian folk Belief Today: Forest fairies and getting lost in the Woods. — *Traditional Folk Belief Today*. Tartu, pp. 128–131
- Veidemann, A. 1990. Maa-alused eesti rahvameditsiinis. — *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 38*. Tallinn, lk 86–104
- Viires, A. 1986. Paar pilguheitkatset muinasusku. — *Looming*, nr 12, lk 1666–1675

AIVAR JÜRGENSON (sünd. 1969) on lõpetanud 1993. a Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna. Rahvaluulemagister 1996. Praegu Eesti Rahva Muuseumi eesti etnoloogia osakonna teadur.

ASSOTSIATSIOONE JA MULJEID

Bruno Mölder

Kõige ajendavamad mõtted on need, mida ei saa uskuda ega unustada.

Harvey L. Hix

Kõik, millel pole algust, on lõputu.

On olemas sõnu, mille taga pole midagi, ja sõnu, mis pole midagi selle kõrval, mida nad väljendada püüavad.

Kui juba minna, siis nii, et hiljem ei peaks uuesti minema.

Minemise ja tulemise vaheline erinevus seisneb üksnes liikumise suhtelises suunas.

Kõik teed on fikseerimata raadiusega ringid.

Mis tähtsust on sellel, kumb oli enne, kas viis või kuus, kui nendele järgneb seitse?

Me oleme eluga harjunud, ja see harjumus kinnistub iga päevaga. Inimesed harjuvad kõigega, ka sellega, millega nad pole harjunud.

Inimesed harjuvad kõigega, ka sellega, et nad harjuvad.

Inimesed harjuvad kõigega, ka sellega, et nad on juba harjunud.

Mõned inimesed sureksid juba enne surmamist.

Pole surematuid inimesi, on vaid geeniused, keda ei lasta surra.

Mina olen pidevalt üllatunud, sest kõik võinuks ju ka teisiti olla.

Mulle on kõik inimesed tuttavad — kui neid näen, ei imesta ma üldse.

Kunstnikud tahavad vormida oma kujutlusi. Esitatuks aga saavad nende tõlgendused.

Kui Aeg end peidaks, tõmbuks Koht kokku, aga aeg liigub ja ruum paisub.

Mesilased heidavad peret, inimesed heidavad hinge.

Tuba oli tühi. Ainult lae all pinisesid ammusurnud sääsed ja riulis lugesid koltunud raamatud üksteist.

Pill tuleb pika ilu peale ehk naer on patt ja nutt on patukahetsus. Inimesed, kes peegli uduseks hingavad, loobuvad oma peegelpildist.

Altkulmu vaadatuna paistab maailm karvasena. Kui ei usu, proovige järele.

See oli üks neist päevadest, mil ta sattus lendama tiibu lehvitamata.

Sinu vananemine on vaid aja küsimus.

Imede kordumist ei peeta heaks tooniks, sest siis kaotavad nad oma imelisuse.

Iga meeleeelund esitab pertseptsiooni eel küsimuse, kas see reaalsus üldse on väärt tajumist. Mina neile vastata ei oska.

Filosoofia on naine — sa pead teda armastama, muidu ei või sa teda mõista.

Filosoofial on kaks valdkonda: ideoloogia ja metafüüsika, ning kaks viisi: irisemine ja dogmaatika. Kõik neli varianti on võimalikud.

Kui Bruno õhinaga filosoofiasse jõudis, oli Filosoofia juba lõpetatud.

Kas saab aerutada ilma aerudeta? Kontseptuaalne küsimus...

Kas südametunnistus tuleb südamest ja kas südametuse on südame omadus — probleemid analüütilise filosoofi jaoks.

Kus metodoloogia määrab ontoloogia, seal loob inimene maailma.

Leidub kohustusi, mis on ühtaegu ontoloogilised ja ebamugavad.

Kui ma raamatu sisust õigesti aru sain, oli see raamat sisutu.

Kerakujulisi teooriaid ümber lükata ei saa.

Aus filosoof vaikib ja loodab, et teda ikka filosoofiks peetakse.

Teel, Allan R. LaFollette, Joeceon's, Inka Rast "Junita" Jose Rodriguez

INGE KUDISIIM. Teel

DÜNAAMIKA ILU

Jüri Engelbrecht

*On võimatu jälgida suurte füüsikateooriate
arengut ilma vaimustumata nende ilust.*

Pierre Duhem, 1906

Iga teaduslikku meetodit kirjeldades peavad mõisted ja ideed olema selgesti defineeritud. Dünaamika on üks Teadusraamatu peatükkidest, seega peaksin ma alustama teaduse definitsioonist. Laialt kasutatav Chambersi leksikon ütleb, et teadus on teatud teadmiste korrastatud kogum, mis hõlmab ühtlasi nende teadmiste saamiseks kasutatud meetodeid ning kriteeriume, mille abil teadmiste õigsus on kontrollitud (*Chambers...* 1982). Kui midagi on korrastatud, siis peaks korrastatuses leiduva informatsiooni kõrval temas peituma ka teatud esteetilisi väärtusi. Võib püstitada küsimuse, kas selles on ka ilu. Vastuse leidmiseks tuleks siingi definitsioonid anda ja teatmeteoste poole pöörduda. Collins'i sõnaraamat seletab ilu kui inimese või asja kõikide omaduste kombinatsiooni, mis köidab meeli ja ülendab vaimu (*Collins...* 1989). Järeldusena võib öelda, et omadussõna "ilus" tähendab ilu olemist või esteetilist köitvust. Samas ütleb Oxfordi väike sõnaraamat, et ilus on köitev meeltele või intellektile (*Shorter...* 1962). See tundub sobiva põhjusena ka käesoleva essee pealkirjale.

Essee algvariant valmis Cambridge'is Sidney Sussexi kolledžis ning see ilmus inglise keeles Eesti Teaduste Akadeemia *Toimetiste* füüsika ja matemaatika seeria erinumbris 1995. aastal (kd 44, lk 108–119), mis oli pühendatud Kortewegi ja de Vriesi ajaloolise lainedünaamikaalase artikli ilmumise 100. aastapäevale. Autor tänab südamest Cambridge'i Sidney Sussexi kolledžit ja sealset rakendusmatemaatika ja teoreetilise füüsika instituuti. Siinne variant valmis samuti kodust kaugel, kaunis barokklinnas Torinos, selle võimaluse eest suur tänu Torino ülikoolile.

Ilma kahtluseta on tänapäeva mittelineaarne dünaamika intellekti kõitev ja meeltülendav. Meie maailm on tunduvalt rikkam, kui me oleme teadlikud solitonidest, veidraste atraktoritest, fraktaalitest ja teistest mittelineaarsetest nähtustest. Käesolev essee on solitonide dünaamikast, millel on äärmiselt huvitav ajalugu, erakordne teaduslik sügavus ja märkimisväärne ilu eelkirjeldatud tähenduses. Seda väitnud, pean ma väidet ka tõestama või vähemalt näiteid tooma, mis võiksid öeldut õigustada. Teengi seda järgnevalt.

Põhjus nende üldiste mõtete kirjapanekuks solitonidest on lihtne: aastal 1995 tähistas teadusüldsus Kortewegi ja de Vriesi kuulsat artikli ilmumise 100. aastapäeva (Korteweg, de Vries 1895). Tolles artiklis avaldati esmakordselt võrrand, mis kirjeldab teatud tüüpi statsionaarset lainet. Artikkel on üks tähtsamaid verstaaposte solitonide dünaamikas ehk solitoonikas, artikli teaduslikku panust on tänapäeval raske ülehinnata.

Paar teist tähtsat verstaaposti oli enne ja pärast 1895. aastat, kuid alles 1965. aastal sai selgeks, et see kitsas teadusrada on muutunud laiaks kiirteeks. Vastupidiselt tänapäeva kiirteedele oma hoolimatu liiklusega, on kõnealune kiirtee avanud meile looduse ilu ja rikkuse laiuti ja sügavuti. Me eesmärgiks on need verstaapostid samm-sammult läbi käia.

VERSTAPOST 1

Paljud teaduslikud avastused saavad tõuke “ühe anomaalia eksperimentaalsest mõõtmisest või lihtsalt vaatlusest”, ütleb Thomas Kuhn (1977). Solitonide avastamine toimus 1834. aastal Edinburgh’ lähistel kitsukesel laevatataval kanalil. See koht pole eriti kaugel Heriot-Watti Ülikooli uutest korpustest, mis ehitati rohkem kui sada aastat hiljem sellest tähelepanuväärsest sündmusest. Ei ole üllatav, et tänapäeval töötab selles ülikoolis tugev solitoonika uurimisrühm. Kõnealuse “anomaalia” avastas ja andis sellest ka teistele teada laevaehitusinsener John Scott Russel. Tema kirjeldus on üks kõige rohkem tsiteeritavaid lõike solitoonikas ja nagu paljud teisedki ei suuda ma jagu saada kiusatusest tema sõnu korrata: “Usun, et kõige paremini võin ma seda nähtust tutvustada, kui kirjeldan temaga esimese kohtumise üksikasju. Ma

jälginis praami liikumist, mida küllalt kiiresti vedas paar hobuseid piki kitsast kanalit. Kui praam järsku peatus, siis ei peatunud vesi, mis oli liikuma pandud; vee mass praami käila ümber oli ägedas liikumises ning jättis järsku praami selja taha, veeres edasi suure kiirusega, kujundades suure üksildase laine — kena sileda kujuga veekuhiku, mis jätkas oma teekonda piki kanalit, ilma et ta kuju või kiirus oleks muutunud. Ma jälitasin teda ratsutades, määrates veekuhikut seirates tema kiiruseks kaheksa või üheksa miili tunnis, kusjuures säilis tema esialgne profiil, umbes kolmkümmend jalga pikk ja jalg-poolteist kõrge. Siiski vähenes veekuhiku kõrgus aeglaselt ja pärast ühe-kahe miili pikkust teekonda ma kaotasin ta kanali käänakutes. Selline oli 1834. aasta augustikuus minu esimene kohtumine selle erakordse ja ilusa nähtusega, mida ma nimetasin siirdelaineiks, millist nime ta nüüd üldiselt ka kannab.” (Scott Russel 1844.)

Vähe teadusavastusi on kirjeldatud sellise sõnatäpsuse ja iluga. Scott Russel oli ise veendunud, et ta oli vaadelnud ja kirjeldanud tähtsat nähtust. Hiljem kirjutas ta: “Mitte keegi polnud varem tõsiselt arvanud, et üksiklaine on võimalik.” (Scott Russel 1865.)

Iga teadusavastuse järgmine staadium on periood, kus avastaja ja tema toetajad tõestavad nähtuse olemasolu ja omadusi ning teised proovivad üsna tihti väita vastupidist (Kuhn 1977).

Täpsemalt öeldes võib Scott Russeli tulemuse formuleerida järgmiselt (Ablovitz, Clarkson 1991):

- (i) Ta vaatles nn pikki madala vee laineid, millel on teatud eriline kuju, ja järeldas, et sellised lained eksisteerivad;
- (ii) Ta määras nende lainete levimiskiiruse sõltuvalt laine amplituudist ja kanali sügavusest.

Vaidlused selle nähtuse ümber käisid teadlaste vahel mitu aastakümnet, kuni Joseph Boussinesq (1871a) ja John William Rayleigh (1876) tuletasid üksiklaine aproksimeeritud kirjelduse: see on hüperboolse seekansi ruut veepinna tasakaaluolekust. Oma 1876. aasta töös esitas lord Rayleigh suurepärase ülevaate üksiklaine otsingutest alates Scott Russelist kuni Airy, Stokesi ja Earnshaw’ni, tuletades ise üksiklaine kirjeldamiseks teatud funktsiooni. Boussinesq omakorda pööras suuremat tähelepanu võrranditele, mis tänapäeval on tuntud kui “kahe laine võrrandid” (Bous-

sinesq 1871b). Vaidlused enne nende tulemuste publitseerimist polnud just väga vaiksed, sest üldiselt teadlased (teiste hulgas ka George Gabriel Stokes) ei uskunud sellise "ühe küküruqa" laine olemasolu vöimalusse, vaid arvasid, et seda peab tasakaalustama tasakaalupinnast allapöole ulatuv "negatiivne küküür". Arvatavasti mängis siin suuresti rolli Leonardo da Vinci seisukoht: "Nüüpalju kõrgemad, kui on laineharjad veepinna harilikust tasemest, nüüpalju peavad laineorud olema sellest pinnast allpool." (Truesdell 1968.) Kuid — kahjuks pole see tösi!

Nüüd tagasi vaadates ja teades palju rohkem kui 19. sajandi teadlased, on kerge aru saada, et diskussioon käis lainevörrandi lisaliikmete ümber, mis peavad olema öigesti skaleeritud. Sellekohase analüüsi vöib leida Sanderi ja Hutteri ülevaatest, kes kasutasid piltlikku skeemi $\varepsilon\delta$ -tasandil, vöttes $\varepsilon = h^2/\lambda^2$ ja $\delta = \eta/h$, kus h on vee sügavus, λ on laine pikkus ja η on laine amplituud (Sander, Hutter 1991).

Tänu nendele varastele uuringutele muutus solitöonika teerada 19. sajandi teisel poolel juba tunduvalt laiemaks. Sellest hoolimata, pidades alguseks Scott Russeli avastust (1844), möödus enam kui 60 aastat, enne kui saame rajale asetada teise verstaposti.

VERSTAPOST 2

See öngi see eriline tulemus, mille 100. aastapäeva tähistati 1995. aastal. Lugu ei ole nüü piltlik kui eelmine, see on vaid ühe teadusartikli lugu. Diederik Johannes Korteweg ja Gustav de Vries, professor ja doktorant Amsterdami ülikoolist, publitseerisid 1895. aastal teadusliku artikli pealkirjaga "Ristkükülikulise pöiklöikega kanalis levivate pikkade lainete küju muutumisest ja ühest uuest pikkade statsionaarsete lainete tüküübist" (Korteweg, de Vries 1895). On oluline alla kriipsutada, et pealkiri sisaldas sõnu "küju muutumisest", viidates nüü dünaamikale, s.t küju muutust kirjeldavale vörrandile, ja "uuest... tüküübist", mis tähendas knoidaalseid laineid¹. Tuletatud vörrand, mis vöimaldas kirjeldada nüü üksiklaineid kui knoidaalseid laineid, nägi oma originaalkujul

¹Knoidaalsed lained on teatud tüküüpi perioodilised lained.

välja järgmine:

$$\frac{\partial \eta}{\partial t} = \frac{3}{2} \sqrt{\frac{g}{l}} \cdot \frac{\partial (\frac{1}{2} \eta^2 + \frac{2}{3} \lambda \eta + \frac{1}{3} \delta \partial^2 \eta / \partial x^2)}{\partial x} \quad (1),$$

kus η on ajast t ja ruumikoordinaadist x sõltuv kaugus tasakaalupinnast (laine amplituud), l on kanali sügavus, g on raskuskiirendus ning λ ja δ on konstandid, viimane sõltub seejuures kapillaarpingest. Võrrandil (1) on statsionaarne, s.t ajast t sõltumatu lahend

$$\eta = h \operatorname{sech}^2 x \sqrt{(h/4\delta)} \quad (2),$$

mida Korteweg ja de Vries nimetasid “hästitutuks”, viidates Boussinesqile ja Rayleigh’le. Sobiva skaleerimise teel on võrrand (1) ehk Kortewegi—de Vriesi võrrand teisendatav järgmisele kujule:

$$u_t + uu_x + \mu u_{xxx} = 0, \quad \mu = \text{const} \quad (3),$$

kus indeksid tähistavad diferentseerimist ja konstanti μ nimetakse dispersiooniparameetrik.

Kortewegi—de Vriesi võrrand ja tema modifikatsioonid on tänapäeva mittelineaarse dünaamika selgrooks. Sellest hoolimata võib arvata, et Korteweg ja de Vries ei hüüdnud “Heureka!”, sest nende huvi oli modelleerida laineid madalas vees. Rõhutades oma võrrandi tähtsust, pidasid nad seejuures arvatavasti kõige olulisemaks knoidaalsete lainete kirjeldamist. Kuulus artikkel ise on kirjutatud de Vriesi doktoriväitekirja põhjal (de Vries 1894), mille kaitsmine toimus 1894. aastal, ent autori edasistest tulemustest teaduspõllul ei ole suurt midagi teada, välja arvatud kaks lühiartiklit keeristest. Võimalik, et ta oli rahul oma kooliõpetaja-ametiga. Korteweg on aga tuntud veel mitmete teiste tulemuste põhjal. Tema doktoriväitekirja oli valminud Johannes Diderik van der Waalsi juhendamisel ja käsitles vedelikuga täidetud elastses torus levivate lainete kiiruse määramist. Vereringesüsteemi analüüsis, eeskätt voolamisel arterites tuntakse nn Moensi—Kortewegi kiirust survepulsside levil, mis on seotud arteriseinte radiaalse deformatsiooniga. On huvitav märkida, et van der Waals tuletas oma õpilase tulemusi meelde loengus, mille ta pidas Nobeli auhinna saamise puhul 1910. aastal.

Miks on Kortewegi—de Vriesi võrrand nii eriline tänapäeva vaatevinklist? Esiteks ta kirjeldab üksiklainete levi; teiseks ta näitab üksiklainete seost perioodiliste lainetega; kolmandaks on Kortewegi—de Vriesi võrrand lihtsaim mitteklassikaline osatuletistega diferentsiaalvõrrand, millel on järgmised omadused (Ablovitz, Clarkson 1991):

- minimaalne arv sõltumatuid muutujaid (kaks);
- madalaim võimalik tuletise järk erinevalt klassikalisest võrrandist (kolmas);²
- väikseim arv selliseid, s.o 3. järku tuletisi (üks);
- lihtsaim selline tuletis (ainult ühe muutuja järgi);
- võrrandis on ainult üks liige, mis sisaldab tuletist teise muutuja järgi, pealegi on see ainult esimest järku tuletis;
- sellel liikmel on lihtsaim võimalik struktuur (lineaarne);
- lihtsaim mittelineaarne liige (ruutliige).

Teadus areneb kogu aeg ning Kortewegi ja de Vriesi töö ei leidnud alul erilist tähelepanu. Umbes 10 aastat hiljem pühendas Horace Lamb oma kuulsa hüdrodünaamikaraamatu kolmandas trükis sellele ainult joonealuse märkuse: “Nagu ütleb artikli pealkiri, sisaldab ta andmeid laine profiili muutumisest selle aja jooksul, mil tema statsionaarsuse tingimused pole täidetud” (Lamb 1906). Võttis tervelt 70 aastat, enne kui võis paika panna kolmanda versta-posti.

VERSTAPOST 3

Tegelikult on sel versta-postil kaks tahku, üks viitamas teerajale, mis saab alguse Scott Russelist ning Kortewegist ja de Vriesist, teine aga Fermi, Pasta ja Ulami tulemustest (Fermi, Pasta, Ulam 1955). Fermi, Pasta ja Ulami seatud probleem kujutas endast hoopis terminilist relaksatsiooni aatomivõre. Võre, mi-

²Tuleb märkida, et 3. järk on tõesti madalaim võimalik tuletise järk selleks, et võrrand poleks enam klassikaline: kui selles osatuletistega diferentsiaalvõrrandis oleks kolmanda tuletise järgu asemel 2. järku liige (s.o u_{xx}), siis saaks võrrandi taandada klassikalisele soojusjuhtivuse võrrandile.

da nad käsitlesid, oli ühemõõtmeline, sellele mõjuv jõud mitte-lineaarne ning liikumisvõrrandid arvestasid ainult lähimate naabrite interaktsiooni:

$$\frac{d^2 x_k}{dt^2} = F(x_{k+1} - x_k) - F(x_k - x_{k-1}), \quad k = 1, 2, \dots, N \quad (4),$$

kus x_k on k -nda aatomi siire, F on mittelineaarne ruut- või kuup-funktsiooniga kirjeldatav jõud, ning $N = 32$. Autorite idee oli uurida, kuidas süsteem relakseerub tasakaaluolukorrani, kui algenergia anda süsteemile esimeses, kõige madalamas võnkevormis. Mida nad oma üllatuseks leidsid, oli see, et energia ei jagunenud kõigi 32 võimaliku võnkevormi vahel, vaid seda jätkus ainult mõnele võnkevormile.³ Veelgi enam, teatud aja möödudes oli kogu energia tagasi madalaimas võnkevormis, s.t seal, kust protsess alguse sai. Tuleb märkida, et Los Alamoses töötanud Fermi, Pasta ja Ulam kasutasid esimest elektronarvutit nimega MANIAC I. Seega on solitonide ajalugu tihedalt seotud ka arvutite ajalooga.

Fermi, Pasta ja Ulami probleem ärgitas Zabuskyt ja Kruskali samuti sellega tegelema (Zabusky, Kruskal 1965). Nende lihtne, kuid särav idee oli asendada diskreetne võre pideva keskkonnaga. Selleks oli vaja $x_k(t)$ asendada pidevast ruumikoordinaadist x ja ajast t sõltuva funktsiooniga $y(x, t)$, lõpptulemusena jõudsid nad Kortewegi—de Vriesi võrrandini!⁴ Tähelepanu tuleb siin juhtida asjaolule, et diskreetse võre liikumine oli kirjeldatud harilike diferentsiaalvõrrandite süsteemina (4), selle teisendus pidevaks keskkonnaks tõi aga osatulemistega diferentsiaalvõrrandi.

Kortewegi—de Vriesi võrrandi numbriline lahendamine, mis oli tollal juba võimalik, andis märkimisväärse tulemuse. Perioodilisest algtingimusest (koosinusfunktsiooni kujul) arenes välja

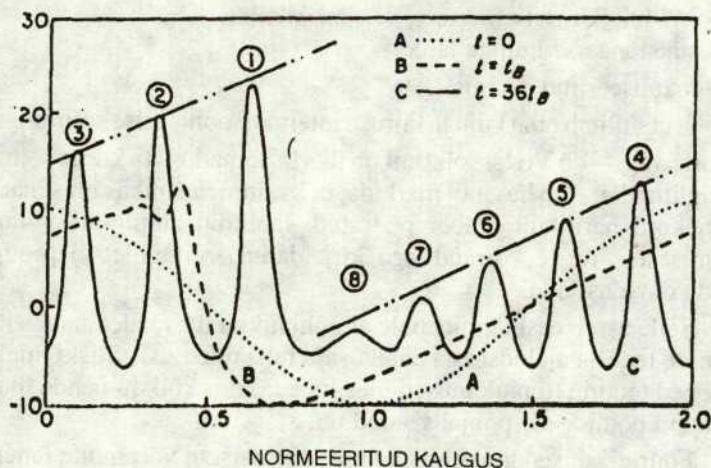
³Võnkuva süsteemi puhul on võnkevorme põhimõtteliselt niisama palju kui iseseisvalt võnkuvaid punkte, sinise diskreetse aatomivõre puhul niisiis niipalju kui vaadeldavaid aatomeid.

⁴Kõigepealt oletasid nad, et $x_k(t) = kh + y_k(t)$, kus h on võre konstant ja y_k vastab siirdele tasakaaluolekust. Siis läksid nad võrelt üle pidevale keskkonnale, asendades $y_k(t)$ funktsiooniga $y(x, t)$ ja kasutades tuntud reaksarendust $y_{k+1}(t) = y(x, t) \pm h y_x + \frac{1}{2} h^2 y_{xx} + \dots$, kus indeks x tähistab diferentseerimist. Säilitades oma arenduses liikmed kuni veahinnanguni $O(h^4)$ saidki nad tulemuseks Kortewegi—de Vriesi võrrandi.

pulsside rida, millest igauks oli üksiklaine. Joonis 1, mis pärineb Zabusky ja Kruskali artiklist, on arvatavasti üks kõige sagedamini (peale Scott Russeli tsitaadi loomulikult) reprodutseeritud tulemus solitoonika ajaloos (Zabusky, Kruskal 1965). Nagu näha joonisel 1, on kaheksa üksiklainet selgelt eraldunud. Et aga sellise üksiklaine kiirus sõltub amplituudist (nagu oletas juba Scott Russel), siis suurema amplituudiga laine levib alati kiiremini oma väiksema amplituudiga kaaslasest. See aga tähendab, et suurem laine möödub alati väiksemast. Esimene üllatus selles uuringus oli see, et selline protsess, s.t interaktsioon, ei mõjutanud kumbagi laineamplituudi ning interaktsioon oli hiljem äratuntav ainult faasinihke (s.t kiiruse muudu) tõttu. Teine üllatus oli see, et pärast teatud aja möödumist taastus algolukord (perioodiline algtinngimus). Pulsid (üksiklained) käitusid nagu osakesed! See oli ka põhjuseks, miks Zabusky ja Kruskal andsid neile üksiklainetele nime "soliton" (vrd elektron, footon jt). Oma artikli pealkirjas panid nad "solitonid" jutumärkidesse ja definitsioon, mille nad andsid, oli imelihitne. Nad nimelt ütlesid, et iga selline "üksiklaine-pulss" ehk "soliton" hakkab liikuma. (Parema ettekujutuse saamiseks ehk ka ingliskeelne tsitaat: "each such "solitary-wave pulse" or "soliton" begins to move", millest selgub, et üksiklaine ja soliton on etümoloogiliselt seotud. Siit ka mõte, et eesti keeles võiks solitoni nimeks olla ka "üksiton".) Ja nagu see ikka teaduses juhtub, polnud ju Zabusky ja Kruskali sihiks mitte solitonide avastamine, vaid hoopis Fermi, Pasta ja Ulami probleemi täiendav uurimine. Oma artikli lõpulauses märgivad nad, et "kuna solitonid on tähelepanuväärselt stabiilsed struktuurid, säilitades oma identiteedi paljudes interaktsioonides, siis võib soojustasakaalu saabumine kõne alla tulla ainult äärmiselt pika aja möödudes, kui üldse" (Zabusky, Kruskal 1965).

On sobiv märkida, et Boussinesq kasutas vabal veepinnal tekki-va laine kirjeldamiseks teist sõna: "intumescence" (ligilähedastelt "paisutus"). See termin pole aga angloameerika teaduskeeles kanda kinnitanud.

Selline oli solitonide ajastu algus ehk lokaliseeritud lahendite otsing ruumilistes koordinaatides. Roger Cotes ütles 1713. aastal: "Väravad on nüüd pärani." Need sõnad pärinevad küll Newtoni

Joonis 1.

Principia saatesõnast, kuid on samahästi kasutatavad siin solitonide teooria edu väljendamiseks.

TÄNAPÄEVANE KIIIRTEE

Me vajame nüüd täpsemaid definitsioone. Kirjutades aastanumbriks 1997, teame tunduvalt rohkem kui need teadlased, kelle nimega on seotud mainitud verstapostid. Mitte ainult Kortewegi—de Vriesi võrrandil, vaid ka paljudel teistel tänaseks tuntud matemaatilise füüsika võrranditel on solitoni-tüüpi lahendeid, mille omadused võivad erineda. Seetõttu peavad solitonid olema defineeritud konkreetsetest võrranditest, s.t füüsikalistest protsessidest lähtudes (Engelbrecht 1990), ning see soliton, millest seni juttu oli, on tegelikult niisiis Kortewegi—de Vriesi soliton. Kortewegi—de Vriesi soliton põhineb tasakaalul ruutmittelineaarsuse ($1/2(u^2)_x = uu_x$) ja kuupdispersiooni (μu_{xxx}) vahel.

Võrdlemisi üldine solitoni definitsioon on järgmine:

Soliton on

- (i) statsionaarse kujuga laine;
- (ii) lokaliseeritud ruumis;
- (iii) ja ta säilitab oma kuju ja kiiruse interaktsioonis teise solitoniga.

Kortewegi—de Vriesi solitonil on üks lisaomadus: ta kiirus sõltub amplituudist. On huvitav märkida, et kvantmehaanikas on sõnade järjekord harilikult ümber pööratud: solitoni amplituud sõltub kiirusest. Teiste võrranditega kirjeldatud solitonidel ei pruugi seda omadust olla.

Selle essee eesmärgiks pole ei põhjalikku ülevaadet anda solitonide teooria ajaloost ega analüüsida uusi tulemusi. Siiski tuleks mõned teooria tipptulemused üles lugeda, mis kõik ju nende ülaltoodud põhiideede põhjal saadud on:

- Fourier' teisenduse üldistus mittelineaarsete võrrandite lahendamiseks, selle meetodi nimi on pöördhajumisteisendus, tal on ka hulk modifikatsioone;⁵
- Toda võrede teooria, mis tõestab solitonide tähtsust integreerivate süsteemide iseloomustajana;
- Hirota, Painlevé, Bäcklundi jt meetodid.

Solitonid ilmnevad väga mitmes füüsika valdkonnas, 1994. aastal luges N. Manton Isaac Newtoni Instituudi seminaril Cambridge'is üles näiteks järgmised:

- (i) ühemõõtmelised (1D) solitonid: lained madalas vees, signaalid optilistes kiududes;
- (ii) kahemõõtmelised (2D) solitonid: magnetvoog ülijuhtides, keerise-antikeerise paarid vedelikes;
- (iii) kolmemõõtmelised (3D) solitonid: magnetmonopolid, skürmionid (s.t solitoni-tüüpi mudelid protonite ja neutronite kirjeldamiseks).

⁵Muide, pöördhajumisteisendus on kasutatav ka Kortewegi—de Vriesi võrrandi lahendamiseks: Kortewegi—de Vriesi normaliseeritud kujul, nagu teda tänapäeval harilikult kirjutatakse, on $U_t - 6UU_x + U_{xxx} = 0$ ja tema (pöördhajumisteisenduse abil tuletatud) lahend on $U = -2k_i^2 \operatorname{sech}^2[k_i(x - 4k_i^2t + x_i)]$, kus x_i on faasinihe ja k_i on vastava Schrödingeri võrrandi omaväärtus, kui Kortewegi—de Vriesi võrrandi algtingimust käsitleda kui potentsiaali Schrödingeri võrrandis.

Solitonid iseloomustavad energia ülekannet alfa-spiraalsetes proteiinimolekulides (Davõdovi soliton), nad võivad esineda kahefaasilises gaas-vedelik keskkonnas (keemia- ja toiduainetetööstuses), nad võivad mängida olulist rolli kõrgtehnoloogias (Josephsoni ühendused) jne. On rida suurepäraseid ülevaateartikleid (Sander, Hutter 1991; Jeffrey, Kakutani 1972; Scott, Chu, McLaughlin 1973; Miura 1976) ja raamatuid (Zabusky, Kruskal 1965; Lonngren, Scott 1978; Newell 1985; Davydov 1985; Toda 1989; Fordy 1990; Fokas, Zakharov 1993), millega on kasulik tutvuda. Need on mõistagi ainult osa mahukast solitoonikast.

Ja nüüd jällegi põhiküsimus:

KUS ON ILU?

Rakenduste mitmekesisus ja teooria sügavus — need on solitoonika tunnusjooned. Võiksime nüüd küsida, kas selline solitoonika edu on mingil moel seotud nähtuse iluga või on ta seotud põhikontseptsioonide lihtsusega või hoopis millegi muuga.

Kuhn (1977) loeb üles hea teadusteooria tunnusjooned: täpsus, seostatus, haare, lihtsus ja viljakus. Mul on kange tahtmine tema mõtteid siinkohal täpsemalt tutvustada:

- “teooria peab olema täpne: [---] teooriast tuletatud järeldused peavad olema selgelt kooskõlas tuntud eksperimentide ja vaatlustega”;
- “teooria peab olema seostatud [---] teiste üldtunnustatud teooriatega antud teadusvaldkonnas”;
- “teooria järeldused peavad ulatuma üle uuritava nähtuse piiride”;
- teooria “peab olema lihtne, luues korra nähtuse seletamiseks, mis ilma teooriata oleks vaid isoleeritud üksikjuht”;
- “teooria peab olema viljakas, nii et ta viib uute avastusteni, [---] haarab uusi nähtusi või varem tundmata seoseid tuntud nähtuste vahel”.

Tegelikult on see ju solitonide-teooria kirjeldus!

Tõepoolest, solitoonika on stimuleerinud oluliselt matemaatika ja sellega seotud teadusharude arengut ning tema rakenduste

hulk on äärmiselt lai (vt ülal). Lihtsuse üle võib vaielda: pöördhajumisteisendus võib tunduda keeruline, kuid ta põhineb tegelikult lihtsatel ideedel ja tema keerulisus on pigem semiootiline kui ontoloogiline (Kampus, Csanyi 1987). Fokas ja Zahharov kirjutasid: "Kirjeldagu Kortewegi—de Vriesi võrrand lainelevi veepinnal ja oletagem, et vesi on antud ajahetkel külmunud. Pommitades seda külmunud lainet kvantosakestega, saame osakeste hajumise põhjal rekonstrueerida laine kuju" (Fokas, Zakharov 1993.) See ongi pöördhajumisteisenduse taga peituv lihtne idee.

Kas lihtne on ka ilus? Scott Russel oli esimene, kes märkas üksiklaine ilu. Ta ütles: "See on äärmiselt ilus ja erakordne nähtus: päev, mil nägin seda esimest korda, oli mu elu kõige õnnelikum päev" (Scott Russel 1865). Et olen solitone näinud Grenoble'i ülikooli hüdrodünaamika laboratooriumis, võtan ma Scott Russelli sõnu väga tõsiselt. Need solitonid, mida ma nägin Grenoble'is, olid genereeritud pikas (umbes 30 m) kanalis hüdrodünaamikutele hästi tuntud lainegeneraatori abil, mis lükkab vee kanali otsas liikuma. Tekkinud solitonid levisid, interakteerusid, hajusid — just nii lihtsalt, nagu teooria ennustab. Nad olid tõepoolest ilusad!

Tulles nüüd tagasi essee alul toodud definitsioonide juurde, siis tuletagem meelde, et seoses iluga on mainitud ka intellekti (*Shorter...* 1962). Intellektuaalsest vaatepunktist on pöördhajumisteisendus ilus ja elegantne meetod, mis võimaldab lahendada mittelineaarsetid võrrandeid teatud lineaarsete operaatorite rakedamise teel (külmutatud laine ja pommitamine osakestega).

Paljud tuntud teadlased, kelle sihiks pole ju lihtsalt ühe või teise nähtuse kirjeldamine, vaid eelkõige looduse saladuste sügavusse tungimine, on rõhutanud teadusteooriate ilu. Nii ütles Paul Dirac: "Igal füüsikaseadusel peab olema matemaatiline ilu," mis tema jaoks oli looduse põhiomadus (Hovis, Kragh 1993). Pierre Duhem, samuti üks teaduse preestritest, ütles veelgi varem: "Kord, kui ta võimule pääseb, toob endaga kaasa ilu. Teooriad ei tee füüsikalisi nähtusi, mida nad kirjeldavad, ainult lihtsamaks või mugavamaks või kasulikumaks, nad teevad nähtused ilusamaks."

Esimene Briti entsüklopeedia (*Encyclopedia Britannica*. 1769) märgib: "Kord ja lihtsus tõstavad oluliselt meid ümbritsevate asjade ilu." Ja solitonide-teoorias ongi põhiprintsiipide lihtsus aluseks laiale järeltuste hulgal!

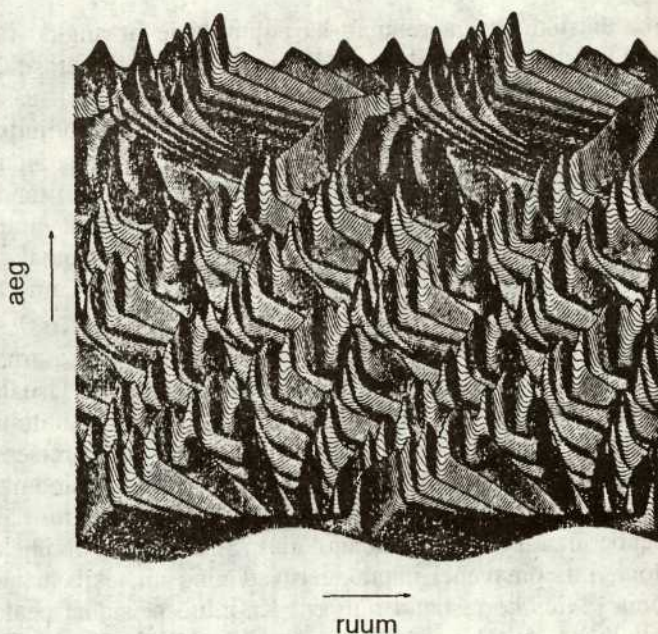
Sama entsüklopeedia rõhutab ka nelinurkade ja ringide ilu. Üllataval kombel ei pööra hilisem Briti entsüklopeedia üldse tähelepanu ilule. Märksõna "ilu kultuur" alt leiame 1964. aasta väljaandest viite kosmeetikale! Ja veelgi enam — päris hiljutine Briti entsüklopeedia aastast 1991 annab ilu-märksõnadena ainult taimenimed, mille üheks nimeosaks on sõna "ilu". See ei tundu eriti kooskõlas olevat sellesama lugupeetava teatmeteose motoga: "Teadmised kasvagu ja seeläbi saagu ka inimelu rikkamaks." Eitamata inimilu, leian ma, et looduse ilu on märksa rikkam kui ainult tema ühe liigi ilu.

Fraktalite vapustav ilu, mis väljendab korda ja enesesarnasust looduses, on praegusel ajal tänu arvutigraafikale jt visualiseerimisvõimalustele küll juba tunnustamist leidnud. Solitoni-spetsialistidele tunduvad aga näiteks ka solitonide tekkeprotsessi aeg-graafikud visuaalselt ilusad. Joonisel 2 on illustreeritud solitonide formeerumise protsessi aeg-graafikud, mis näitavad nende interaktsiooni ja arengut ajas. Selles näites on üheksa solitoni, mis omavahel interakteeruvad ning nii tekib teatud harmoonia ja ilus korrastatud muster. Ka mittespetsialist peaks loomulikult seda pilti hindama ja temalt võiks küsida, kas see ilu jõuab temani. Kunstnikku võiks omakorda huvitada, milline on teadlase osa sellise mustri loomisel. Vastust tuleb otsida Kortewegi ja de Vriesi tööst, kes kaudselt olid ette näinud nüüd nende nime kandva võrrandi lahendite ilu.

LÕPETUSEKS

Kahtlemata on solitoonika veel ikka Pandora laegas. Järgnevad kaks näidet viitavad sellele, milliseid avastusi võiks veel sellest laekast oodata.

Esimene näide käsitleb kompakitse baasiga (s.t lõpliku pikkusega) üksiklaineid. Kortewegi—de Vriesi solitonid on tuletatavad knoidaalsetest lainetest, kui periood muuta lõpmatuks. Teiste sõnadega on Kortewegi—de Vriesi solitonil lõpmatult pikk baas, hoolimata sellest, et ta on ruumis lokaliseeritud. Rosenau ja Hyman (1993) on uurinud ühte huvitavat võrrandite klassi, mida nad

Joonis 2.

nimetavad täielikuks Kortewegi—de Vriesi võrrandiks $K(m, n)$:

$$u_t + (u^m)_x + (u^n)_{xxx} = 0, \quad m > 0, \quad 1 < n \leq 3.$$

Nad näitasid, et teatud $K(m, n)$ -võrranditel, nt võrrandil $K(2, 2)$ on lahendid, millel on kompaktne baas ja väljaspool seda baasi need lahendid lihtsalt võrduvad nulliga. Selliseid lahendeid, s.o üksiklaineid nimetatakse kompaktoniteks. Sarnaselt Kortewegi—de Vriesi solitonidega taastub ka kompaktonite kujud pärast interaktsiooni, kuid interaktsiooniga (põrkega) kaasneb ka väikese amplituudiga lainetus. See tundub olevat üks huvitav rada, mis kompaktonite juurest hargneb, sest kompaktne baas

on füüsikaliselt hästi mõistetav ja arusaadav. Rosenau ja Hymani võrrand kirjeldas tilkade formeerumist vedelikus (Rosenau, Hyman 1993). Millised võiksid olla teised mittelineaarsed struktuurid, mille kirjeldamiseks sobivad $K(m, n)$ -võrrandid? Kas võib kasutada kompaktooneid signaalide tihedaks pakkimiseks optilites kiududes või on nad rakendatavad väljateoorias? Viimane küsimus, mis kuulub samuti Rosenaule ja Hymanile (1993), on tõepoolest intrigeeriv.

Teine näide on rohkem seotud tehnikaga. Sugimoto on esitanud idee ehitada nn "solitonitoru" Jaapani kiirrongide (540 km/h!) tunneliteks (Sugimoto 1993). Lisaks tavalisele põhitunnelile pikisuunas on solitonitoru-tunneli seintes nii piki- kui põikisuunas rida õõnsusi. Nende õõnsuste olemasolu korral tekib dispersioon ja lisasumbumine ning kiirrongi ees tekkiva lööklaine asemel tekib hoopis akustiliste solitonide jada, mis levivad Kortewegi—de Vriesi võrrandi kohaselt. Lööklainevabad tunnelid on loomulikult tunduvalt keskkonna- ja inimsõbralikumad. See idee on tõepoolest väljapaistev: dispersioonile tuginedes õnnestus Sugimotol konstrueerida tehniline struktuur, kus saavad levida ainult solitonid.

Paljude teadusharude hulgas on solitonide dünaamika võtnud koha, mis on "hiilgavalt suurepärane, võrreldes temaga seotud distsipliinidega", kui kasutada Samuel Johnsoni sõnu tema kuulsast sõnaraamatust (Johnson 1755). See mõte pärineb märksõna "ilu" alt ja siia võiks veel lisada Roger Baconi sõnad: "Parim osa ilust on see, mida pilt ei suuda edasi anda." Olen sellega täiesti nõus ja et need read on kirjutatud Cambridge'is, siis ei saa ma üle tahtmisest (para)fraseerida Trinity kolledži liikme sir Isaac Newtoni sõnu: "Siin on kirjeldamist leidnud vaid mõned värvilised kivikesed ja merekarbid suure ja imeilusa looduse ookeani kaldalt".

JÄRELSÕNA

Essee algvariandi kirjutamist ja siinset avaldamist lahutab kaks aastat, vahepeal olen antud teemal veelgi kirjutanud ja loomulikult mitmesuguste uute teostega tutvunud. Uus essee mittelineaarsusest kui ühest keerukuse nurgakivist peaks ilmuma lähemal ajal

Kluweri kirjastuses avaldatavas raamatus ja üks sealtki võib leida ülaltoodusarnaseid mõtteid. Nüüd lugesin veel kord läbi John Scott Russeli kuulsa traktaadi lainetest (Scott Russel 1844) ning tahaksin lisaks Scott Russeli teedrajavatele mõtetele toonitada terve tolle artikli briljantset esituslaadi, kus ülima täpsusega lahatakse katseandmeid, rõhutades nende mitmekordset kontrollimist, ja makstakse õigustatud tribuuti eelkäijatele. Seda ilma raamatu-kogudevahelise abonemendita, referatiivajakirjadest ja Internetist rääkimata! Scott Russel rõhutab eriti Joseph Louis de Lagrange'i osa, kellel oma 1815. aastal ilmunud *Analüütilises mehaanikas* õige veidi puudu jäi üksiklaine mõistest.

Samuti õnnestus mul ühe itaalia kolleegi eraraamatukogus lehitseda Scott Russeli kuulsat raamatut 1865. aastast (tänapäeva mõistes A2 formaadis!), milles laevakonstruktsioonide kõrval ka tema 1844. aasta artikkel ühe peatüki moodustab (Scott Russel 1865). Nagu toleaegetele traktaatidele kohane, on autor oma raamatu ja tulemused pühendanud Inglismaa kuningannale. Lugejale tahaksin soovitada veel J. P. Kingi raamatut *The Art of Mathematics* (1993), milles matemaatika ilu kirjeldamisel rõhutatakse tõsidust, sügavust, mõtteökonoomsust ja üldistustaset ning jõutakse lõpuks ilu kasulikkuse paradoksini. See on aga juba omaette teema. Mittelineaarse dünaamika vallas tegutsedes ei saa jätta rõhutamata ka Ian Stewarti raamatut *Kas jumal mängib täringuid?*, millega *Akadeemia* lugejatel oli hea võimalus hiljuti tutvuda (Stewart 1995–1996).

Kirjandus

- A b l o v i t z , M. J., P. A. C l a r k s o n 1991. *Solitons, Nonlinear Evolution Equations and Inverse Scattering*. Cambridge: Cambridge University Press
- B o u s s i n e s q , M. J. 1871a. Théorie de l'intumescence appelée onde solitaire ou de translation se propageant dans un canal rectangulaire. — *C. R. Acad. Sc. Paris*, vol. 72, p. 755–759
- B o u s s i n e s q , M. J. 1871b. Théorie générale des mouvements qui sont propagés dans un canal rectangulaire horizontal. — *C. R. Acad. Sc. Paris*, vol. 73, p. 256–260
- C h a m b e r s *Dictionary of Science and Technology*. 1982. Edinburgh: Chambers

- Collins English Dictionary*. 1989. London—Glasgow: Collins
- Davydov, A. S. 1985. *Solitons in Molecular Systems*. Dordrecht et al.: Reidel
- Duhem, P. 1954. *The Aim and Structure of Physical Theory*. Princeton University Press
- Encyclopedia Britannica*. 1769. Edinburgh: Bell and Macfarquhar, vol. 1
- Encyclopedia Britannica*. 1964. London et al.: Benton, vol. 3
- Encyclopedia Britannica*. 1991. Chicago et al., vol. 2
- Engelbrecht, J. 1990. Ordered definitions in the theory of nonlinear waves. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Füüsika. Matemaatika*, 39, nr 3, lk 252–257
- Fermi, A., J. Pasta, S. Ulam 1955. *Studies of nonlinear problems*. I. Los Alamos Report (kordustrükk *Lect. Appl. Math.* 1974, vol. 15, pp. 143–156)
- Fokas, A. S., V. E. Zakharov (eds.) 1993. *Important Developments in Soliton Theory*. Berlin et al.: Springer
- Fordy, A. P. (ed.) 1990. *Soliton Theory: A Survey of Results*. Manchester: Manchester University Press
- Hovis, R. C., H. Kragh 1993. P. A. M. Dirac and the beauty of physics. — *Scientific American*, vol. 268(5), pp. 104–109
- Jeffrey, A., T. Kakutani 1972. Weak nonlinear dispersive waves. — *SIAM Review*, vol. 14, pp. 582–643
- Johnson, S. 1755. *Dictionary of the English Language*. London: W. Strahan, vol. 1
- Kampus, G., V. J. Csanyi 1987. Notes on order and complexity. — *Theor. Biol.*, vol. 124, pp. 111–121
- King, J. P. 1993. *The Art of Mathematics*. New York: Fawcett Columbine
- Korteweg, D. J., G. de Vries 1895. On the change of form of long waves advancing in a rectangular channel and on a new type of long stationary waves. — *Philosophical Magazine*, ser. 5, vol. 39, pp. 422–443
- Kuhn, T. S. 1977. *The Essential Tension*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- Lamb, H. 1906. *Hydrodynamics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lonngrén, K., A. Scott (eds.) 1978. *Solitons in Action*. New York et al.: Academic Press
- Miura, R.M. 1976. The Korteweg—de Vries equation: A survey of results. — *SIAM Review*, vol. 18, pp. 412–459

- Newell, A. C. 1985. *Solitons in Mathematics and Physics*. Philadelphia: SIAM
- Peitgen, H.-O., P. H. Richter 1986. *The Beauty of Fractals*. Berlin et al.: Springer
- Lord Rayleigh 1876. On waves. — *Philosophical Magazine*, ser. 5, vol. 1, pp. 257–279
- Rosenau, P., J. M. Hyman 1993. Compactons: Solitons with finite wavelength. — *Phys. Rev. Lett.*, vol. 70, pp. 564–567
- Sander, J., K. Hutter 1991. On the development of the theory of the solitary wave: A historical essay. — *Acta Mech.*, vol. 86, pp. 111–152
- Scott, A. C., F. Y. F. Chu, D. W. McLaughlin 1973. The soliton: A new concept in applied science. — *Proc. IEEE*, vol. 61, pp. 1443–1486
- Scott Russell, J. 1844. Report on waves. — *Fourteenth Meeting of the British Association for the Advancement of Science*. London: John Murray, pp. 311–319
- Scott Russell, J. 1865. *The Modern System of Naval Architecture*. London: Day and Son
- Shorter Oxford English Dictionary*. 1962. Oxford: Clarendon Press
- Stewart, I. 1995–1996. Kas Jumal mängib täringuid?: Kaosematematika. — *Akadeemia*, nr 8–12, lk 1765–1789, 2006–2044, 2207–2236, 2429–2460, 2661–2685; nr 1–8, lk 199–222, 421–445, 605–637, 837–862, 1085–1117, 1319–1342, 1543–1566, 1765–1789
- Sugimoto, N. 1993. “Shock-free tunnel” for future high-speed trains. — *Proc. Int. Conf. on Speedup Technology for Railway and Maglev Vehicles, ISME, Yokohama*, pp. 284–292
- Zabusky, N. J., M. D. Kruskal 1965. Interaction of “solitons” in a collisionless plasma and the recurrence of initial states. — *Phys. Rev. Lett.*, vol. 15, pp. 240–243
- Toda, M. 1989. *Nonlinear Waves and Solitons*. Dordrecht et al.: Kluwer
- Truesdell, C. 1968. *Essays in the History of Science*. Berlin et al.: Springer
- de Vries, G. 1894. *Bijdrage Tot de Kennis der Lange Golven*. Doctoral Dissertation University of Amsterdam

JÜRI ENGELBRECHT (sünd. 1939) on lõpetanud 1962. aastal *cum laude* Tallinna Polütehnilise Instituudi, tehnikakandidaat 1968. a (TPI), füüsika-matemaatikadoktor 1982. a (Ukraina Teaduste Akadeemia Mehaanika Instituut). Aastast 1969 töötanud Küberneetika Instituudis, praegu osakonnajuhataja. Aastast 1984 (vaheaegadega) Tallinna Polütehnilise Instituudi professor. Valiti Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks 1990. a mehaanika alal, aastast 1994 Eesti Teaduste Akadeemia president. *Academia Peloritana dei Pericolanti* välisliige (1987), Euroopa Teaduste ja Kunstide Akadeemia tegevliige (1996), New Yorgi Teaduste Akadeemia liige (1996), Läti Teaduste Akadeemia välisliige (1996).

TEADUS JUHUSLIKUS MAAILMAS

Ene-Margit Tiit

Lugupeetud *Rector Magnificus*, austatud külalised, head kolleegid, armsad üliõpilased!

Minu jaoks on suur au seista siin, Tartu Ülikooli aula kõnetoolis. See koht on meile kõigile väga südamelähedane, kuid mind köidavad selle paigaga mitmed eriti südamelähedased järjepidevuse seosed. Enam kui kuuskümmend aastat tagasi väitles end siin doktoriks üks väga noor mees. See tollal vaid 25-aastane teadlane oli minu isa Arnold Humal (siis veel Tudeberg), kellest sai üks Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli nooremaid loodusfilosoofia doktoreid.

Veel kolmkümmend aastat ajas tagasi astudes jõuame Tartu Ülikooli tsaariaegsesse perioodi. Siis, käesoleva sajandi algusaastail, võitles (ürikute järgi väärnis see väitlus tõepoolest niisugust nimetust) siinsamas end meditsiinidoktoriks üks teine noor ja vihane mees: see oli minu vana-vanaonu poeg Juhan Luiga, kellest sai kõigi vastaste kiuste esimene eesti soost arstiteadlane.

Kuigi minul on elus olnud õnne osaleda väga pidulikel sündmustel muudeski maailma paikades, jääb minu pühamuks Tartu Ülikooli aula ja sinne kõnetool.

Kui mulle tehti austav ettepanek esineda siin täna oma kolleegidele akadeemilise loenguga, mõistsin ma, et minul kui matemaatikul ei ole lihtne jätkata aulaloengute traditsiooni ja kõnelda oma teadusharu uutest ja põnevatest saavutustest. Püüe tõlkida matemaatika tulemusi üldarusaadavasse või ka teiste erialade teadlastele mõistetavasse keelde on sama lootusetu kui katse muusikateost sõnadega ümber jutustada. Sõnad pole võimelised

Tartu ülikooli aulas eestikeelse ülikooli 77. aastapäeva pidulikul aktusel 2. detsembril 1996 peetud aktusekõne.

edasi andma ei muusikalise sõnumi ega matemaatilise tulemuse sära ja ülevust. Seda arvestades otsustasin ma jagada oma kaastöötajatega matemaatiku-statistiku maailmapilti, nägemust meid ümbritsevast maailmast ja meist endist selles maailmas.

Me kõik oleme enesele teadvustanud, et elame muutuvast maailmas. Ma arvan, et sama oluline on aru saada, et maailm, milles me elame, pole mitte ainult muutuv, vaid ka *juhuslik*, ning juhusliku faktori toime meie maailma muutumise protsessis kasvab järjest.

Mida mõistab matemaatika juhuslikkusena? Kujutlegem katset, millel on mitu võimalikku tulemust. Katsetaja teab küll seda, missugused võivad katse tulemused olla, kuid ta ei tea katsetamise hetkel, missugune neist tulemustest toimub. Seega on katse tulemus juhuslik. Selliselt määratletud juhuslikkuse mõiste on aluseks juhusliku sündmuse, juhusliku suuruse, juhusliku protsessi mõistele.

Tooksin juhusliku sündmuse illustatsiooniks ühe väga inimliku näite. Katsetajateks on kaks noort inimest, kes teineteist armastavad. Katseks on viljastamine ning üheksa kuu möödudes saab selgeks katse tulemus: sünnib kas poiss või tütarlaps. On ka võimalus, et sünnivad mitmikud. Selle, milline on katse tulemus, määrab juhus. Sellesama katsega võib siduda rohkemgi katsetulemusi: näiteks selgub mõne aja möödudes, kas laps on sinisilmne või mitte, samuti see, kas ta on pikakasvuline või lüheldane. Ka need katsetulemused määrab juhus.

Juhuslikkuse põhjuseks võib olla see, et uurija ei tea kõiki tegureid, mis mõjustavad uuritavat nähtust, või ei suuda neid vajaliku täpsusega mõõta. Kindlasti leidub ka sündmusi, mis on põhimõtteliselt juhuslikud (nende hulka kuulub ka ülaltoodud näide). Juhuslikkuse matemaatilise käsitlemise seisukohalt pole see erinevus aga oluline, ning seepärast pole vajadust tõmmata piiri eri liiki juhuslikkuste vahele.

Kõneldes juhuslikkust põhjustavatest asjaoludest paneme tähele, et neid on üsna mitmesuguseid. Toome siin vaid mõned näited.

- Juhuslikkus Maal võib tuleneda kosmilistest põhjustest nagu Päikese muutuv aktiivsus või kohtumine teiste kosmiliste (Päikesesüsteemi kuuluvate) objektidega.
- Väga oluline juhuslikkuse allikas on Maa atmosfäär. Sellest põhjustatud ilmastiku muutlikkus on üldtuttav igipõlistest aegadest peale.
- Niikaua kui Maal on olnud elu, on elutegevusega Maal seostunud ka juhuslikkus, s.o biosfääri liigirikkusest ja liigisisest muutlikkusest tulenev juhuslikkus.
- Järjest suureneb inimtegevuse juhuslik mõju kõigele, mis toimub Maal. Ühelt poolt on inimese sihipärasel tegevusel tihti juhuslikke kaasmõjusid. Niisugustele mõjudele on viimastel kümnenditel juhtunud tähelepanu eriti ökoloogid. Tuntuimaks näiteks selliste juhuslike (ja soovimatute) kaasmõjude kohta on viimasel ajal täheldatud kliimanihked.
- Teine inimtegevusega seotud juhuslikkuse allikas põhineb inimese käitumise iseärasustel. On selge, et mõned inimesed käituvad mõnel hetkel ebaratsionaalselt, ettearvamatult, tavalooigika reeglite vastaselt. Teaduse ja tehnoloogia arenedes aina suureneb niisuguste inimeste hulk, kes pääsevad suurte ressursside, energia- või infovoogude lähedusse ja on võimelised neid kasutama ja käsutama. Kuid mida suuremaid ressursse üksikisik saab käsutada, seda suuremaid ootamatusi, sh katastroofe, võib tema ettearvatu toimimine põhjustada. Näideteks sobivad siin nii tuumajaamade operaatorite eksitused, arvutihäkkerite "naljad" kui ka hambuni relvastatud terroristide tegevus.

Milline on teadlase roll maailmas, mis on juhuslik ja muutub aina juhuslikumaks? Olukorda tugevasti lihtsustades ja pragmatiseerides võiks öelda, et teaduse eesmärgiks on ümbritsevat maailma kirjeldada ja seletada, matemaatika keeles väljendudes *modelleerida*, kuid samuti ka eelseisvaid sündmusi *ennustada*.

Modelleerimine ja ka ennustamine on suhteliselt lihtne siis, kui on tegemist mittejuhuslike nähtustega. Füüsikas ja mehaanikas on välja töötatud suurepäraseid ja laitmatult töötavad mudelid. Näiteks taevamehaanika mudeleid kasutades on võimalik väga suure täpsusega ennustada Maa täpset kohta tema orbiidil suva-

liseks ajahetkeks kümnete tuhandete aastate peale ette. Paraku on aga selliseid protsesse, mida juhused ei mõjuta, meid ümbritsevas maailmas üpris vähe. Missugused probleemid lisanduvad siis, kui on vaja modelleerida ja prognoosida juhuslikke nähtusi ja protsesse?

- Kõigepealt: matemaatiline aparatuur, mida on tarvis rakendada juhuslike nähtuste kirjeldamiseks, on palju keerukam kui see, mille abil õnnestub kirjeldada mittejuhuslikke nähtusi.
- Lisaks sellele on juhuslike nähtuste reaalsete mudelite ehitamiseks tarvis suurt hulka andmeid, mõõtmistulemusi, ning väga sageli on tarvis teha ka töömahukaid arvutusi.
- Kõige suuremad probleemid on aga seotud juhuslike nähtuste mudelite ja prognooside rakendamisega tegelikus elus.

Missugune on juhusliku protsessi prognoos? Veidi lihtsustatult saaksime seda kirjeldada kui protsessi kulgemise erinevate stsenaariumide hulka. Igal stsenaariumil on üldiselt erinev tõenäosus, kuid kõik nad on võimalikud ja üks nende seast toimub kindlasti. Matemaatiliselt öeldakse nii, et prognoos määrab stsenaariumide jaotuse. Ning see, missugune nendest stsenaariumidest käiku läheb, sõltub juhusest.

Loomulikult on palju lihtsam opereerida üheainsa võimaliku stsenaariumiga. Nii on see juhusest sõltumatu, determineeritud protsessi korral.

Juhusliku protsessi käsitlemisel püütakse tihti stsenaariumide paljususest saada üle sel teel, et nende hulgašt valitakse välja üks — näiteks mingis mõttes keskmine (vahel ka kõige tõenäolisem) stsenaarium. Teiste stsenaariumide vaatlemisest loobutakse täiesti ja ühtlasi vaadatakse (kas teadlikult või hajameelsusest) mööda tõsiasjast, et tegemist on juhusliku protsessiga. Selline lähenemine pole omane mitte üksnes asjatundmatutele inimestele — tihti kasutatakse niisugust lihtsustamist ka teaduslikes aruteludes. Et illustreerida seda, kui desorienteeriv on üksnes keskmiste näitajate kasutamine ja varieeruvuse ning juhuslikkuse ignoreerimine, esitan alljärgneva näite.

Eesti ametliku statistika andmetel on tänapäeva Eestis

- igal leibkonnal omaette elamisvõimalus kas korteri või eramu näol, värviteleviisor,

- igal inimesel omaette tuba,
- igal inimesel koht isiklikus autos.

Loomulikult on see kõik õige vaid keskmiste kohta. Selle unustamine annab aga ühiskonna kohta üsnagi vildaka pildi. Teaduslikus käsitluses on keskmiste põhjal koostatud mudelid lubatavad siis, kui neid kasutatakse *esimeste lähenditena*, teatavate orientiiridena, mis saavad aluseks edasisele uurimistöele.

Teine, hoopiski taunitavam lähenemine prognoosimisülesandele on see, kui stsenaariumide seast valitakse välja üks, uurijale või tarbijale kõige soodsam stsenaarium ja esitatakse seda, n-ö soovunelma stsenaariumi kui ainuvõimalikku. Kahjuks juhtub seda küllalt tihti, aimekirjanduse kõrval ka massimeedias, eriti tihti poliitiliste mõtteavalduste ja publitsistika puhul. Kuigi teadlased niisuguseid soovunelmaprognoose tõsiselt ei võta, *desorienteerivad niisugused ühele stsenaariumile tuginevad stsenaariumid* (ükskõik, kas see stsenaarium on hea või halb) *lugejat*, kes ei tunne end vaadeldavas teadusharus eriti koduselt.

Teadlase eetika seisukohast ei tohiks uurija kunagi eirata ebasoodsat, musta stsenaariumi. Eriti tähtis on see siis, kui halvimaks arenguvariandiks on väga kurjaennustav, n-ö katastroofistsenaarium. Arusaadavalt ei ole niisuguste stsenaariumidega tegelemine inimlikult meeldiv. Pealegi on ju teada, et iga valitseja tasustab heldemalt seda nõunikku, kes kuulutab head, mitte kurja sõnumi toojat.

On olemas ka (näivald) teaduslik põhjendus mustade stsenaariumide eiramiseks. Tavaliselt on eriti ebasoodsa stsenaariumi tõenäosus (õnneks) üsna väike. Tõenäosusteooria õpikutes ongi juba esimesel leheküljel kirjas, et *praktikas võib lugeda väga väikese tõenäosusega sündmusi mittetoimuvaks*. Selletõttu julgemki igäüks meist ka äikesevihmaga väljas käia, sest tõenäosus saada surma pikselöögist on väga väike. Ja me oleme peaaegu unustanud ohu, et meid võib tabada meteoriit, sest selle sündmuse tõenäosus on hoopis tilluke.

Olukord muutub aga siis, kui me loobume oma arutlustes enesekesksusest ja lähtume mingi ühiskonnagrupi, rahva või ka kogu inimkonna seisukohast. Siis hakkab toimima üks tõenäosusteooria olulisemaid seadusi — *suurte arvude seadus*, mille-

ni jõudmiseks tuleks tõenäosusteooria õpikus läbi lugeda veel kümnekond lehekülge. Suurte arvude seadus väidab, et väga pikkade katseseeriade vältel läheneb juhusliku sündmuse suhteline sagedus tema tõenäosusele. Muu hulgas võib siit järeldada, et tehes küllalt pika katseseeria, võib jõuda olukorrani, kus toimub ükskõik kui väikese tõenäosusega sündmus — tingimusel, et see tõenäosus ikka erineb nullist ja on kindla fikseeritud suurusega.

Niisiis — *kõik sõltub katseseeria pikkusest, katsetuste arvust.* Kuid katsetajaid on palju, ja katsetamine toimub pidevalt. Istudes hommikul autosse, alustame katset, mille tulemuseks võib olla õhtul terve auto ja tervete kontidega koju naasmine või ka vastupidine olukord. Suur katse on lennukile asumine. Üks selle katse võimalikke tulemusi on, et meie lennuk põrkab teise lennukiga kokku. Kuigi otsatus kolmemõõtmelises õhukoos on tundub lennukite kokkupõrke tõenäosus kaduvväiksena, on ka seda juhtunud. Järelikult on ka selline sündmus võimalik, mitte võimatu.

Kas järeldub suurte arvude seadusest, et kõikvõimalikud katastroofid toimuvad fataalse paratamatusega? Õnneks siiski mitte. Oluline on näha suurte arvude seaduses peituvat õnnetuste edasilükkamise võimalust. Selleks on üks tee — *soovimatu sündmuse tõenäosust tuleb järjest vähendada.* See on nagu võidujooks õnnetusega: mida tõhusamalt õnnestub katastroofi tõenäosust vähendada, seda kaugemasse tulevikku tema toimimine (keskmiselt) nihkub. Võidupärjaks on selles võidujooksus õnnetuse lükkumine määramatasse tulevikku. Kuid loorberitele ei tohi hetkekski puhkama jääda — ka väikese, kuid konstantse tõenäosuse puhul hakkab õnnetus ähvardavalt lähenema, eriti siis, kui ka katsetajate arv suureneb.

Võiks küsida, *kas see arutelu on ka meie jaoks aktuaalne?* Võib-olla on Eesti nii väike ja katsetajaidki nii vähe, et siin polegi ruumi suurte arvude seaduse jaoks?

Siiski on meie lähiminevik tõestanud pigem vastupidist. Eesti võib olla kohaks, kus juhuslikult toimub globaalne katastroofiline sündmus, mis on pikka aega olnud ähvardavalt ootel, kuid mille ähvardust seni pole tõsiselt võetud. Nii oli olukord parvlaeva "Estonia" katastroofiga, mis puudutas meid eriti valusalt just meie rahva väiksuse tõttu.

Kuid ka meil kodus toimub küllalt selliseid katseseeriaid, mille puhul kurbade juhuslike sündmuste tõenäosus on liiga suur. Tahaksin siin esitada ühe mõtte, mis mind on ligi aasta aega vaevanud.

Kogu Eestit vapustas möödunud aastal jõulude eel toimunud traagiline tuleõnnetus Saaremaa Ühisgümnaasiumis. Minu jaoks tundus eriti mõttetuna pärast tuleõnnetust ajakirjanduses pikalt tuurinud mõttevahetus süüdlaste — tikku tõmmanud poisikeste üle. Kui rea aastate jooksul on igal aastal mõnes Eestimaa pinnal asuvas koolis toimunud tulekahju, siis oli ju selge, et koolimaja süttimise tõenäosus on üsna suur, ning võis karta ka seda, et varem või hiljem süttib koolimaja sel ajal, kui lapsed on koolis ja sellel õnnetusel on traagilised tagajärjed. Poisikesed, kes tõmbasid tikku, olid vaid ühed katsetajad sõnakuulmatute ja uudishimulike poisikeste pikas reas. Kindlasti ei soovinud nad tegelikult halba ja polnud ka halvemad kui paljud teised poisijõmpsikad, kes valel ajal ja vales kohas tikku tõmbavad — selliseid jõmpsikaid on alati olnud ja on väga tõenäoliselt ka tulevikus.

Suurte ja tarkade inimeste ülesanne on aga *vähendada koolimajade süttimise ja laste tulevangi jäämise tõenäosust* nii selles kui kõigis teistes koolides.

Üsna samasugune on olukord paljude teistegi protsesside puhul. Teadlaste ülesandeks peaks olema määratleda meid ümbritsevas loodus- ja tehiskeskkonnas juhuslikult kulgevate protsesside ebasoovitavate stsenaariumide tõenäosus ja samuti võimalused, kuidas saaks seda tõenäosust vähendada. See ühine ülesanne peaks siduma loodus- ja ühiskonnateadlasi, majandusteadlasi, meedikuid ja tehnikainsenere. Arusaadavalt peab selles kokkonnas leiduma koht ka matemaatilistele statistikutele ja arvuti-teadlastele, kes valdavad vajalikku metoodikat. Loomulikult ei järeldu siit musta stsenaariumi ületähtsustamise ega selle populistliku propageerimise õigustus — see oleks sama mõttetu kui pime usk soovunelma stsenaariumisse.

Et mitte lõpetada liiga süngetes toonides, tahaksin meenutada, et juhuslike protsesside juures võivad realiseeruda ka helged stsenaariumid, vahel isegi nii helged, et neid soovunelmateski loota ei julgetud. Üks selliseid helgeid soovunelmaid, millest me veel kümne aasta eest unistadagi ei tihanud, on meie kõigi

silme all täide läinud, ning tänu sellele me tähistamegi täna siin sini-must-valge lipu all eesti ülikooli seitsmekümne seitsmendat aastapäeva.

Kui kõnelda tulevikust, tahaksin kirjeldada veel üht soovunelmalist stsenaariumi Eesti riigi jaoks. Tuginedes rektori kõnes esitatud ideele ühiskonnale avatud ülikoolist ning valitsejate ja õpetlaste koostööst, tahaksin loota, et need inimesed, kes on kutsutud ja seatud meie riiki ja rahvast valitsema, pöörduksid sagedamini teadlaste poole, et saada neilt usaldusväärseid tulevikuprognose, et üheskoos leida teid ja võimalusi soodsate arengustsenaariumide toetamiseks nii majanduses kui ühiskonnaelus, samuti selleks, et avastada ja arendada võimalusi mustade stsenaariumide tõenäosuse vähendamiseks kõigil elualadel. Eriti vajalik on see meile tänapäeva Eestis. *Meid on vähe, meie ressursid on piiratud.* Seda olulisem — ja isegi lihtsam — on just meil enne tähtsate otsuste vastuvõtmist kõikvõimalike arenguprotsesside analüüsimine, “läbimängimine” ja nii looduse kui ka ühiskonna arengu seisukohalt ohtlike tendentside avastamine.

Tänapäevases, aina juhuslikumaks muutuvmas maailmas ei tähenda teadlaseks olemine mitte üksnes erudeeritust oma valdkonnas, vaid ka kaasvastutust ühiskonna arengu eest, eriti seal, kus teadlane tänu oma teadmistele teistest kaugemale näeb.

Soovin kõigile oma headele kolleegidele palju õnne meie ühisel tähtpäeval — meie *alma mater*’i sünnipäeval.

ENE-MARGIT TIIT (sünd. 1934) lõpetas 1957. aastal Tartu ülikooli matemaatikuna, füüsika-matemaatikakandidaat 1963. a, Helsingi ülikooli audoktor. Praegu Tartu ülikooli matemaatilise statistika korraline professor. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Eesti rahvastik ja selle probleemid” (1993, nr 8, lk 1654–1679; nr 9, lk 1847–1866; nr 10, lk 2112–2132).

KAOS JA FRAKTALID

Peeter Mürsepp

Inimkonna kauges minevikus suhtuti loodusesse kui tujukasse, käitumismudelita nähtusesse. Valitses kaos, seadusi ei osatud kujutledagi. Aegamööda hakkas inimkond mõistma, et looduses on palju seaduspärasusi. 18. sajandiks oli juba nii kaugele looduse saladustesse tungitud, et näis, nagu polekski enam suurt midagi avastada. Kaose asemel oli nüüd maailm kui kellavärk.

Kvantmehaanika sünniga sai kellavärgimaailmast kosmiline õnnemäng. Deterministlikud seadused võivad põhjustada juhuslikuks osutuvat käitumist. Kord võib toita oma isiklikku liiki kaost. Deterministlikul kaosel on oma seadused ning ta sunnib meid kasutama uusi katsemeetodeid.

Ebakorrapärasustest pole looduses puudust. Mõnelgi juhul tuleb meile appi kaosematemaatika. Seda tüüpi matemaatika on põhjalik läbimurre looduse ebakorrapärasuste mõistmises (Stewart 1995–1996).

Vaieldakse, kas ei peaks kaoseteooria ja fraktalgeomeetria kajastamist leidma ka koolimatemaatikas. Ajakirjanduses leidub arvamusi nii selle poolt kui vastu. Omal ajal osutus hulgateooria kooliprogrammidesse võtmine ebaotstarbekaks. On, mille üle mõtelda.

Kaoseteooria ja fraktalgeomeetria on juba üldisesse ajakirjandusse tunginud. Ajakiri *Der Spiegel* kritiseerib artikliseerias "Kult um das Chaos" (Kaosekultus) alapealkirjaga "Aberglaube oder Welterklärung?" (Ebausku või maailmaseletust) karmilt ebatõsiseid kaoseteooria propageerijaid (Brügge 1993). Hoiatatakse enneolematu *Chaos-Fraktal-Business*'i (kaose ja fraktalite äri) ümber sekeldavate teadlaste ja neid järgivate šarlatanide eest. Toodud hävitavate otsustuste arusaadavaks tegemiseks esitatakse piisavalt näiteid.

Mõisted *kaos* ja *fraktal* ei leia siiani ilmunud eestikeelsetes matemaatikakäsiraamatutes ega vanas ENEs olulist mainimist, küll on neid nimetatud uues E(N)Es.

Kaos on deterministlike võrranditega kirjeldatava süsteemi korrapäratu, juhusliku protsessiga sarnanev käitumine (nt vedeliku turbulentsne voolamine), kusjuures protsessi spekter on pidev, s.o protsessi kulgu ajas ei saa esitada diskreetse sagedusega perioodiliste liikumiste summana. Kaost põhjustab süsteemi elementide mittelineaarne vastasmõju koos kõigi (või peaaegu kõigi) süsteemis toimuvate liikumiste ebastabiilsusega.

Fraktal on pidev funktsioon, millel puudub tuletis harilikus mõttes. Fraktaljoon on sile ainult üldiselt, mikrostruktuursetl on see korrapäratu murdjoon (nt noatera kontuur suure suurenemusega mikroskoobi all). Fraktalpinde on kare pind. Fraktalite teooria elemente kasutati juba 19. sajandil (Giuseppe Peano, Karl Weierstrass); olulisemaid varaseid rakendusi oli Browni liikumise teooria a 1905–1906 (Albert Einstein, Marian Smoluchowski). Nüüdisaegset fraktalite teooriat hakati arendama 1918. aastal (Felix Hausdorff). Nimetus *fraktal* võeti kasutusele 1977. aastal. Fraktalite teooriat rakendatakse universumi arengu varaseima staadiumi kirjeldamisel (aegruumi "vaht"), mere rannajoone üldiseloostamisel jne.

KAOSE JA FRAKTALITE LAINE

"Juba kaks aastakümnet läbib matemaatikad ja loodusteadused laine, mille jõud, loovus ja avarus on ammugi saanud esimest järku interdistsiplinaarseks sündmuseks: kaos ja fraktalid." Nii algab Bremeni ülikooli professori Heins-Otto Peitgeni, Hartmut Jürgensi ning Dietmar Saupe uue raamatu tutvustusreklaam (Peitgen, Jürgens, Saupe 1992). Ja tõepoolest on kaosteteooria ja fraktalgeomeetria üle ujutunud matemaatika, veel suuremal määral aga füüsika. See laine pole peatunud ka teiste täppisteaduste ega majandus- ja vaimuteaduste ees. Ta on tunginud arstiteadusse ja kunstidesse, lõpuks isegi populaarteaduslikesse ajakirjadesse. Matemaatikas esineb fraktaleid ohtralt 1980. aastatel. Jutt uut laadi matemaatika rajamisest käib kaasas teatega uuest geomeetriast, mis sunnib vana geomeetriat kapituleeruma ning purustab euklei-

dilise piiratud skemaatilise vormi. Juba olevat uurijad asunud "universumi struktuuri uuesti formuleerima".

Ennustatakse pöördelist arengut. Uued teooriad olevat oma mõjult võrreldavad ainult Einsteini relatiivsusteooriaga. Igal juhul arvatakse nad selle sajandi kõige tähtsamate saavutuste hulka loodusteadustes, isegi revolutsiooniks loodusteadustes ja suuri-ideeks infinitesimaalarvutuse leiutamisest saadik.

Üllatusega kuulame teadet paradigmatvahetusest. Kaos ja fraktalid on üle võtnud juhtivteaduse rolli, mida omal ajal täitsid filosoofia ja teoloogia. Uue kultuse sümbolid on Feigenbaumi diagramm, Lorenzi atraktor ja Mandelbroti hulk. Neid kiidetakse ja imetletakse kaoseuurijate ringkondades kui selle sajandi matemaatika kauneimat ning keerukaimat objekti, nagu ikooni.

RISKANTNE PROGNOOS

"Ennustamine on raske, eriti tuleviku ennustamine," on ütelnud Niels Bohr. Küsime, mis on kümne kuni kahekümne aasta pärast uutest õpetustest veel alles jäänud.

Pole kuigi tõenäoline, et siis kaos ja fraktalid oleksid iseseisvad põhialad. Võib arvata, et kaoseteooria integreeritakse laiahaardelisse dünaamiliste süsteemide teoriasse. Ta esineb veel, aga vähem aktuaalsena kui täna, üpris sarnaselt kord suurt tähelepanu äratanud katastroofiteooriaga, mis nüüd elab edasi matemaatikas singulaarsusteooria osana. Fraktalid peaksid leidma oma koha geomeetrias ja geomeetria mõõduteoorias. Matemaatika pärlid, imepärased matemaatika saavutused, mille kaose ja fraktalite laine meile on õnnkombel jätnud, äratavad veel paljude aastate kestel imetlust koos aastakümnete ja aastasadade jooksul kogutud väärtustega. Ja nende avastajatele varutakse matemaatikas koos klassikutega aukoht etikettidega "kaoseurija" või "fraktalgeomeeter" (Steffen 1994).

Füüsika osas on ennustamine raskem. Liiga suur on artiklite tulv erialajakirjades, kus kaos või fraktalid on peaosaliseks. Kaos on füüsikas otsekui rahvaspordiks muutunud. Ta toetub aga küsitavatele numbrilistele simulatsioonidele või tugevalt idealiseeritud makroskoopilistele matemaatilistele mudelitele. Ka frak-

taalsed struktuurid leiavad füüsikaliste nähtuste juures moodi jär- gides meeeldi ja sageli konstateerimist. Kahtlemata jätavad kaos ja fraktalid mõningaid kestvaid jälgi, jääva väärtusega füüsika- alaseid tulemusi.

Mis teistesse teadustesse ja vaimuelu aladesse puutub, siis ole- me täiesti kindlad: juba mõne aasta pärast on fraktaalne kaose- kummitus nendest jäljetult kadunud või asendatud mõne teise lühiajalise moega (Steffen 1994). Põhjuseks on see, et ei kaoti- kud ega fraktalistid pole tunnetusele midagi juurde andnud, pigem vastupidi. On levitatud ainult ülespuhutud sisutut žargooni.

IGAL POOL KAOS JA FRAKTALID

Imestavale publikule seletatakse, et galaktikate jaotus maailma- ruumis, Niiluse üleujutused, hasartmänguri kaotused — kõik need kuuletuvad fraktaliseadustele. Õpetatakse, et kõik elav hargneb ja igasugune hargnemus olevat kaootiline. Üldises kaose ja frakta- lite eufoorias olevat erinevused asjade vahelt kaotatud: "Iga puu on põhimõtteliselt ainult aeglustunud välk!" Meditsiinis on kops ja sooled isenesestmõistetavalt ainult fraktaalsed pinnad. Kogu inimkeha on fraktaalne ja kaootiline ese. Isegi süda, aju ja inime- se mõtlemine on muutunud kaoseuurimise objektiks. Kes julgeb veel kaoseteoorias kahelda, kui aju-uurijad on kindlaks teinud, et intelligentsetel inimestel on palju enam kaootilisi ajalaineid kui rumalatel.

LIBLIKAEFEKT

Kõikvõimalikke nähtusi püütakse seletada ka liblikaefektiga. Sel- le nimetuse võttis kasutusele USA meteoroloog Edward N. Lo- renz Massachusettsi Tehnoloogiainstituudist. Nimelt sisestas ta 1963. aastal ilmaennustuse mudeli tollal veel aeglasesse elektron- arvutisse. Soovides tulemust täpsemalt uurida, söötis ta uuesti arvutisse pisut muudetud algandmed, lootes nõnda täpsust tõsta. Juhtus aga midagi ootamatut: täpsemate vastuste asemel andis arvuüri teadlasele hoopis teised väärtused. Mida see siis tähendas?

Andmeid uuesti arvutisse andes oli Lorenz arvväärtusi õige pisut ümardanud. Teadlane oli küllalt arukas ega ajanud süüd mitte lihtsalt arvuti kaela. Ta mõistis olukorra tõsidust: kui ehtne atmosfäär samamoodi käitub, osutub pikaajaline ilmaennustus võimatuks. Isegi kui õhkkond, s.o ilm laseks end kirjeldada deterministliku mudeliga, kus kõik mõjuvad suurused on täpselt teada, võib juba üksainus liblika tiivalööök ilma mõne aja pärast oodatust sootuks erinevaks muuta. Lorenzi liblikaefekt kinnitab arengu sõltuvust algväärtustest.

Lorenz muutis kaootilise turbulentsse ilmakujuunemise arvuti abil matemaatilisel nähtavaks. Geomeetiline kujund, mis seejuures tekkis, nn Lorenzi atraktor, näeb välja nagu kärbse lennutee, kui see putukas toas vaheldumisi ühe ja teise lambi ümber tiirutab. Hetke tiirleb ta ühe, mingi ebamäärase ajavahemiku järel teise lambi ümber, et siis jälle esimese juurde tagasi lennata jne. Iga kord, kui kärbes täpselt mõlema valgusti vahele satub, tekib tal otsustamisprobleem: siia või sinna? Selles peituvadki kaose juured. Kuigi kärbes ikka ja ainult ühe või teise lambi ümber lendleb, ei saa ette ütelda, kuidas ta seda täpselt teeb.

Lorenzi esialgne võrdlemisi tühisena tunduv avastus muutus varsti tähtsaks. Füüsikud leidsid niisuguseid käitumismalle voolamiseksperimendis. Stuttgartlane Hermann Haken näitas, et ka laseris alluvad kord ja kaos Lorenzi skeemile.

Liblikaefekt sobib ka naljatlemiseks. Keegi väitis, et varsti on oodata suurt ilmamuutust, sest Nankingis olevat üks riisikott ümber kukkunud.

Seda efekti on hakatud igasuguste sündmuste eest vastutavaks pidama, näiteks ka poliitiliste süsteemide kokkuvarisemise ja ökooloogiliste katastroofide puhul. Pseudoseletusena kasutatakse üleminekut korrapärasuselt kaosesse. Teda nähakse südameinfarkti, börsikrahhi või vääringsüsteemide kokkuvarisemise juures.

“PIDURI” MÕJU

Tänapäeval on teada, et ka “pidur” ei suuda alati tõkestada teed kaosesse. 1976. aastal uuris USA Princetoni ülikooli füüsik ja bioloog Robert M. May mõne putukaliigi populatsiooni kasvu, mille

arvukus aasta-aastalt hüppeliselt muutub. May koostas kuuejalgsede arvukuse kohta arvutis mudeli. Piduri osa etendas seal tarbitav toit, mille hulka teadlane vabalt varieeris. Asurkonna suuruse määras pakutava suupoolise hulk.

Liiga napi toidukoguse puhul surid kompuuterloomakesed aeglaselt välja. Pisut paremini söödetuna kõikus nende arv kindlates piirides, mis oli tingitud sellest, et kevadine populatsiooni-ülejäak nälgis ära juba samal aastal. Järgmisel aastal leidis suuri kaotusi kandnud asurkond eest suhtelise toiduülejäagi ning putukate arvukus tõusis. Seesugune tsükel kordus igal aastal.

Kui May toiduhulka veelgi suurendas, toimus pöörane "üle-rahvastumine" ning peaaegu kõik putukad surid juba samal aastal välja. Vähesed ellujäänud leidsid järgmisel aastal küllalt toitu, kosusid aga üpris aeglaselt. Alles kolmas aasta tõi kaasa "rahvastikuplahvatus". Säärane ringkäik kordus iga kahe aasta tagant. Toitumisvõimaluste paranedes muutus too tsükel kindla seaduspära järgi. Söögihulga kriitilise piiri ületamisel aga kadus igasugune reeglipärasus. Nii nagu looduses näha võime, kõikus putukate hulk aastast aastasse ennustamatute hüpetega.

May tõdes varsti oma imestuseks, et putukapopulatsiooni rahu lõppolukord oli ühtaegu ka kaootiline nagu ilmastik Lorenzi mudelis. Nende nähtuste sarnasus pole kaugeltki juhuslik, pigem on selle aluseks mingi üldine printsiip. Seda tõdes esimesena USA füüsik Mitchell Feigenbaum 1976. aastal. Lauaarvutiga katsetades märkas ta, kuidas mõningate ühistunnustega, kuid tegelikult erinevad süsteemid järgivad täpselt sama "sõiduplaani" kaosesse. Olgu parameetriteks ilmastikuandmed või toiduhulgad, tee "piduriga kaosesse" kulgeb ikka ühte viisi. Seda nimetatakse Feigenbaumi stsenaariumiks.

VEEL KAOSEURIMISEST

Kaoseuurimine on jõudnud ka arstiteadusesse. Loomkatseid teinud uurijad avastasid südame elektrokardiogrammis Feigenbaumi stsenaariumist tulenevaid seaduspärasusi üleminekul reeglipäraselt südamelöökidelt korrapäratutele. Sihiks on avastada haiguse

tee kaosesse juba reetvate eelastmete põhjal ohustatud patsiendi südamelihase elektrilistes signaalides.

Ka üliolulises sõja ja rahu küsimuses on kaosemehhanismidel oma osa. Selle globaalprobleemi uurijad koostavad oma mudelid kaosestsenaariumide põhjal. Sõda sõltub ennustamisvõimaluste kadumisest; see on olukord, kus pisihäired (eelhoiatuse süsteemi väljalangemine või üksikisiku eksitus) võivad kaasa tuua suuri ettenägematuid muutusi.

Milline on kaose täpne tulevik, ei või teada. Peame rahul olema sellega, mida kaose kohta on õnnestunud kindlaks teha. Juba seegi on saavutus.

Kirjandus

- Brügge, Peter 1993. Kult um das Chaos: Aberglaube oder Welt-
erklärung? — *Der Spiegel*, Nr 39–41
- Peitgen, Heinz-Otto, Hartmut Jürgen, Dietmar Saupé 1992.
Bausteine des Chaos-Fraktale. Springer-Verlag
- Steffen, Klaus 1994. Chaos, Fraktale und das Bild der Mathematik
in der Öffentlichkeit. — *DMV Mitteilungen*, Nr 1
- Stewart, Ian 1995–1996. Kas Jumal mängib täringuid?: Kaose-
matemaatika. — *Akadeemia*, nr 8–12, lk 1765–1789, 2006–2044,
2207–2236, 2429–2460, 2661–2685; nr 1–8, lk 199–222, 421–445,
605–637, 837–862, 1085–1117, 1319–1342, 1543–1566, 1765–1789

PEETER MÜÜRSEPP (sünd. 1918) lõpetas Tartu ülikooli mehaanika alal 1951. aastal. Füüsika-matemaatikakandidaat aastast 1962. On järgmiste organisatsioonide liige: *American Mathematical Society* (1978), *G. W. Leibniz-Gesellschaft* (Hannover, 1979), *Gesellschaft der Angewandten Mathematik und Mechanik* (1983), *Deutsche Mathematiker-Vereinigung* (1983), *Deutsches Museum* (München, 1984). Avaldanud 12 raamatut ja hulgaliselt mehaanika- ja teadusajalooalaseid artikleid. *Akadeemias* on varem ilmunud artiklid “Rooma paavst ja Galileo Galilei” (1993, nr 9, lk 1795–1799), “Markiis du Châtelet — andekas matemaatik ja suurmeeste lemmik” (1994, nr 6, lk 1177–1183), “Voltaire’i memuaarid: 300 aastat Voltaire’i sünnist” (1994, nr 11, lk 2358–2376), “Küberneetiline ruum” (1995, nr 8, lk 1685–1691), “Kultuur matemaatikas” (1996, nr 4, lk 778–789).

INGE KUDISIIM. Kõrb

MILLE JAKS ON FILOSOOF?

Hilary Putnam

Tõlkinud Bruno Mölder

Analüütilise filosoofia suured rajajad — Frege, Carnap, Wittgenstein ja Russell — asetasid küsimuse “Kuidas ‘haakub’ keel maailmaga?” päris filosoofia keskmesse. Ma olen kuulnud vähemalt ühte prantsuse filosoofi ütlevat, et anglosaksi filosoofia on sellest küsimusest hüpnotiseeritud. Hiljuti väitis üks Derrida mõju alla sattunud silmapaistev ameerika filosoof¹, et seal väljas ei olegi “maailma”, millega keel haakuks; on ainult “tekstid”. Või midagi sellesarnast. Kindlasti lummab küsimus “Kuidas seonduvad tekstid teiste tekstidega?” omakorda prantsuse filosoofiat ja ameerika filosoofile võiks tunduda, et kaasaegne prantsuse filosoofia on “hüpnotiseeritud” jällegi *sellest* küsimusest.

Viimastel aastatel ei ole minu eesmärgiks olnud asuda ühele või teisele poolele ses debatis selle üle, milline see küsimus peaks olema, sest mulle on hakanud tunduma, et mõlemad pooled selles riisus on lihtsustatud ideede kütkes — ja et need ideed ei tööta, kuigi seda varjab asjaolu, et geniaalsed mõtlejad on suutnud nende vankuvale alusele püstitada rikkalikke mõttesüsteeme, inimese metafüüsilise tungi suuri väljendusi. Pealegi on mulle hakanud paistma, et need ideed on omavahel lähedalt seotud, et

Why Is a Philosopher? — Hilary Putnam. *Realism with a Human Face*. Ed. by James Conant. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1990, pp. 105–119. Algselt ilmunud kui ‘Pourquoi les Philosophes?’ — *L’Encyclopédie Philosophique Universelle*. Ed. André Jacob. Paris: Presses Universitaires de France, 1986.

Copyright ©1990 by the President and Fellows of Harvard College

¹Richard Rorty. Vt Rorty 1979 ja Rorty 1982.

suured stiilierinevused prantsuse (ja üldisemalt kontinentaalse) ning anglosaksi filosoofia vahel varjavad sügavamad sugulust.

RELATIVISM JA POSITIVISM

Jämedat, ent tarvilikku lihtsustust tehes võib öelda, et juhtivaks liikumiseks on analüütilises filosoofias olnud loogiline positivism (mitte analüütilise filosoofia algusest arvates, vaid alates 1930. kuni umbes 1960. aastani). Sellele liikumisele esitasid väljakutse "realistlikud" suunitlused (mina ja Kripke), "historistlikud" suunitlused (Kuhn ja Feyerabend) ja materialistlikud suunitlused. Ma ei võta endale riski määratleda tänase prantsuse filosoofia juhtivat liikumist, aga kui loogilise positivismi ideed olid pikka aega (kolmkümmend otsustavat aastat) "anglosaksi" filosoofia keskmes, olid (ja võib-olla on veelgi) prantsuse filosoofia keskmes *relativistlikud* ideed. See võib tunduda üllatav, kuna kõigi maade filosoofid märgivad tavapärast, et positivistlikud ja relativistlikud ideed on ennast-vääravad (ning neil on seejuures õigus). Kuid vasturääkivus iseendale ei näi peatavat ega isegi aeglustavat intellektuaalset moevoolu, osalt seetõttu, et see on moevool, ja osalt vähem häbiväärsel põhjusel, et inimesed ei taha seda lõpetada niikaua, kui selle egiidi all tehakse huvitavat tööd. Sellegipoolest olen oma hiljutises töös (vt Putnam 1981, 1983) püüdnud neid moevoolusid peatada, kuna nad hakkavad ähvardama filosoofilise ürituse võimalikkust, mida praktilise mõistusega mehed ja naised tõsiselt võtta võiksid.

Relativistid siiski üldiselt ei lähe täiesti lõpuni. Paul Feyerabend *tahab* täiesti lõpuni minna, s.t nii kaugele, et ta keeldub tunnistamast *ühegi* erinevuse olemasolu ütluste "Sajab vihma" ja "Ma mõtlen, et sajab vihma" (või mille iganes) vahel. Feyerabendi jaoks on *kõik*, mida ta mõtleb ja ütleb, vaid tema antud hetke subjektiivsuse väljendus. Michel Foucault soovustab väidada, et tema ei ole relativist; me oleme lihtsalt sunnitud ootama tulevast strukturalistlikku koperniklikku revolutsiooni (mida me ei saa veel detailides ette näha), mis seletaks meile, kuidas vältida kogu realismi ja relativismi vastanduse probleemi.² Ja samas

²Vt Foucault 1970, eriti lõpuarutelu humanitaarteaduste üle.

Mille jaoks on filosoof?

eitab Richard Rorty³ tõeprobleemi ("representatsiooni" probleemi) olemasolugi ja toonitab, et mõned ideed "tasuvad end ära [pay their way]" ning mõned ideed mitte.

Kui üldse on sellist asja nagu idee tasuvus, see tähendab *õige olemine*, siis tekib vältimatult küsimus selle "õigsuse" loomusest. Et kõnet saab hinnata selle omaduse olemasolu või puudumise järgi — kutsutagu seda siis "tõesuseks", "õigsuseks" või "tasuvuseks", see teebki kõne millekski enamaks kui lihtsalt meie hetkelise subjektiivsuse väljendus. Isegi kui see on kultuuriliselt relatiivne omadus (ja mida relativist tegelikult mõtleb sellega, et relativism on ainult *tõene-minu-subkultuuris?*), ei vabasta see meid vastutusest ütelda, *mis* omadus see on. Kui olla tõene (või ideena "ära tasuv") tähendaks vaid olla tagajärjekas oma kultuurikaaslaste standardite järgi, siis muutuks kogu minevik lihtsalt mingiks loogiliseks konstruktsiooniks omaenda kultuurist.

Vaid siis, kui märgatakse seda, saadakse ka teadlikuks, kui väga *positivistlik* praegune relativism tegelikult on. Nietzsche (kelle *Moraali genealoogia* on paljude kaasaja relativistlike-cum-poststrukuralistlike kirjutiste eeskujuks) ise oli enda kohta kõige positivistlikum, kui ta kirjutas tõe ja väärtuse loomusest. Mulle tundub, et niihästi relativiste kui positivistide häirib representatsiooni probleemi juures see, et representatsioon — teisisõnu, intentsionaalsus — lihtsalt ei sobi meie reduktiivsesse Darwini-järgsesse maailmapilti. Tunnistamise asemel, et see pilt on üksnes osaline tõde, ainult abstraktsioon tervikust, püüavad nii positivistid kui relativistid rahuldada ennast ülelihtsustatud, tegelikult ilmsesti absurdsete lahendustega intentsionaalsuse probleemile.⁴

LOOGILINE EMPIRISM JA REALISTLIK REAKTSIOON

Ühendriikides niisama hästi kui ignoreeriti neid relativistlikke ja historitsistlikke ideid kuni 1960. aastateni. Neljakümnendatel ja viiekümnendatel aastatel domineerisid empiristlikud voolud — John Dewey pragmatism ja (palju enam) Ühendriikidesse Rudolf

³Vt märkuses 1 viidatud töid.

⁴Detailsemat arutlust vt Putnam 1981, eriti ptk 5 ja "Why Reason Can't Be Naturalized" teoses Putnam 1983.

Carnapi, Hans Reichenbachi ja teiste poolt transporditud loogiline empirism. Viimati mainitud filosoofide jaoks jäi tõeprobleem kinnitamise loomuse probeemi kõrval tagaplaanile.

Lause peamist laadi *korrektsust* ja *ebakorrektsust* käsitati induktiivse toetuse määranana, mille lause omandab tõendusmaterjali baasil sedavõrd, kui kõneleja tajub ja mäletab seda tõendusmaterjali. Quine'i jaoks, kellel on nende filosoofidega palju sugulust, ehkki teda tuleb pidada postpositivistiks, ei ole *tõesus* üldsegi omadus; "õelda, et lause on tõene, tähendab pelgalt lauset uuesti kinnitada". (Quine ütleb samuti, et ainus tõesus, mida ta tunnustab, on "immanentne tõesus" — tõesus areneva õpetuse sees. Pange tähele, kui väga "prantslaslikult" see kõlab!) Aga kui tõesus ja väärus ei ole üldsegi omadused — kui lause on "tõene" või "väär" *olemuslikus* tähenduses ainult episteemiliselt (ainult tähenduses olla kinnitatud kõneleja praeguste mälestuste ja kogemuste poolt või mitte) — kuidas siis pääseda solipsismist? Mille pooltest pole see pilt *täpselt* praeguse-hetke-solipsismi pilt? (Vaevalt on selgeks vastuseks õelda, et see on vaid *metodoloogiline* solipsism. See kõlab nii, nagu oleks kõnelemine möödunud aegadest, teistest kõnelejatest ja tõdedest, mida ei ole kinnitatud just praegu, korrektne "rahvapärastel kõneldes", ent mitte päris õige seisukoht filosoofilise mõtlemise jaoks.)

Võib-olla vastuseks nendele küsimustele hakkasin ma 1960. aastate lõpul elustama ja arendama üht realismivormi (koos Saul Kripkega, kes oli töötanud samas suunas, nagu ma 1972. aastal teada sain). Meie realism polnud siiski lihtsalt vanade ideede elustamine, kuna suures osas seisnes see nende ideede ründamises, mis olid alates seitsmeteistkümnendast sajandist olnud realismis kesksel kohal.

OTSESE OSUTUSE TEOORIA

Seitsmeteistkümnendal sajandil peeti mõisteid entiteetideks, mis ühest küljest on vaimule vahetult kättesaadavad ja teisest küljest suutelised fikseerima osutust välismaailmas. Selle ettekujutuse järgi on näiteks mõiste *kuld* iga kõneleja vaimus (isegi kui ta kasutab kreeka, ladina või pärsia sõna), kes suudab kullale osutada; sõna "kuld", "chrysos" või mis tahes [sõna] "ekstensioon"

või osutus on määratud mõistega. Selline ettekujutus keelest on ühtaegu individualistlik (igal kõnelejal on oma peas olemas kõikide nende sõnade osutuse mehhanism, mida ta kasutab) ja aprioristlik (leidub “analüütilisi tõdesid” loomulike liikide kohta, millele me osutame, ja need “sisalduvad meie mõistetes”).

Ei ole siiski raske näha, et see ettekujutus on vägivaldne keelekasutuse faktide ja kontseptuaalse mõtte suhtes. Tänapäeval saavad vähesed kõnelejad olla kindlad, et mingi objekt on kuld, kui nad ei vii seda objekti juveliiri või mõne teise eksperdi juurde. Meie sõnade osutus on tihti määratud keelekogukonna teiste liikmete poolt, kellele oleme valmis kuuletuma. On olemas *keeleline tööjaotus*, mida traditsiooniline ettekujutus üldse ei arvesta.⁵

Kripke näitas⁶, et see keeleline tööjaotus (või “osutamiskavatsuste kommunikatsioon” tema terminoloogias) käib ka pärisnime-de osutuse fikseerimise kohta. Paljud inimesed ei suuda anda näiteks prohvet Moosest identifitseerivat kirjeldust. (Kirjeldus “Heebrea prohvet, keda tunti ‘Moosesena’” ei ole isegi korrek-
ne — heebrea keeles kutsutakse Mooset “Mosheh”, mitte Mooses). See ei tähenda, nagu need inimesed ei osutaks, kui nad kõnelevad “prohvet Moosesest”; me saame aru, et nad osutavad kindlale ajaloolisele isikule (eeldades, et Mooses oli tegelikult olemas). Tänapäeval võivad eksperdid meile öelda, et seda isikut kutsuti (umbes) “Mosheh”, aga see ei ole Mooset identifitseeriv kirjeldus. Võib-olla on olemas olnud unustatud heebrea prohveteid, keda kutsuti “Mosheh” ja tegelikul “Mosheh”-l võis olla egiptuse nimi, mis sajandeid hiljem moondus “Mosheh”-ks. “Õige” Mosheh või Mooses on see, kes on *ahela* lõpus, ahela, mis viib ajas tagasi. Või, kui sõnastada seda õigetpidi, on “õige” Mooses — see, kellele me osutame — *ajaloo alguses*, ajaloo, mis toetab põhjuslikult meie praegusi kasutusi ja mis on kokku põimitud kõnelejate kavatsuse poolt osutada sellele isikule, kellele osutasid eelmised kõnelejad.

⁵Selle kohta vt “The Meaning of ‘Meaning’” (Putnam 1975: 215–271); samuti vt artiklit “Explanation and Reference” samas köites (Putnam 1975: 196–214).

⁶Vt Kripke 1980 (Princetoni ülikoolis 1970. aastal peetud loengud).

Me võime kasutada kirjeldusi viitamaks sellele, kellele või millele me tahame sõnaga osutada, aga isegi kui need kirjeldused on korrektsed, ei saa nad sõnale *sünonüümideks*. Sõnad ei astu oma osutustega teatud liiki "otsesesse" ühendusse mitte metafüüsilise liimiga kinnitamise, vaid nende nimedena kasutamise kaudu — isegi kui oletame, et identifitseeriv kirjeldus võib olla väär, või kui arutame hüpoteetilist olukorda, kus ta on väär. (Meil on juba sellekohane näide olnud: me saame Moosesele osutada "Mooseseга", isegi kui teame, et see ei olnud nimi, mida ta tegelikult kandis. Ja ma saan seletada, millist Richard Nixonit ma silmas pean, öeldes "see, kes oli Ühendriikide president" ning siis kujutleda olukorda, kus "Richard Nixonit ei valitud kunagi Ühendriikide presidendiks". Ma kordan, nende juhtude kutsumine "otsese osutuse juhtudeks" tähendab lihtsalt eitamist, et nimi — "Mooses" või "Richard Nixon" — oleks sünonüümne kirjeldusega: " 'Moosese' -nimeline heebrea prohvet" või " 'Richard Nixoni' nimeline Ühendriikide president". Mehhanismid, millega seda "otsest osutust" kehtestatakse, on just otsese vastandiks, hõlmates keelelise kommunikatsiooni ahelaid ja keelelist tööjaotust).

Teine viis, kuidas seitsmeteistkümnenda sajandi mudel individuaalses vaimus asuvate mõistetega fikseeritud osutusest faktide kallal vägivalda tarvitab, on ehk veelgi peenem. Meie sõnade osutus on (mõnedel juhtudel) määratud nii elutu keskkonna kui ka teiste kõnelejate poolt. Kõneldes "veest", pean ma silmas vedelikku, mis *meie* keskkonnas sajab alla vihma kujul, mis täidab *meile* tuntud järvi ja jõgesid, ja nii edasi. Kui kusagil universumis leidub Teisik-Maa [*Twin Earth*], kus kõik on samamoodi nagu siin, *välja arvatud*, et vedelik, millel on täita "vee" roll Teisik-Maal, on XYZ, mitte H₂O, siis see ei väära *meie* väidet, et "vesi on H₂O". Me osutame "veega" millisele vedelikule iganes, mis on *meie* vee paradigmaatiliste näidete koostisega, jne. Selle koostise või substantsi käitumisomaduste avastamine võib panna teadlasi väitma, et mõni vedelik, mida võhik peab peab veeks, ei ole tegelikult üldsegi vesi (ja võhik kuuletuks otsustusele). Sellisel viisil on terminite "vesi", "leopard", "kuld" jne osutus osaliselt fikseeritud substantside ja organismide eneste poolt. Nagu pragmatist Charles Peirce hulk aega tagasi on märkinud: nende terminite

“täendus” [meaning] on valla piiritutele teaduslikele avastustele tulevikus.

Nende kahe faktori — keelelise tööjaotuse ja keskkonna panuse osutuse fikseerimisele — tunnustamine on pikk samm realismi-ga pikaajaliselt seostatud individualistliku ja aprioristliku filosoofilise *Weltanschauung*'i ületamise suunas. Kui see, millele termin osutab, sõltub teistest inimestest ning sel viisil on kogu ühiskond kätketud oma keskkonda, siis on loomulik suhtuda skeptiliselt väitesse, et “kontseptuaalne analüüs” tugitoolist suudab paljastada midagi olulist asjade loomuse kohta. Seda laadi “realism” käib kaasas fallibilistlikuma meelelaadiga filosoofias. Siiski on realismiga seotud traditsioonilised probleemid seeläbi tunduvalt teravnenud.

AJUD TÖRRES

Uus realism loobub ideest, et meie mentaalsetel representatsioonidel on mingigi *eesmine* seos asjadega, millele nad osutavad. Seda võib näha varem mainitud Teisik-Maa näitest: meie “representatsioonid” veest (enne teadasaamist, et *vesi on H₂O/vesi on XYZ*) võivad olla fenomenoloogiliselt identsed teisikmaalaste “representatsioonidega”, ent “otsese osutuse teooria” järgi oleme meie algusest peale osutanud H₂O-le (lisandeid arvestamata) ja teisikmaalased on osutanud algusest peale XYZ-le. Erinevus osutuses nii öelda “suikus” algusest peale substantsis eneses ning selle äratasid neis kahes kultuuris tehtud erinevad teaduslikud avastused. Representatsiooni fenomenoloogilise iseloomu ja objektide hulga vahel, mida representatsioon tähistab, ei ole maagilist seost.

Kujutlege nüüd inimtõugu, kes on sõna otseses mõttes loodud hullumeelse superteadlase poolt. Oletame, et neil inimestel on aju nagu meilgi, aga ei ole keha. Neil on üksnes illusioon kehast, välisest keskkonnast (mis sarnaneb meie omaga) jne; tegelikkuses on nad kemikaalide tõrres [vat] hõljuvad ajud. Ajuga ühendatud voolikud kannavad hoolt vereringe eest ja närvilõpmetega ühendatud juhtmed tekitavad illusiooni “silmaadesse” ja “kõrvadesse” tulevatest sensorsetest impulssidest ning “kehast”, mis viivad täide nende ajude mootorseid käsklusi. Traditsiooniline skeptik oleks kasutanud seda juhtumit (mis on otseselt Descartes'i deemo-

ni teaduslik versioon) näitamaks, et võime olla läbinisti petetud sellise välismaailma olemasolus, milles arvame endid elutsevat. Selle skeptilise argumendi suuremaks eelduseks on, et tõug, mida just kujutlesime, on olendite tõug, kelle uskumused *on* läbinisti valed. Kuid kas on?

Kindlasti tundub, et on. Need inimesed usuvad näiteks: "Me ei ole ajud tões. Juba see oletus, et me võiksime seda olla, on filosoofide absurdne väljamõeldis." Aga ilmselt nad *on* ajud tões. Seega nad eksivad. Kuid mitte nõnda ruttu!

Kui ajutõrslaste sõna *tõrs* osutab sellele, mida *meie* kutsume "tõrreks" ja ajutõrslaste sõna *sees* osutab ruumilisele sisalduvusele ja ajutõrslaste sõna *aju* osutab sellele, mida meie kutsume "ajuks", siis on lausel "Meie oleme ajud tões" sama tõetingimus ajutõrslase jaoks, nagu oleks ka ükskõik kelle jaoks meie seast (arvestamata erinevust asesõna *meie* osutuses). Iseäranis on see (antud eeldusel) tõene lause, kuna inimesed, kes seda mõtlevad, on tegelikult tõrreloomis sisalduvad ajud ning selle eitus "Me ei ole ajud tões", on väär lause. Kuid kuna sõna *tõrs* ja selle vahel, mida "tõrteks" kutsutakse, ei ole seesmist seost (nagu ei leidu seesmist seost sõna *vesi* ja konkreetse vedeliku H₂O vahel, mida me selle nimega kutsume), siis miks ei peaks me ütleva, et see, millele sõna *tõrs* osutab ajutõrslaste keeles, on tõrte fenomenoloogilised nähtumused ja mitte "reaalsed" tõrred? (Ning samuti *aju* ning *sees* kohta). Kindlasti sõltub *tõrre kasutus* ajutõrslaste keeles tõrte fenomenoloogiliste nähtumuste olemasolust või puudumisest (või "tõrrereaalsust" kontrolliva arvuti programmi tunnustest) ja *mitte* tegelike tõrte olemasolust või puudumisest. Tõepoolest, kui oletame, et hullumeelse teadlase maailmas pole reaalseid tõrsi peale selle, milles ajud sees on, siis tundub, nagu ei oleks tegelike tõrte ja sõna *tõrs* kasutuse vahel ajutõrslaste keeles mingit seost, ei põhjuslikku ega muud (peale selle, et ajud poleks võimelised sõna *tõrs* kasutama, kui see üks reaalne tõrs puruneks — aga see on seos selle ühe reaalse tõrre ja iga nende poolt kasutatava sõna vahel, mitte eristav seos reaalsete tõrte ja sõna *tõrs* kasutuste vahel).

Selle mõtisklusega tahan öelda, et kui ajud tões mõtlevad "Meie oleme ajud tões", siis tõetingimus nende lausungi jaoks peab olema, et nad on *ajutõrslased kujutluses* või midagi sel-

leladset. Seega tunduks see lause *väärana*, mitte *tõesena*, kui *nemad* mõtlevad seda (isegi kui nad on ajud tõrres *meie* vaatepunktist). Tundub nagu neid *ei oleks* petetud — nad ei mõtle midagi läbinisti väära. Leidub muidugi tõdesid, mida nad isegi ei suuda väljendada; aga see on kahtlemata tõene iga lõpliku olendi suhtes. Kogu “lääbistise pettuse” hüpotees tundub olenevat sõnade või mõtteliste märkide ja väliste objektide vahelise ettemääratud, peaaegu maagilise seose ideest, millele tugineb transtsendentaalne realism.

Tõepoolest, sümbolloogika ütleb meile, et meie teooriate jaoks leidub palju erinevaid “mudeleid” ja meie keelte jaoks palju erinevaid “osutusrelatsioone” (vt Putnam 1980). See tõstatab iidse probleemi: *kui mõtteliste märkide või sõnade ja väliste objektide vahel on palju erinevaid “vastavusi”, siis kuidas valida välja üks nende hulgast?*

Selle probleemi (mis muidugi pärineb keskajast) nutika vormi võlgnen Robert Nozickule* (avaldamata mõttevahetusest). Olgu C_1 ja C_2 kaks erinevat “vastavust” (osutusrelatsioonid mudeliteoreetilises tähenduses) meie märkide ja mõne fikseeritud objekti hulga vahel. Vali need nii, et samad laused osutuksid tõeseks vaatamata sellele, kas me interpreteerime oma sõnu “osutavana” sellele, millele nad vastavad C_1 mõttes, või sellele, millele nad vastavad C_2 mõttes. Et seda saab teha — et leidub alternatiivseid viise seadmaks meie märke asjadega vastavusse, mis jätab muutumatuks tõeste lausete hulga —, seda rõhutas Quine oma kuulsas ontoloogilise relatiivsuse õpetuses. (Vt Quine 1969.) Kujutle nüüd, et Jumal seadis asjad nõnda, et kui mees kasutab sõna, osutab ta asjadele, mis vastavad- C_1 tolele sõnale (asjadele, mis on sõna “kujutuseks” relatsiooni C_1 järgi), aga kui naine kasutab sõna, osutab ta asjadele, mis vastavad- C_2 tolele sõnale. Kuna lause kui terviku tõetingimused on puutumata, siis keegi isegi ei

*Robert Nozick (sünd. 1939), ameerika filosoof, alates 1969. aastast töötab Harvardi ülikoolis, sai libertarianistliku poliitikafilosoofia elavaks klassikuks oma teosega *Anarchy, State and Utopia* (1974), mille järgi on omandi ebavõrdsus õiglane, kui see on omandatud õiglasel viisil. Egalitarism aga olevat olemuslikult ebaõiglane, kuna piirab jõuga inimese vabadust. Teisi teoseid: *Philosophical Explanations* (1981), *The Examined Life* (1989), *The Nature of Rationality* (1993). *Tlk.*

märkaks seda! Kuidas saaksime seega teada (või isegi mõttekalt oletada), et sõnade ja asjade vahel on kindlaksmääratud vastavus?

Sellele küsimusele leidub palju rutakaid vastuseid. Nii ütleks filosoof tõenäoliselt: "Õppides kasutama sõna *tõrs* (või ükskõik millist sõna), me pelgalt ei seosta sõna teatud nägemis-, puuteaistingutega jne. Teatud välised sündmused *põhjustavad* meis neid aistinguid ja nendega kaasnevaid uskumusi. Reeglina hõlmavad need välised sündmused tõrte olemasolu. Seega saab sõna *tõrs* kaudselt ühendatud tõrtega."

Et näha, miks see vastus ei kõnele sellest, mis meile muret teeb, kujutle seda esmalt antuna mehe ja siis naise poolt. Kui naine seda ütleb, siis viitab ta sellele, et kõneleja teatud uskumused ja aistingud on teatud relatsioonis — *tagajärje*₂-relatsioonis — teatud väliste sündmustega. Tegelikult on nad põhjustatud₂ tõrte₂ olemasolu₂ poolt. Kui meessoost filosoof seda ütleb, siis viitab ta sellele, et samad uskumused ja muljed on põhjustatud₁ tõrte₁ olemasolu₁ poolt. Muidugi on õigus neil mõlemal. Sõna *tõrs* on "kaudselt ühendatud" tõrtega₂ (naise poolt viidatud viisil) ja samuti "kaudselt ühendatud" tõrtega₁ (mehe poolt viidatud viisil). Ometi ei pakuta meile ainsatki alust uskuda Ühte metafüüsiliselt välja valitud vastavust sõnade ja asjade vahel.

Mõnikord süüdistatakse mind (eriti materialistliku voolu poolt analüütilises filosoofias) realistliku positsiooni karikeerimises. Realist, öeldakse mulle, ei väida, et osutus on fikseeritud meie teoorias *terminite* "osutus", "põhjuslikkus", "aisting" jne vahelise seose poolt; realist väidab, et osutus on fikseeritud "põhjuslikkuse endaga". Siinkohal ignoreerib filosoof omaenda epistemoloogilist positsiooni. Ta filosofeerib, nagu tema jaoks oleks tõene naiivne realism, või samaväärselt, nagu tema ja üksnes tema oleks maailmaga *absoluutses* relatsioonis. Mida *tema* kutsub "põhjuslikkuseks", on tegelikult põhjuslikkus, ja sellisel juhul leidub *muidugi* väljavalitud vastavus sõna ja ühe määratud relatsiooni vahel. Ent see, kuidas saab see nii olla, just ongi vaidlusküsimuseks.

SISEMINE REALISM

Kas peame siis tagasi langema vaateni, et “on ainult tekst”? Et on olemas ainult “immanentne tõde” (tõesus “teksti” järgi)? Ehk nagu sama idee on sõnastanud mitmed analüütilised filosoofid, et “olla tõene” on ainult väljend, mida kasutame “tõstmaks keele astet”? Kuigi eriti Quine'i näib see seisukoht ahvatlevat (täiendatud ideega, et puht põhjuse-tagajärje lugu on keelekasutuse täielikuks teaduslikuks ja filosoofiliseks kirjelduseks), on selle seisukoha probleem silmanähtav. Kui põhjuse-tagajärje kirjeldus on täielik, kui “teksti” kohta pole öelda muud kui et see koosneb helide (ja subvokalisatsioonide) tekitamisest teatava põhjusliku mustriga järgi; kui põhjuslikku lugu ei täiendada ja ei peeta vajalikuks täiendada normatiivse looga; kui väitmisega ei ole seotud ei tagatise [warrant] ega tõesuse olulist omadust — siis ei tasu loota, et helid, mida lausume, või sissekanded, mida me üles kirjutame, või subvokalisatsioonid, mis meie keha sees aset leiavad, oleksid midagi enam kui meie subjektiivsuse väljendus. Nagu Edward Lee selle sõnastas elegantsem artiklis Protagorasest ja Platonist (Lee 1973), sarnaneb sellise seisukoha järgi inimolendloomaga, kes tekitab erinevaid hüüatusi vastuseks erinevatele looduslikele kontingentsustele, või pigem taimega, kes kord ajab välja lehe ja kord õie. Selline lugu jätab arvestamata asjaolu, et me oleme mõtlejad. Kui see lugu on õige, siis ei ole mitte ainult representatsioon müüt; ka mõtlemise enese idee on müüt.

Vastuseks sellele kimbatusele, kimbatusele olla sunnitud valima ühest küljest *metafüüsilise* positsiooni ja teisest küljest mitmete *reduktivistlike* positsioonide vahel, juhindusin ma Kantist, eristades kahte sorti realismi (kas ka Saul Kripke, kelle tööle ma ennist viitasin, minuga soostuks *selles* küsimuses, ma pigem kahtlen). Ma kutsusin neid kahte sorti “metafüüsiline realism” ja “sisemine realism”.⁷ Metafüüsiline realist rõhutab, et see, mis teeb võimalikuks osutuse ja tõe, on müstiline “vastavuse” relatsioon; sisemine realist seevastu on valmis pidama osutust “tekstide” (või

* Putnam viitab sellega Tarski semantilisele tõe teooriale, mille kohaselt objektkeelele rakendatav tõepredikaat peab paradokside vältimiseks kuuluma järgmisse astmesse, metakeelde. *Tlk.*

⁷Vt esseed pealkirjaga “Realism and Reason” (Putnam 1978).

teooriate) siseseks, *tingimisel*, et me tunnistame paremate ja halvemate "tekstide" olemasolu. "Parem" ja "halvem" ise võivad sõltuda meie ajaloolisest asendist ja meie eesmärkidest; "tõesusele Jumala-Pilgu läbi" [*God's-Eye View of Truth*] siin kohta ei ole. Kuid õige (või vähemalt "parema") vastuse mõiste allub kahele kitsendusele: (1) *Õigsus ei ole subjektiivne*. Mida on parem ja mida on halvem ütelda enamiku inimesi tõsiselt huvitavate küsimuste kohta, ei ole ainult *arvamuse* küsimus. Selle tunnistamine on oluliseks hinnaks vastuvõtul psüühiliselt tervete kogukonda. Kui see on ähmastunud, siis osalt seetõttu, et filosoofilise teooria vood on lõõnud tõusulaineid sõnade *subjektiivne* ja *objektiivne* ümber. Nii Carnap kui Husserl näiteks on väitnud, et see, mis on "objektiivne", on sama mis "intersubjektiivne", s.t põhimõtteliselt avalik. Ometi ei ole seda põhimõtet ennast (pehmelts öeldes) võimalik "intersubjektiivselt" tõestada. Et üldse keegi, kes on huvitatud filosoofiast, poliitikast, kirjandusest ja kunstidest, võiks tegelikult võrdsustada paremal arvamusel olemise "intersubjektiivse" tõesusega, on tegelikult küllaltki hämmastav! (2) *Õigsus ulatub teispoole õigustust*. Ehkki Michael Dummett (vt Dummett 1976) on olnud äärmiselt mõjukas kaitstes seda sorti mitte-metafüüsilis-realistlikku ja mitte-subjektivistlikku seisukohta tõe suhtes, nagu minagi olen esitanud, on tema loosung "tõde on õigustus" mitmeti eksitav, mistõttu olen seda oma kirjutistes vältinud. Ühelt poolt vihjab see millelegi, millesse Dummett tõepoolest usub ning mina mitte: et on võimalik edukalt *määratleda*, millised on õigustamise tingimused loomuliku keele lausetele. Teiseks vihjab see millelegi, mille suhtes Dummetti tööd on pigem kahemõttelised: et on olemas selline asi nagu *lõplik* õigustus, isegi empiiriliste lausete puhul. Mu oma seisukoht on, et tõesus tuleb samastada pigem idealiseeritud õigustusega kui õigustusega-olemasolevate-tõendite-põhjal. Selles mõttes on "tõesus" samavõrd tundlik konteksti suhtes nagu *meie* isegi. Väidetavuse tingimustest suvalisele lausele ei saa olla ülevaadet.

Kui väidetavuse tingimustest ei saa olla ülevaadet, kuidas me neid siis õpime? Me õpime neid praktika omandamise käigus. Reduktsionistlike kujutluste küüsis olevatel filosoofidel jääb kahe silma vahele, et see, mida me omandame, ei ole teadmine, mida saaks rakendada, nagu oleks see algoritm. Võimatus forma-

Mille jaoks on filosoof?

liseerida väidetavuse tingimusi suvalisele lausele on parajasti just võimatus formaliseerida inimese ratsionaalsust ennast.

FAKTI-VÄÄRTUSE DIHHOTOOMIA

Kui ma sõandaksin olla metafüüsik, looksin arvatavasti süsteemi, milles poleks midagi muud peale kohustuste. Minu loodud pildis oleks metafüüsiliselt ülilm see, mida me *peaksime* tegema (ütlemata, mõtlema). Minu fantaasias iseendast kui metafüüsilisest superkangelasest lahustuksid kõik "faktid" "väärtusteks". Et selles toas on tool, oleks analüüsitud (metafüüsiliselt, mitte kontseptuaalselt — selles fantaasias "keele analüüs" puudub) kohustuste hulgaks: näiteks kohustuseks mõelda, et selles toas on tool, kui episteemilised tingimused on (oleksid) küllalt "head". (Chomsky keeles võiks rääkida "kohustuste" asemel "kompetentsusest": on olemas fakt, et ideaalselt "kompetentne" kõneleja ütleks (mõtleks) *selles toas on tool*, kui tingimused oleksid piisavalt "ideaalsed".*) Selle asemel, et Millile järele korrata, et tool on "aistingute püsiv võimalikkus", ütlesin ma, et see on *kohustuste püsiv võimalikkus*. Ma läheksin isegi nõnda kaugele, et ütlesin, et minu "meeleandmed", mis on nii armsad empiristide põlvkondadele, ei ole midagi muud kui kohustuste püsiv võimalikkus samas mõttes.

Paraku ei ole ma nii uljas. Ent vastupidine tendents — tendents elimineerida või redutseerida kõik kirjeldusele — tundub mulle lihtsalt loomuvastane. Ma arvan, isegi sõltumatult oma

*Putnam viitab Noam Chomsky poolt teoses *Syntactic Structures* (1957) kasutusele võetud eristusele kompetentsi [*competence*] ja soorituse [*performance*] vahel. Kompetentsi kirjeldus on idealiseeritud kirjeldus kõneleja varjatud teadmistest keele kohta (grammatiliste ja semantiliste reeglite süsteem) ja sooritus on selle süsteemi idiosünkraatiline, tihti piiratud kasutamine kõneleja poolt. Kompetentsi mõistet on kasutatud epistemoloogias õigustuse [*justification*] füüsikalistlikuks käsitluseks. Isikule omistatakse teatud loomupärased õigustuse maksimumid ja kompetents nende interpreteerimiseks (vastavate reeglite süsteem). Seega saab õigustatuks pidada seda, mida ideaalselt 'kompetentne' isik õigustatuks peab. Putnam ise peab seesugust õigustuse reduktiivset analüüsi absurdseks (vt ka artiklit "A Defence of Internal Realism" teoses *Realism with a Human Face*, 1990). *Tlk.*

fantaasiast, et faktid ja kohustused sõltuvad läbinisti teineteisest; ei ole fakte kohustusteta, nii nagu pole ka kohustusi faktideta.

Omal kombel peitub see ka ettekujutuses tõesusest kui (ideali-seeritud) õigustusest. Õelda, et uskumus on õigustatud, on öelda, et me peaksime seda uskuma; pealtnäha otsustades on õigustus normatiivne mõiste. Positivistid katsusid sellisest lahendusest kõrvale puigelda väites, et see, millist õigustuse definitsiooni (millist "kinnituse määra" definitsiooni) keegi aktsepteerib, on kokkuleppeline ehk kasulikkuse küsimus või äärmisel juhul lihtsalt "ettepaneku" aktsepteerimise küsimus. Kuid ettepanekud eeldavad eesmärke või väärtusi; ja positivismi keskse õpetuse järgi on ülimate eesmärkide headus või halbust täielikult subjektiivne. Kuna puudub üldine nõusolek eesmärkide ja väärtuste asjus, millelt nähtuna positivistlikud "ettepanekud" *parimad* on, siis tuleneb sellest õpetusest, et õpetus ise on kõigest teatud keelevormide (teaduslike) ja teatud sihtide (ennustamine) subjektiivse eelistamise väljendus. Saime imeliku tulemuse, et täiesti kooskõlaline positivist lõpetab täieliku relativistina. Ta saab vältida vastuolu (kitsalt deduktiivses tähenduses), kuid möönmise hinnaga, et ühelgi filosoofilisel väitel, kaasa arvatud tema enda omal, ei ole ratsionaalset staatust. Ta ei saa vastata filosoofile, kes ütleb: "Ma tean küll, mida sa tunned, kuid tead, positivism ei ole *minu süsteemis ratsionaalne*."

Metafüüsilised realistid katsusid sedasama probleemi lahendada nii, et postuleerisid täieliku loogilise lahkevuse küsimuste vahele, mis on *tõene* ning mida on *mõistlik uskuda*. Kuid see, mis on *tõene*, sõltub sellest, millele meie terminid *osutavad* ja — iga ettekujutuse kohaselt — terminite osutuse kindlaksmääramine nõuab valvsat meelt tegelike kõnelejate osutamiskavatsuste suhtes ning võimet teha keerukas valik nende kavatsuste parima rekonstruktsiooni kasuks. Näiteks nagu märgitud teises peatükis*, väidame, et termin "flogiston" ei osutanud millelegi. Iseäranis ei osutanud ta valentselektronidele, ehkki üks kuulus teadlane (Cyril Stanley

*Putnam viitab teose *Realism with a Human Face*, kust pärineb ka käesolev artikkel, teisele peatükile "A Defence of Internal Realism" (Sisemise realismi kaitseks). *Tlk.*

Smith*) naljatas kord, et "selline asi nagu flogiston on tegelikult olemas; tuleb välja, et flogiston on valentselektronid." Me peame mõistlikuks, et Bohr säilitas sama sõna "elektron" (*Elektron*) nii 1900. kui 1934. aastal, ja käsitame seega tema kahte väga erinevat teooriat — 1900. ja 1934. aasta oma — teooriatena, mis kirjeldasid samu objekte, ja peame ebamõistlikuks väita, et "flogiston" osutas valentselektronidele.

Kahtlemata võiks metafüüsiline realist olla realist *nii* mõistlikkuse kui ka tõe suhtes. Kuid sellele ma omal kombel viitan: ei positivist ega metafüüsiline realist saa vältida absurdsusi, kui ta kavatseb eitada igasugust objektiivsust küsimuse puhul, milles seisneb *mõistlikkus!* Ning *too* küsimus on tüüpiline *väär-* *tusküsimus* metafüüsilises mõttes.

Argumenti, mille ma just lühidalt visandasin (seda arendatakse pikemalt minu raamatus *Reason, Truth, and History*), on kutsutud "kaassüüdlaste" argumendiks. Selle ülesehitus on järgmine: "Sa ütled [kujutle, et see on suunatud filosoofile, kes usub teravasse fakti-väärtuse dihhotoomiasse], et väärtusotsustustel ei ole objektiivset tõeväärtust, et nad on puhtalt eelistuste väljendused. Kuid sinu antud põhjendused — et selles suhtes, mis on ja mis ei ole väärtuslik, on kultuuride vahel (ja ühe kultuuri sees) lahkarvamused; et neid vaidlusi ei saa lahendada "intersubjektiivselt"; et meie väärtuse kontseptsioon on ajalooliselt tingitud, et sellele, mis on väärtus, ei leidu "teaduslikku" (reduktiivset) käsitlust — rakenduvad kõik vahetult, vähimagi muudatuseta otsustustele õigustuse, tagatise ja mõistlikkuse kohta, rakenduvad episteemilistele väärtustele üldiselt. Seega, kui sul on õigus, on episteemilise õigustuse (tagatise) otsustused samuti täiesti subjektiivsed. Kuid otsustused samaosutuslikkuse ja seega ka osutuse ja tõe üle sõltuvad otsustustest mõistlikkuse kohta. Nii oled sa fakti-väärtuse *dihhotoomia* asemel andnud meile aluse episteemiliste ja semantiliste mõistete hülgamiseks, koguni üldse *fakti*

*Cyril Stanley Smith (1903–1992), ameerika metalliteadlane, on üks neist teadlastest, kes määrasid aastatel 1943–1944 kindlaks plutooniumi ja uraani omadused ja nende kasutamise tehnoloogia aatomipommi valmistamiseks. Tegelnud ka metallurgia ajalooga, tuntuim teos on *A History of Metallography: The Development of Ideas on the Structure of Metals Before 1890* (1960). *Tlk.*

mõiste hülgamiseks.” Lihtsamalt öeldes on asi selles, et faktist, et me ei saa anda väärtuste võimalikkusele “teaduslikku” seletust, ei tohiks teha ühtki järeldust, kuni me ei ole näidanud, et on võimalik “teaduslikult” seletada osutuse, tõe, tagatise jne võimalikkust. Ning raskused korrespondentsteooriaga vihjavad sellele, et seda viimast nõudes ei tea me isegi, mida nõuame.

MIKS MA EI OLE RELATIVIST?

Pettumus, mille valmistan, jättes pakkumata igasuguse metafüüsika ning isegi seletuse osutuse, tõe, tagatise, väärtuse jne võimalikkusele, tekib tihti küsimuse “Aga miks ei ole te ühtlasi relativist?” Ma suudan mõista sellist küsimust (ja isegi nurinat, mis sellega kaasneb), sest ma suudan mõista tungi *teadmise* järele, tungi *omada* terviklikku seletust, mis hõlmaks mõtlejat tervikliku seletuse avastamise toimingus sellesse tervikusse, mida ta seletab. Ma ei ütle, et see tung oleks “vabalt valitud”, või kuueteistkümnendal sajandil toimunud sündmuste tulemus või et ta tugineks väärale eeldusele, kuna tegelikult selliseid asju nagu tõde, tagatis või väärtus olemas ei ole. Kuid ma ütlen, et seesuguse seletuse pakkumise plaan on luhtunud.

See ei luhtunud mitte sellepärast, et tegu oleks ebaloomuliku tungiga — milline inimsund saaks olla veel väärtuslikum kui tung *teadmise* järele? —, vaid sellepärast, et see läheb teispoole meie igasuguse seletusemõiste piire. Seda väites ei põlga ma ehk Metafüüsika ja Epistemoloogia suursuguseid projekte ära igaveseks — seda, mida uus aastatuhat või teine, renessansisügavune pööre inimkonna ajaloos enesega kaasa võib tuua, ei või meie oletada —, kuid sellega on kuulutatud, et Ontoloogia ja Epistemoloogia jaoks on moratooriumi aeg kätte jõudnud. Õigemini on kätte jõudnud aeg moratooriumiks sellist liiki ontoloogilisele spekulatsioonile, mis püüab kirjeldada Universumi Ülesehitust ning teatada meile, mis on Seal Tegelikult ja mis on Ainult Inimlik Projektsioon ning moratooriumiks sellist liiki epistemoloogilisele spekulatsioonile, mis püüab meile jutustada Ainsast Meetodist, millega saab hinnata kõiki meie uskumusi.

“Nendele projektidele moratooriumi” kuulutamine on tegelikult relativismi vastand. Väidetele, et mõned väärtusotsustused

on mõistlikud ja mõned ebamõistlikud või et mõned seisukohad on tõesed ja mõned väärad või et mõned sõnad osutavad ja mõned mitte, kahtleva pilguga vaatamise asemel tegelen ma meie tagasitoomisega just nende väidete juurde, mida me lõppude lõpuks oma igapäevaelus pidevalt kasutame. "Ilmse kujutise*", *Lebenswelt*'i, maailma nagu me seda tegelikult kogeme, aktsepteerimine nõuab meilt, kes me oleme (õnneks või õnnetuseks) filosoofiliselt koolitatud, et me saaksime ühtaegu tagasi nii oma mõistatuslikkuse tunde (et miski saab olla ühtaegu maailmas ja maailma kohta, on mõistatuslik) ja oma igapäevasuse tunde [*sense of the common*] (et mõned ideed on "ebamõistlikud", on lõppude lõpuks igapäevane tõsiasi — üksnes "objektiivsuse" ja "subjektiivsuse" veidrad mõisted, mis oleme omandanud Ontoloogialt ja Epistemoloogialt, teevad meile igapäevasuses viibimise sobimatuks).

Kas ma siis üldse jätan filosoofidele ka midagi teha? Jah ja ei. Juba mõte sellest, et poet võiks ette kirjutada tulevastele poeetidele, "mida need tegema peaksid" või et romaanikirjanik võiks kirjutada ette tulevastele romaanikirjanikele, "mida need tegema peaksid", tundub ja peabki tunduma absurdne. Ometi ootame ikkagi, et filosoofid mitte ainult ei teeks seda, mida nad teha suudavad — mõista ja konstrueerida eristusi ja argumenteerida reeglite kohaselt ja mis kõik veel, vaid ütleksid tulevastele filosoofidele, "mida need tegema peaksid". Panen ette, et iga filosoof peaks jätma selle lahtiseks, mis jääb filosoofidele teha. Kui ma Derridaga milleski nõustun, siis selles: filosoofia on kirjutamine ja ta peab praegu õppima olema kirjutamine, millele tuleb autoriteet ikka ja jälle kätte võidelda — mitte päranduseks või kingituseks saada seetõttu, et tegemist on filosoofiaga. Filosoofia on lõppude lõpuks üks humanitaaraine ja mitte teadus. Kuid see ei välista midagi —

*Termin "ilmne kujutis [*manifest image*]" on pärit Wilfrid Sellarsilt, kelle arusaama järgi on tänapäeva filosoofi ees kaks rivaalitsevat kujutist inimesest, mis mõlemad taotlevad täielikkust — *ilmne kujutis* ehk mõistestik, mille kaudu tavainimene ennast mõistab maailmas olevana ning *teaduslik kujutis* [*scientific image*], mille järgi ilmne kujutis on ebaadekvaatne, ent ometi praktiliselt kasulik. Filosoofi ülesandeks on Sellarsi meelet leevendada pinget kahe kujutise vahel, püüdes neid sulatada ühtseks pildiks. (Vt Wilfrid Sellars, *Science, Perception and Reality*. London: Routledge & Kegan Paul, 1963.) Tlk.

ei sümbolloogikat ega võrrandeid ega argumente ega esseid. Filosoofidena pärimis tegevusvälja, mitte autoriteedi, ja sellest piisab. Lõppude lõpuks lummab see tegevusväli paljusid. Kui me pole oma jäikuse või suhtumisega seda lummust täiesti hävitanud, on see midagi, mille eest peaksime olema tõeliselt tänulikud.

Kirjandus

- Dummett, Michael 1976. What Is a Theory of Meaning? II. — *Truth and Meaning*. Ed. by G. Evans and J. McDowell. Oxford: Oxford University Press
- Foucault, Michel 1970. *The Order of Things*. New York: Vintage Books
- Kripke, Saul 1980. *Naming and Necessity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Lee, Edward N. 1973. Hoist with His Own Petard. — *Exegesis and Argument: Studies in Greek Philosophy Presented to Gregory Vlastos*. Ed. by E. N. Lee, A. P. D. Mourelatos, and R. M. Rorty. Assen: Van Gorcum
- Putnam, Hilary 1975. *Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press
- Putnam, Hilary 1978. *Meaning and the Moral Sciences*. London: Routledge and Kegan Paul
- Putnam, Hilary 1980. Models and Reality. — *Journal of Symbolic Logic*, 45, pp. 464–482. [Taastrükk teoses Putnam 1983]
- Putnam, Hilary 1981. *Reason, Truth, and History*. Cambridge: Cambridge University Press
- Putnam, Hilary 1983. *Realism and Reason*. Cambridge: Cambridge University Press
- Quine, Willard V. O. 1969. *Ontological Relativity and Other Essays*. New York: Columbia University Press
- Rorty, Richard 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, N.J.: Princeton University Press
- Rorty, Richard 1982. *Consequences of Pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press

HILARY PUTNAM (sünd. 31. juulil 1926 Chicagos) on üks tuntumaid ameerika filosoofe. Hariduse sai ta Pennsylvania ja California Los Angelese ülikoolis. Õpetanud Northwesternis, Princetonis ja Massachusettsi Tehnoloogiainstituudis (MIT). Alates 1965. aastast tä-

Mille jaoks on filosoof?

nini töötab Harvardi ülikoolis, olles 1976–1995 moodsa matemaatika ja matemaatilise loogika Walter Beverly Pearsoni professor, praegu *Cogan University Professor* sealsamas. *American Philosophy Association*'i ja *Association of Symbolic Logic* endine president. Mitme mõjuka filosoofilise teooria (nt semantiline eksternalism keelefilosoofias) autor, vaimufilosoofias oli üks esimesi biheiviorismi kriitikuid ja funktsionalistliku programmi esitajaid. Tema varasema perioodi looming matemaatika-, keele-, teadus-, vaimu-, moraalifilosoofia ja metafüüsika vallas on koondatud kogutud teoste kolme köitesse: *Philosophical Papers: vol. 1, Mathematics, Matter and Method* (1975), *Philosophical Papers: vol. 2, Mind, Language and Reality* (1975), *Philosophical Papers: vol. 3, Realism and Reason* (1983). Varasematest töödest tuleks nimetada veel teoseid *Philosophy of Logic* (1971) ja koos P. Benacerafiga toimetatud *Philosophy of Mathematics* (1964 & 1983). Esimest käänat sisemise realismi suunas võib täheldada teoses *Meaning and the Moral Sciences* (1978), mis on pühendatud peamiselt tõe ja osutuse probleemile. *Reason, Truth and History* (1981) tähistab juba lahkulöömist konventsionaalsest analüütilisest filosoofiast. Hilisematest teostest on enim tähelepanu äratanud *Representation and Reality* (1988) oma kriitikaga vaimufilosoofias levinud reduktsionistlike programmide suhtes. Ilmunud on veel sisemist realismi kokkuvõttev *The Many Faces of Realism* (1987) ja artiklite kogumikud *Realism with a Human Face* (1990), *Renewing Philosophy* (1992) ja *Words and Life* (1994), kus realismiproblemaatika ja keelefilosoofia kõrval on artikleid ka filosoofia ajaloost ning eetikast. Filosoofia-ajalooliseks võib pidada ka raamatut *Pragmatism: An Open Question* (1995). Ajakirja *Journal of Philosophy* 1994, vol. 91 9. number koosneb tervenisti tema tajufilosoofia-alastest Dewey-loengutest. Tema filosoofiale on pühendatud ajakirja *Philosophical Topics* 1992, vol. 20 erinumber ja kogumikud *Meaning and Method: Essays in Honor of Hilary Putnam* (toim. George Boolos, 1990) ning *Reading Putnam* (toim. Peter Clark & Bob Hale, 1994).

Tõlkija

HILARY PUTNAMI SISEMINE REALISM

Bruno Mölder

Filosoofi ja tema filosoofiat võib käsitleda mitut moodi. Võib tutvustada tema vaateid selleks, et neid hiljem ümber lükata; võib esitada tema filosoofiat kui ajajärgu ideedest tingitud konstruktsiooni, mis oma põlvnemise tõttu peab paratamatult olema selline, nagu ta on. Viimane viis on meistermõtlejate mõjukuse tühistamiseks ehk kõige efektiivsem. Minul sellist eesmärki pole. Tahan tutvustada Putnami filosoofiat Putnami filosoofiast lähtudes. See tähendab sisenemist Putnami maailma ja mõistevõrkudesse ning püüdu seal ennast mõnda aega koduselt tunda.

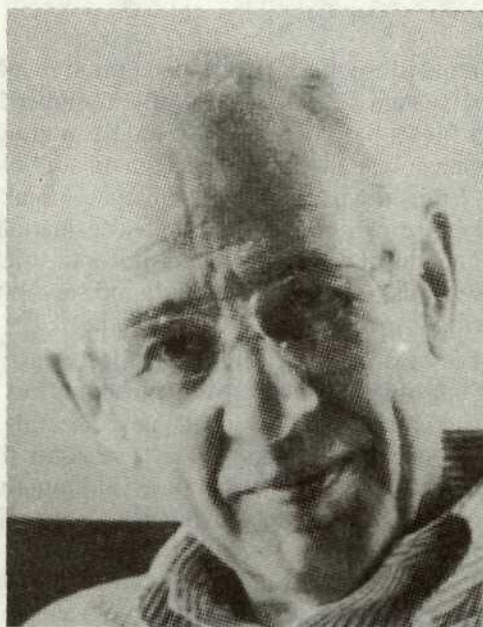
Igaüks, kes tahab kirjutada Putnami filosoofiast, peab paratamatult tegema mingi valiku. Neid filosoofe, kes söändaksid omaenda seisukohti pidevalt parandada ja kritiseerida, ei ole väga palju. Putnam on kindlasti üks nendest, mistõttu silt "Putnami filosoofia" ei tähista tardunud struktuuri, vaid muutuvat suurust. See teeb Putnami aga "liikuvaks märklauaks", mis mõjub teistele filosoofidele ärritavalt.¹ Nii märgib John Passmore (1985: 97) oma ülevaates hiljutisest filosoofiast sapiselt, et Putnam on hiljutise filosoofia ajalugu ühes isikus. Putnam ei vaheta oma vaateid vastutustundetusest, selles peegeldub tema arusaam filosoofiast. "Filosoofia ei ole aine, mis jõuab lõplike lahendusteni, ning kui tööd iseloomustab avastus, et viimanegi seisukoht — pole oluline,

Suur tänu Madis Kõivule abistavate märkuste eest ja Valdar Parvele, kes mind Putnami juurde juhatas.

¹Daniel Dennett kirjutab oma humoorikas filosoofilises leksikonis järgmist: "hilary, n. (hilary semestri järgi) — lühike aga märkimisväärne periood silmapaistva filosoofi intellektuaalses karjääris. "Oh, see on see, mida ma mõtlesin kolm või neli hilaryt tagasi." (Conant 1990: 316.)"

Hilary Putnam sisemine realism

kui see on su enda loodud — *ikkagi* ei peleta salapära eemale, siis on see töö hästi tehtud.” (Putnam 1988: xii.) Filosoof, kes tahab murda traditsioonilisi dihhotoomiaid fakti ja väärtuse, objektiivse ja subjektiivse, realismi ja relativismi vahel, ei saa mingil juhul olla dogmaatik.

Hilary Putnam

Putnami suhet filosoofiasse iseloomustab wittgensteinlik hoiak (Conant 1990). Wittgenstein vastas küsimusele oma filosoferimise eesmärgist, et ta tahab juhatada kärbsele teed pudelist välja. “Üks pilt hoidis meid vangis. Ja me ei pääsenud temast välja, sest ta asetses meie keeles ja keel näis järelejätmatult meile seda kordavat.” (Wittgenstein 1995: §115, §309.) Mõtlemise traditsiooniliste dihhotoomiade kammitsusest ei ole kerge vabane da. Selleks tuleb metafüüsilise probleemi kallal tõsist vaeva näha,

mõistatusse siseneda ning selle seest osutada tema piire nii endale kui teistele, kes mõistatusest lummatud. Traditsioonilise filosoofia kriitikat on harrastanud ka Richard Rorty, ent tema heidaks parema meelega traditsioonilise probleemiastutuse lihtsalt kõrvale (“jätaks ki kãrbsẽ pudelisse”) ning tegeleks huvitavamate küsimustega; näiteks post-Filosoofilise kultuuri arendamisega (Rorty 1992a: 280–290). James Conant (1990: liii) leiab, et see polegi nii hõlbus. Kui mingi kujutluspilt on meid vangistanud, siis ei saa seda lihtsalt niisama kõrvale heita. Kãrbsẽ probleemiks ongi see, et ta ei tea, et ta on pudelis. Ning filosoofil lasub vastutus tema vabastamise eest ja selleks on tarvis kãrbsẽ küsimustesse tõsiselt suhtuda. Filosoofilisest probleemist võib mõelda ka kui haigusest (Wittgenstein 1995: §255). Putnam asuks siis ravitseja, terapeuti rolli, Rorty meetod seevastu jãtaks haige surema.

Otsustasin järgnevatel lehekülgedel tutvustada Putnami filosoofia üht kesket tahku, sisemist realismi, mida ta on arendanud ja täpsustanud mitmes teoses viimase viieteistkümnẽ aasta kestel. Sisemine (ka pragmaatiline) realism² läheneb filosoofilistele probleemidele, pidades tähtsaks meie igapäevast eluvormi, erinevalt paljudest teistest filosoofiatest, mis “võõrandavad” ühe või teise osa meile tuttavast maailmast. Sisemist realismi ei saa mõista mõistmata talle vastandlikke positsioone ning nendest tõukumise aluseid. Sisemise realismi vastanditeks on metafüüsiline realism ja relativism. Moodsad metafüüsikud näevad oma mangu kahekülgsena, ruumi on jãetud üksnes pendeldamiseks kahe positsiooni vahel — kui sa ei ole realist (absolutist), siis saad sa olla ainult relativist ning vastupidi (vt Putnam 1994b: 446). Putnam

²Mõiste “sisemine realism [*internal realism*]” saamisluhu on Putnami (1994b: 461) enda arvates natuke isepãine. Essees “Realism and Reason” (Putnam 1978) kasutas ta esmakordselt seda mõistet tãhistamiseks teatud sorti teaduslikku realismi, mida ta oli aktsepteerinud juba semantilise eksternalismi ja funktsionalismi leiuatamise aegadel (Putnam 1975). Tuli see nüüd hooletutest lugejatest või lohakast sõnastusest, aga sisemiseks realismiks hakati pidama Putnami järjekordset uut filosoofilist seisukohta (oli see siis milline tahes). Putnam (1981) alustus kogukonna mõistekasutusele ning nimetaski teoses *Reason, Truth and History* oma uue filosoofia “sisemiseks realismiks”, ehkki “sisemine realism ’81” erines suuresti “sisemisest realismist ’78”.

väidab, et vastanditena ei tule arvesse mitte metafüüsiline realism ja relativism omavahel, vaid sama mündi kahe küljena vastanduvad nad mõlemad sisemisele realismile — kuldsele keskteele, mis püüab vältida nii metafüüsilise realismi mülkaid kui relativismi karisid. Järgnevalt annan ülevaate sellest suurest vastasseisust ja ülevaate käigus visandan sisemise realismi piirjooned.

METAFÜÜSILINE REALISM

Metafüüsiline realism³ vaatab maailmale n-ö “Jumala pilguga” (või mõne teise maailmast väljaspool seisva isiku positsioonilt). See näeb maailma eksisteerimist iseeneses sõltumatult meie tege-likest ja võimalikest kirjeldustest. Leidub fikseeritud hulk objek- te, omadusi, relatsioone ja vorme, mis eelnevad nende kontsep- tualiseerimisele. Tänu teaduslike teooriate konvergentsile saab tulevikus võimalikuks unikaalne ideaalne teooria, mis sisaldab teoreetilisi entiteete, igäihel neist vaste reaalses maailmas. Tõe- sust käsitab metafüüsiline realist vastavusena sõnade ja reaalsete asjade või asjade hulkade vahel. Vastavus saab olla ainult üks- ühene, ja seega saab leiduda ainult üks ideaalselt tõene teooria. Et kõikidele ideaalse teooria terminitele tagab osutusseos vaste objektiivses maailmas, ei leidu ideaalses lõpetatud teoorias ühtki terminit, millel osutus puuduks. Praegu meil ideaalset teooriat veel ei ole ja seetõttu me kasutame sõnu, mida lõpetatud teoorias esineda ei pruugi. Me projitseerime maailma entiteete ja omadusi, niimoodi seda häägustades. Ideaalne teooria peaks suutma eristada projitseeritud omadusi objektiivsetest. Projitseeritud omadused leiavad ideaalses teoorias koha vaid siis, kui neid saab redut- seerida fundamentaalsetele printsiipidele, mis vastavad asjadele endile. Omadused, mida redutseerida ei õnnestu, on subjektiiv- sed ja sellistena ei saa neid teaduslikus diskursuses tõsiselt võt- ta. Moodsad metafüüsilised realistid on enamjaolt füsilistid ja

³Alljärgnev ei ole ühegi konkreetse filosoofi vaadete kirjeldus, vaid üldistatud märklaud, mille Putnam on endale oma erinevates teostes seadnud. Putnami kriitikud märgivad muidugi, et nad ei tea ühtki filo- soofi, kes sõandaks sellise kirjelduse omaks tunnistada. See kehtib ka relativismi kirjelduse kohta.

ideaalse teooria etaloniks peetakse füüsikat. Nähtuseks, mida soovitakse redutseerida (ja kui see ei õnnestu, siis elimineerida), on intentsionaalsus⁴. Järgnevalt tutvustan Hilary Putnami argumente metafüüsilise realismi vastu.

Mudeliteoreetilised argumendid

Mudeliteoreetilised argumendid on erandlikud, sest nende puhul on kasutatud matemaatilisi teoreeme filosoofiliselt oluliste põhjenduste saamiseks. Argumentide esitamine nõuab metafüüsilise realismi põhimõtete "tõlkimist" mudeliteoreetilisse keelde. Niisiis, metafüüsilise realismi järgi on olemas ühtne ja ainuke keelest sõltumatu MAAILM ja unikaalne osutusfunktsioon OS, mis seab meie mõisted vastavusse MAAILMA vastavate entiteetidega. Mudeliteoorias tähendab see kolme eeldust (Hallett 1994: 67–68):

1. Meie uskumusi maailma kohta (ka teaduslikke teooriaid) saab esitada teooriana Σ matemaatilise loogika laadi keeles $L(\Sigma)$.
2. MAAILM (mis sisaldab kõiki entiteete, millele meie mõisted osutavad) on $L(\Sigma)$ -i interpretatsioon⁵ harilikus mudeliteoreetilises tä-

⁴Intentsionaalsust mõistab Putnam väga laialt. Ta ei pea seda mitte ainult vaimuseisundite suunatuseks objektile või representatsiooni olemiseks millegi kohta [*about*], vaid ta peab intentsionaalseteks omadusteks ka tõesust ja osutust [*reference*]. Samas väidab ta, et nende nähtuste vahel on perekonnasarnasus. Ei leidu midagi ühist, mis oleks omane *kõikidele* intentsionaalsetele nähtustele. (Putnam 1988: 2.)

⁵Mudel lausete hulga jaoks on interpretatsioon, milles need laused on tõesed. Loogikas mõeldakse "interpretatsiooni andmise" all järgmist. Kui keele mitteloogilised terminid sisaldavad nimesid, lauseid, predikaate ja funktsioonide sümboleid, siis peab interpretatsioon keele L jaoks määratlema (a) arutluse universumi — kõigi L lausetes esinevate indiividide muutumispiirkonna; (b) iga L nime kohta objekti, millele see nimi osutab; (c) iga L funktsiooni nime jaoks funktsiooni, mis omistab väärtuse igale argumentide jadale selles universumis; (d) iga L predikaadi sümboli jaoks relatsiooni või omaduse, mis määrab, milline objektide jada rahuldab seda omadust või relatsiooni; (e) iga L lause jaoks tema tõeväärtuse. Selles artiklis on sõna *interpretatsioon* kasutatud ka traditsioonilises, lausete tõlgendamise tähenduses. Erinevate kasutuste äratundmine jäägu lugejale koduseks ülesandeks.

henduses. Seda võib kutsuda keele $L(\Sigma)$ kõneleja soovitud interpretatsiooniks.

See tähendab, et maailm on kompleksne struktuur, mille entiteetid sobivad $L(\Sigma)$ liikmetega niivõrd täpselt, et iga $L(\Sigma)$ lause σ suhtes tekib küsimus tema tõeväärtusest. Tõdede hulka keeles $L(\Sigma)$ MAAILMA kohta, mis tehakse kindlaks osutusfunktsiooni OS abil, nimetame OS(tõene).

3. Kui f on mis tahes homomorfism MAAILMAST suvalisse struktuuri $f[\text{MAAILM}]$ ja f ei ole identsusseos, siis on $f[\text{MAAILM}]$ soovimatu interpretatsioon.

Kolmas punkt väljendab metafüüsilise realismi alusideed, et MAAILM saab olla $L(\Sigma)$ ainus korrektne interpretatsioon, ideed, mida Putnam üritabki ümber lükata. Nüüd võib esitada mudeliteoreetiliste argumentide eesmärgid (Hallett 1994: 69). Argumendid püüavad näidata järgmist:

- a. Isegi kui leiduks interpretatsioon, mis rahuldab hulka OS(tõene), ei ole MAAILM ainus selline interpretatsioon, seega ei anna tõeste lausete hulga määramine meile kätte veel osutusfunktsiooni, kui me ei eelda, et kõnealuseks interpretatsiooniks on MAAILM.
- b. Isegi kui eeldada, et on käes unikaalne osutusseos OS, ei ole võimalik eristada MAAILMA teistest soovimatutest interpretatsioonidest.
- c. Isegi kui meil on fikseeritud MAAILM ja OS(tõene), ei saa me neist ikka kätte unikaalset OS-i.

Mudeliteoreetilised argumendid demonstreerivad teatud epistemoloogilist suletud ringi. On kolm tundmatut — MAAILM, OS ja OS(tõene). Tõeste lausete hulgast lähtudes ei saa määrata osutusseost, kui meil pole juba MAAILMA antud. Ka tõeste lausete hulk koos määratud osutusseosega ei anna meile MAAILMA, sest on võimalikud keele $L(\Sigma)$ soovimatud interpretatsioonid, mis teevad tõeseks täpselt samad $L(\Sigma)$ laused kui MAAILMGI ja säilitavad sama osutusseose fikseeritult (Hallett 1994: 69).

Nende eesmärkide saavutamiseks esitab Putnam (1978, 1981) kaks argumenti. Esimene, **Löwenheim—Skolemi argument**, tugineb Löwenheim—Skolemi teoreemile, mille järgi on nii, et kui esimest järku teoorial leidub lõpmatu mudel, siis tal leidub ka lõplik või loenduv mudel, (s.t tema liikmed saab seada vastavusse naturaalarvudega). Olgu A lõpmatu määramispiirkonnaga struktuur, mis on mudeliks ükskõik millisele kooskõlalisele esimest

järku lausete hulga Γ . Teoreem ütleb siis, et iga lõpmatu kardinaalarvu kohta, mis erineb A määramispiirkonna kardinaalarvust, leidub teine, selle kardinaalarvuga struktuur B , mis erineb A -st ainult oma kardinaalarvu poolest; kahe struktuuri objektid, omadused ja relatsioonid on samad, B on samuti mudeliks Γ lausetele.

Löwenheim—Skolemi argument Putnami esituses näitab järgmist (Hallett 1994: 70):

- (i) Isegi kui struktuur MAAILM on teooria Σ mudel (s.t teooria on tõeste lausete hulga alamhulk), siis leidub teisi struktuure, mis on samuti Σ mudeliks, ent pole isomorfsed MAAILMAGA. Teisisõnu, meie teooria, isegi kui ta on ideaalne ja tõene MAAILMA suhtes, ei suuda valida välja MAAILMA teiste võimalike struktuuride seast. Me ei saa öelda, et MAAILM on teooria unikaalseks interpretatsiooniks, sest me ei või seda teada. Seega võib väita, et kehtib (a).
- (ii) Kui oletada, et kõik interpretatsioonid sisaldavad entiteete, millele osutab seos OS, siis leidub peale reaalse MAAILMA veel mudeleid, mille entiteetid teevad tõeseks Σ samu lauseid kui MAAILMGI, aga mis erinevad MAAILMAST kardinaalarvu poolest. Seega võib väita, et (b).

Teiseks on **permutatsiooni argument**, mis tugineb mudeliteooria põhiteoreemile: kui kaks struktuuri on isomorfsed, siis on nad selles mõttes ekvivalentsed, et täpselt samad laused on nendes kahes struktuuris tõesed. Permutatsiooni argument seisneb selles, et keelele $L(\Sigma)$ antakse uus, permuteeritud liikmete järjestusega interpretatsioon, mis on MAAILMAGA isomorfne ja järelikult ka nimetatud mõttes ekvivalentne, kuid erineb selle poolest, et vähemalt üks keele termin osutab teisele entiteedile, kui ta osutaks OS-funktsiooni järgi (Hallett 1994: 71). Näiteks kui meie maailmas osutab sõna “kass” kassile ja “kirss” kirsile, siis permuteeritud maailmas osutab “kass” kirsile ja “kirss” kassile. Samas on uue interpretatsiooni järgi täpselt samad laused tõesed nagu interpretatsioonis MAAILM. Tõetingimused lausele “kass on matil” ei välista võimalust, et sõna “kass” osutab kirsile. “Kass on matil” oleks siis tõene näiteks sel juhul, kui kirsid on laual (Putnam 1981: 28–38, 217–218). Lause tõetingimused alamääravad seega osutuse. Võib väita, et kehtivad (a) ja (c). Seda, et terviklause tõetingimused alamääravad sõna osutuse, on väitnud juba Willard Van Orman Quine oma kuulsas teoses *Sõna*

ja objekt (Quine 1960). Pärismaalase lause "Gavagai!" tõlge on määramatu — võime selle tõlkida "Näe, jännes!", "Näe, jänese osa!", "Näe, jänesus!" või "Näe, jännes kindlas ruumipunktis ja kindlal ajahetkel!". Kuid see näide võib jätta mulje, nagu peaksid kõik lause tõeväärtust säilitavad interpretatsioonid olema seotud standardse interpretatsiooniga (jäneseaga). Putnam (1981: 35) väidab, et isegi sellist seost ei lähe tarvis.

Nende argumentidega tutvudes võib metafüüsiline realist esitada küsimuse mudeliteooria üldistatavusest filosoofilistele probleemidele. Nimelt on mudel hulgateoreetiline entiteet, asjad maailmas on aga lihtsalt asjad ning kuna mudeliteoreetilised argumentid kehtivad üksnes teoreetiliste entiteetide suhtes, siis ei ütle nad meile midagi maailma kohta, mis vastavalt metafüüsilise realismile on teooriast sõltumatu (Hallett 1994: 74). Putnami vastus sellele küsimusele on lihtne ja selge. Ta ei väida, et maailm on (hulga)teooriast sõltuv entiteet. Kuid ta väidab, et me ei saa maailmast rääkida väljaspool teooriat. Kui poleks keelt, jääks maailm alles, ent siis poleks lauseid ja poleks *tõdesid* maailma kohta. Tõed ei peitu maailmas, vaid on maailma ja kõnelejate koostoime tulemus (Putnam 1994a: 265).

Mudeliteoreetilised argumentid kõigutavad metafüüsilise realismi alustalasid: me ei saa astuda oma keelest väljapoole, et vaadata, millele meie sõnad tegelikult osutavad.⁶ Me ei saa ka uurida, millele osutab sõna "osutab". Osutuse kohta on mõttekas küsida üksnes kontseptuaalse skeemi sees. Kui meie kasutame sõna "kass" nii, et see osutab kassile, siis see ka osutab kassile. Ent selle sõnaga on võimalik mõnes teises kontseptuaalses skeemis osutada kirssidele. Putnam väidab, et metafüüsiline realist pooldab "osutuse maagilist teooriat", mille järgi on sõna ja objekti vahel maagiline, paratamatu seos. Putnami meelest on see kujutus lihtsalt väär. Sõna ega märk ei ole eraldi oma kasutusest, vaid kasutus konkreetse keelekogukonnas fikseerib osutuse. Märgid

⁶Tavaliselt on lahenduseks pakutud objektkeele formaliseerimist metakeeles (näiteks Smart 1995). Ent Putnami meelest lükkaks see probleemi vaid ühe astme võrra edasi. Ka metakeel ise vajab interpretatsiooni. (Putnam 1994b: 459.)

ei osuta iseenesest, tänu oma seesmistele omadustele. Seepärast ei saagi me lähtuda sõnast ja jõuda mingil müstilisel kombel Asjani.

Kausaalsuse kontekstuaalsus

Mudeliteoreetilised argumendid näitavad, et lause tõetingimuste fikseeritus ei välista sõnade osutuste määramatust. Osalt selle mõjul ei püüa mitmed füsikalistid määrata osutust mitte enam abstraktse vastavuse, vaid kausaalse seose kaudu. Kausaalsust ennast käsitletakse reduktiivselt füüsikalise nähtusena, sest nii peetakse ainuvõimalikuks säilitada sõnadele osutust füüsikaliselt kirjeldatud maailmas. Teisisõnu tahab metafüüsiline realist öelda, et sõnaühend "kausaalne seos" osutab kausaalsele seosele maailmas, et "kausaalne seos" on kausaalses seoses K kausaalse seosega K. (See programm nõuaks muide hulgateooria aksioomide muutmist (Putnam 1990: 328).) Kuid mudeliteoreetilised argumendid on meile õpetanud, et leidub lõpmatult palju teisi seoseid K', K'', ..., mis on sellised, et sõnaühend "kausaalne seos" on seoses K' seosega K' ja seoses K'' seosega K'' jne. Metafüüsiline realist võib sellega nõustuda, ent ta loodab, et "õige" kausaalne seos K on võimeline tagama "õiget" osutusseost, "valed" ehk soovimatud seosed K', K'', ... aga mitte. Just seda ideed, et mingi privilegeeritud kausaalne seos on olemuslikult võimeline ennast identifitseerima, peab Putnam (1990: 328) mõttetuks. Esiteks ei ole kausaalsust võimalik määratleda mitte-intentsionaalselt, sest kausaalsuse mõiste ei ole fundamentaalsem kui osutuse mõiste. Teiseks ei ole kausaalsus perspektiivist sõltumatu, metafüüsiliselt absoluutne seos. Kausaalsel väitel on tõeväärtus ainult siis, märgib Putnam, kui leidub kindlaksmääratud taustsüsteem. Otsustuse vormis "A põhjustab B" tõesus sõltub kontekstist ja otsustaja huvidest. Kausaalses seletuses määrab seletaja ise vastavalt oma huvidele, mida pidada põhjuseks ning mida tausttingimuseks. See ei tähenda aga nihilismi kausaalsuse suhtes ega otsustuste subjektiivseks kuulutamist, sest me ei ole alati võimelised oma huve vabalt valima ja kõik huvid ei ole võrdselt mõistlikud (Putnam 1992a: 64–65). (Putnami väärtusobjektivismist allpool.)

Kui metafüüsiline realist asetab kausaalse seose füüsikalisse maailma, siis arvab ta, et füüsikaline maailm ise eristab kuidagi

olulise ebaolulisest, põhjuse tausttingimustest. Sisemisest realismist lähtudes ei saa seda pidada võimalikuks. Metafüüsilise realisti teiseks "võimaluseks" on eristada kausaalsuse puhul episoteemilist ja ontoloogilist komponenti. See võimalus aga toetub metafüüsilise realismi põhieksimusele — eristusele reaalsete ja projitseeritud omaduste vahel, mis eeldab, et meil on ideaalne keel rääkimaks maailmast nii, nagu too *reaalselt* on (Putnam 1990: 87–88).

Võttes kuulda Putnami argumente, võiks metafüüsiline realist kuulutada kausaalsuse subjektiivseks ja teisejärguliseks või sellest ülepea loobuda. Sellise käiguga aga võtab ta endalt võimaluse väita, et tema teooria üldse midagi kirjeldab või millelegi osutab. Putnam on seesuguste hädade suhtes muretu — me võime rääkida osutusest, faktidest ja põhjuslikkusest oma keele sees, kui suudame hoiduda kiusatusest püüda kirjeldada Maailma Iseeneses (Putnam 1987).

Ideaalse teooria võimatus

Metafüüsiline realist eristab Maailma Iseeneses sellest, mida meie sellele oleme lisanud (subjektiivsest). Ta eeldab, et toimub teaduslike teooriate konvergents nii, et lõpuks jääb meile ideaalne teooria, mis peegeldab maailma nii, nagu see tegelikult on. Putnami meelest on see pelgalt spekulatsioon. "Ei leidu rohkem tõendeid sellele, et teadus konvergeerub üheks lõplikuks maailmavaateks, kui sellele, et kirjandus või moraalsus konvergeeruvad üheks lõplikuks maailmavaateks." (Putnam 1990: 130.) Meil ei ole andmeid konvergentsist. Kui juba ühele teooriale on võimalik anda mitu alternatiivset interpretatsiooni, mis sisu saab siis olla absoluutse teooria mõistel? Putnam väidab, et maailm ei suru meile peale ühte keelt ega tõlgendust. Sellest annavad tunnistust matemaatika, füüsika, ajaloo, poliitika ja eetika erinevad keeled, mis pole üksteisele taandatavad. (Putnam 1990: 171.) Ka juttu ideaalse teooria põhimõttelisest võimalikkusest ei pea Putnam mõttekaks. Mida annab meile põhimõtteline võimalikkus, kui seda ei ole võimalik teostada? "*Put up or shut up,*" ütleb Putnam (1988: 79) pragmaatikuna. Ideaalse teooria võimatusest tuleneb objektiivsete asjade ja omaduste võimatus, sest objektiiv-

ne asi on metafüüsilise realisti jaoks see, mis figureerib ideaalse teooria ontoloogias (Sosa 1993: 612).

Teooriate konvergennts on koht, kus võivad tekkida interpreteerimisraskused. Nii näiteks omistab J. J. C. Smart (1995: 301) Putnamile tõekäsituse, mis väljendub "teaduslike teooriate ja otustuste konvergenstis". Selline tõlgendus on eksitav. Putnam on kaitsnud vaadet teaduslike terminite otustustele, mille kohaselt termini otustus jääb samaks läbi teooria kontseptuaalsete muutustete. Bohri sajandialguse elektronide-teooria erines tunduvalt tema hilisemast teooriast, ent ometi ütleme, et mõlemad teooriad käisid elektronide kohta. Sellest aga ei tulene veel teooriate konvergennts. Otustuste samasus tuleb interpretatsiooni heauskusprintsipiist — terminite otustuse säilitamine tähendab, et me omistame Bohrile uskumusi, millest mõned peavad olema tõesed. Absoluutselt vääri uskumusi ei saa omistada, kui eeldame, et agent on ratsionaalne (vt ka Davidson 1995: 1857). Sama printsipi rakendas Bohr ka iseenele, kui jätkas oma hilisemas teoorias elektroni mõiste kasutamist. Kui väita, et teooria muutudes muutuvad ka terminite tähendus ja otustus nii, et nad on ühitamatud meie tähenduste ja otustustega, siis implitseerib see väide fakti, et me ei ole võimelised ühismõõduta teooriat üldse interpreteerima. Interpretatsioon on normatiivne, ta vähendab erinevusi interpreteerija ja interpreteeritava uskumuste vahel. Otustuse pidevuse omistusi õigustab keelekogukonna praktika ja teeb seda normatiivselt teatavate kriteeriumide alusel. (Putnam 1988: 11–15.)

Objektsuse kontseptuaalne suhtelisus

Metafüüsiline realist arvab, et saab rääkida kõikide objektide fikseeritud hulgast, mille kohta võivad käia meie väited. Putnam märgib, et väljaspool interpretatsiooni on jutt fikseeritud objektide hulgast enesepettus. Maailm ei suru meile peale ühtainsat tõlgendust. Interpretatsiooni valime koos keelega. Putnam näitab, et objektiks olemine on absoluutsel skaalal määramatu, sest objektsuse kriteeriumid muutuvad koos kontseptuaalse skeemiga.

Oletame, et ruumis on n tolmukübet. Need on kõik objektid, me saame üle nende kvantifitseerida.⁷ Aga kas tolmukübetemete grupp on samuti objekt? Objektiks-olemiseks on pakutud mitut kriteeriumi — objekti osad liiguvad koos objektiga (Aristoteles), objekt fenomenoloogilises mõttes on orgaaniline tervik (Husserl). Kriteeriumi valik aga pole absoluutne, vaid suhteline. Putnam väidab, et selle, mida pidada objektiks, otsustab konventsioon. “Konventsiooni” ei tule siin võtta absoluutses tähenduses, üksnes kokkuleppele tuginemise mõttes. Iga kokkulepe peab Putnami järgi arvestama ka fakte ja nende kahe vahele ei saa tõmmata teravat piiri. “Mis on faktiline ja mis on konventsionaalne, on määra küsimus; me ei saa öelda: “Need ja need maailma elemendid on puhtad faktid; ülejäänud on konventsioon või nende puhaste faktide ja konventsiooni segu.”” (Putnam 1990: 28.)

Kuni on määramata “objekti” loogiline tähendus, on määramata ka näiteks eksistentsikvantori ja loogiliste konnektiivide tähendus. Õigemini öeldes on neil eri kontseptuaalsetes skeemides erinev tähendus. Putnam illustreerib kontseptuaalset suhtelisust erinevates teostes ühe näitega: Kui meil on maailm kolme *indiviidiga*, siis mitu *objekti* seal maailmas on? Võib vastata, et on kolm objekti, aga ka, et seitse objekti⁸ (Leśniewski mereoloogia⁹ seisukohast):

Carnapi loogika maailm *Leśniewski loogika maailm*

x_1, x_2, x_3

$x_1, x_2, x_3, x_1 \oplus x_2, x_1 \oplus x_3, x_2 \oplus x_3,$

$x_1 \oplus x_2 \oplus x_3$

Metafüüsiline realist kasutab sellise olukorraga toimetulekuks “koogilõikaja” metafoori — maailm on kui üks kook, mida saab lõigata erisuguse suuruse ja kujuga tükkideks. See lahendus on

⁷Teisal väidab Putnam, et analüütiliste filosoofide seas levinud arvamus, nagu kohustaksime kvantifitseerimisega end ontoloogiliselt, on ekslik. Kohustus tunnistada eksisteerimist näib kohustusena üksnes siis, kui pidada sõna “eksisteerima” ühetähenduslikuks. Selle taga peitub arvamus, nagu määraks igal sõnakasutuse juhul sõnade tähendus öeldu (Putnam 1994b: 450).

⁸Kui null-objekti objektiks mitte pidada.

⁹Mereoloogia on osa-terviku suhte loogika, mille põhieelduseks on, et iga kahe partikulaari kohta leidub üks objekt, milleks on nende summa, tähistusega \oplus .

tegelikult kontseptuaalse relativismi vastand, sest eeldab, et on võimalik mingisuguses kõikvõimalike kirjelduste suhtes neutraalses keeles vastata küsimusele, millised on koogi tegelikud osad, millest kook tegelikult koosneb. See tugineb eeldusele, et vähemalt üks kategooria on absoluutselt määratletud: midagi on, ja see on taigen, millest kook on tehtud (Putnam 1990: 97). Ehk üldistatult esimesele näitele: reaalselt olev on nt *mereoloogiline summa* kui absoluutse teooria põhimõiste.

Sisemine realism seevastu väidab, et kontseptuaalne relativism ei ole vastuolus realismiga (Putnam 1987: 17). Sisemise realismi järgi on *Leśniewski maailmas*, kui on määratud "objekti" loogiline tähendus, tõseks vastuseks eelmainitud küsimusele "seitse objekti" ja vääraks vastuseks "kolm", ning *Carnapi maailmas* oleks tõene vastus "kolm objekti" ja väär "seitse objekti". Väljaspool neid (ja teisi võimalikke) kontseptuaalseid skeeme on see küsimus aga mõttetu.

*

Esitatud neli argumenteerimisliini ei too Putnami meelest ilmsiks mitte niivõrd metafüüsilise realismi väärust kui tema mõttetu-se. Kõnelemine asjast iseeneses ja müstilisest osutusseosest, mis seab ideaalkeele sõnad vastavusse päriselt olevate Asjadega jne, tähendab elamist muinasjutumaailmas, mida hoiab koos metafüüsiline liim, pärit purgist sildiga "Kausaalsus".

RELATIVISMI PROBLEEMID

Relativism on konventsionalistlik tõekäsitlus, mille järgi on tõene see, mida tõseks peetakse. See arusaam on seesmiselt vastuoluline. Relativist pooldab relativismi ja väidab samas, et ükski seisukoht pole õigustatum teisest. Aga kui kõik seisukohad on ühevõrra õiged, siis miks peab relativist vääraks väidet, et relativism on väär? Kui pidada tõseks seda, mida enamik kultuurikaaslasti tõseks peab, siis tuleks relativismist loobuda, sest enamik kultuurikaaslasti peab relativismi ekslikuks (Putnam 1992a). Relativist lihtsalt pole proovinud rakendada oma relativismi omaenda teooriale; talle tundub, et relativismis peitub sügavam tõde kui teistes teooriates, et relativism on õige. Siin satubki ta vastuollu oma konventsionalistliku tõekäsitusega.

Relativismi järgi on palju erinevaid ühtviisi häid ja ühismõõdutuid kontseptuaalseid skeeme ja suhtelisus nende vahel. Midagi üle ega alla selle ei ole. *Anything goes*, sest absoluut on saavutamatu. Putnam (1981: 114) väidab, et relativistlik ühismõõdutuse tees on ennast väärav. See tees ütleb, et teise kultuuri (keele) terminite tähendust või osutust ei saa samastada meie kultuuri (keele) terminite tähenduse või osutusega, kusjuures seda teesi rakendatakse nii vaatlus- kui teoreetilise keele suhtes. Kui see tees oleks õige, oleks tõlge võimatu ja meil poleks alust pidada olendeid teisest kultuurist ei mõtlejateks, isikuteks ega kõnelejateks, sest me ei oska nende hääliitsusi interpreteerida. Näiteks on vastuoluline esmalt öelda, et Galileil olid meiega ühismõõdutud mõisted, ning siis neid kirjeldada. Kui meil juba on korralik tõlkemanuaal (mis võimaldab rääkida ühismõõdutusest), siis mis mõtet on sealjuures öelda, et tõlge tegelikult originaali ei hõlma? Illusoorne on arvata, et ükski võimalik tõlge ei hõlma "reaalset" osutust või tähendust, ja sama illusoorne on arvata, nagu leiduks sõnade vahel mingi "reaalne" sünonüümia, mis on sõltumatu vastastikusest interpretatsioonist (Putnam 1981: 116). Ühismõõdutuse tees võib tunduda külgetõmbav, kui ei eristata mõistet ja kontseptsiooni. Siis tuleks tõesti tunnistada, et koos kontseptsiooni (paradigma, teooria) muutumisega muutuvad ka vastavad mõisted. Interpretatsiooni heauskusprintsip nõuab selle eristuse säilitamist. Me võime samastada mõisteid (osutusi) ja see ei ole vastuolus faktiga, et need mõisted esinevad erinevates uskumustes ja teooriates. "[I]nterpretatsiooni õnnestumine ei nõua, et tõlgendatava uskumused osutuksid samaks kui meil, ent see nõuab, et nad osutuksid meile arusaadavaks" (Putnam 1981: 117).

Järjekindel relativism viib solipsismi. Relativist esimese isiku positsioonilt väidab, et tõene on see, millega tema nõustub. Putnam kasutab Wittgensteini privaatkeele argumenti seesuguse relativismi vastu. Relativist (solipsist) ei saa mõttekalt põhjendada erinevust kahe asja vahel: "on õige" ja "ma arvan, et on õige", ja see tähendab, et tal pole alust eristada mõtlemist või väitmist lihtsalt müra tegemisest. Relativist lõpetab "vaimse enesetapuga". Lõpuks ei ole enam ratsionaalseid mõtlejaid, vaid me kõik (ka relativistid) oleme ainult häälitsevad loomad (Putnam 1981: 121–124).

SISEMINE REALISM, RELATIVISM JA TÕDE

“Relativism eeldab just niisama palju kui Realism seda, et võidakse korraga seista oma keele sees ja väljaspool seda.” (Putnam 1990: 23.) Kuidas pääseb Putnam sellisest relativismist? Ta käsitleb tõe mõistet objektiivsena keele sees. Lause tõesus oleneb sellest, kas teatud asjad või sündmused rahuldavad lause tõe-tingimust ehk “tingimust olla selle lausega kirjeldatud” (Putnam 1992b: 432). Ja need tingimused on antud koos keelega. Kuidas saab Putnam rääkida lausete “tõeseks tegemisest” või tõesusest kui “normatiivsest omadusest”, kui objektid ja omadused ei ole antud keelest sõltumatult, on Rorty (1992b) küsinud. Putnami strateegia on järgmine: kõik sellised realismilõhnalised väited on mõttekad keele sees. Kui oleme määranud kindlaks “objekti” ja “väite” kasutused, siis võime ka kõnelda sellest, kuidas antud väide suhtub antud objekti. Sõnade kasutuse on aga kindlaks määranud keel, ja see tähendab, et väite tõeseks tunnistamine on väite hindamine vastavalt teatud keelesisestele ratsionaalse aktsepteeritavuse standarditele (loogikaseadustele) (Putnam 1992b: 436). Hindamine on aga normatiivne tegevus. Nii saabki Putnam ütelda, et “väide on situatsiooni kohta tõene siis, kui oleks korrektne kasutada neid sõnu, millest väide koosneb, sellisel viisil seda olukorda kirjeldades” (Putnam 1988: 115). Putnam ei ole reduktsionist. Ta ei esita meile “tõe” reduktiivset analüüsi, sest ratsionaalne aktsepteeritavus ei ole tõesusele aluseks, nad on üksnes vastastikusel sõltuvuses. “Vihje, mis moodustab “sisemise realismi” olemuse, on, et tõde ei ületa kasutust [*truth does not transcend use*]” (Putnam 1988: 115). Klassikalise loogika seisukohalt vastandlikud laused võivad olla korraga tõesed, sest sõnu neis lausetes on kasutatud erinevalt. Sõnade kasutus sõltub huvidest (Putnami kummardus kontseptuaalsele relativismile). Huvid (ja sellest tulenevalt ka tõde) ei ole aga midagi “subjektiivset”, nad on objektiivsed meie kogukonna praktikas. See objektiivsus ei tähenda Objektiivsust; seda, et nad peaksid leidma kajastuse ideaalses teoorias, sest seda ei pea Putnam mõttekaks. Huve ja tõde ei saa pidada ka pelgalt relatiivseteks, sest see viiks vastuoludesse. Ka relativist tunnistab implitsiitselt midagi objektiivsena. Väide “teised kultuurid on sama head kui meie kultuur” eeldab, et “sama hea kui” oleks ob-

jektiiivne kui kultuuride võrdluse alus. (Putnam 1981: 161–162.) Huvid on seotud väärtustega ja on seetõttu meie jaoks objektiivsed. Putnam ei erista fakte väärtustest ega vastupidi. Fakt (tõene väide) on see, mida “ideaalsetel tingimustel”¹⁰ on ratsionaalne uskuda.¹¹ Fakte ei saa olla ilma väärtusteta, sest juba ratsionaalse aktsepteeritavuse (tõesuse) kriteerium kannab endas väärtusi. Putnam demonstreerib (1981: 201–202), et lihtsaimgi lause hõlmab kaudselt väärtusi:

Võtkem lause “Kass on mati peal”. Kui keegi tegelikult teeb selle otsustuse kindlas kontekstis, kasutab ta tolle kindla kultuuri pakutavaid kontseptuaalseid ressursse — mõisteid “kass”, “peal” ja “matt” —, mille olemasolu ja kõikjalolek paljastavad midagi selle kultuuri ja peaaegu iga kultuuri huvide ja väärtuste kohta. Meil on kategooria “kass”, sest peame oluliseks maailma jagamist *loomadeks* ja *mitteloomadeks*; lisaks oleme huvitatud sellest, millisesse liiki antud loom kuulub. On *tähtis*, et matil oleks just nimelt *kass* ja mitte lihtsalt mingi *asi*. Meil on kategooria “matt”, sest peame oluliseks elutute asjade jagamist *tehislikeks* ja *mittetehislikeks*; lisaks oleme huvitatud antud tehisasja *eesmärgist* ja *loomusest*. On tähtis,

¹⁰“Ideaalne tingimus” ei ole siinkohal Peirce’i tähenduses, mille järgi on tõene see, mida oleks võimalik verifitseerida ideaalsetel tingimustel. “Ideaalne” on antud kontekstis pelgalt metafoor, mis tähendab “väga head”. Väidet “Seal on laud” on ratsionaalne uskuda, kui esinevad järgmised (“ideaalsed”) tingimused: ruumis on valge, väitja nägemine on korras, ta on teadvusel ja ei ole hüпноosi ega narkootiliste ainete mõju all jne (Putnam 1990: viii).

¹¹Frustreeriva järjekindlusega on Putnam jällegi oma seisukohta tõe suhtes mõnevõrra muutnud. Nimelt on ta vastu verifikatsioonistlikule käsitlusele, mille järgi “*p*” on tõene parajasti siis, kui “*p*” tõesust on kinnitatud (möödukamas variandis “kui “*p*” tõesust on võimalik kinnitada”). Seda seisukohta on ta varem M. Dummetti mõjul pidanud sise-mise realismiga ühitatavaks (Putnam 1978: 1; 1981: x). Nüüd väidab Putnam (1994a, 1994b), et mõnikord asub tõesus teispoole äratundmist. Lausel võib olla tõeväärtus ka siis, kui meil pole piisavalt häid tingimusi selle määramiseks. Näiteks niisuguse tingimuslause nagu “Isegi kui leidub mõistuslikke maaväliseid olendeid, ei suuda me kunagi tõestada nende olemasolu” antetsedent eeldab, et oleks võimalik, et “Ei leidu mõistuslikke maaväliseid olendeid”. Ent kui oleks tõene, et selliseid olendeid ei ole olemas, siis kuidas võiksimme seda tõesust verifitseerida? (Putnam 1994a: 261.)

et see oleks just nimelt *mat*, mille peal kass on ja mitte lihtsalt *miski*. Meil on "pealolemise" kategooria, sest oleme huvitatud *ruumilistest suhetest*.

Millegi pidamine oluliseks aga tähendab selle väärtustamist.

Meie olulisuse kriteeriumid väljendavad meie huve ja väärtusi: "[T]õeteooria eeldab ratsionaalsuse teooriat, mis omakorda eeldab hüve teooriat" (Putnam 1981: 215). Viimane aga sõltub oletustest inimese, ühiskonna, maailma jne kohta. Nagu juba öeldud, Putnam ei ole reduktsionist ja tema kontseptsioonis ei ole kohta vundamendile. Me revideerime oma väärtusi teadmiste muutudes, ent see ei tähenda, et nad poleks meie jaoks objektiivsed. Oluline on märkida, et siin pole tegemist relativismiga, kuhu jõuame siis, kui püüame "seista väljaspool kontseptuaalseid skeeme" (ja kus Putnam võis näida seisvat, kui ta argumenteeris metafüüsilise realismi vastu objektsuse suhtelisusest lähtudes. Ent fakt, et ta sai seda argumenti üldse tuua, eeldas kinnihoidmist teatud interpretatsioonist). Putnam väidab, et ratsionaalsust, huve ja väärtusi saab arendada üksnes oma traditsiooni sees, kus me saame ütelda, et vaade X on parem kui vaade Y vastavalt meie väärtustele ja huvidele.

Siiski tasuks olla pisut ettevaatlikum. Kui sisemist realismi rakendada sisemisele realismile endale, paistavad mõned selle väited kahtlased. Kas väide "Reaalsust ei saa kirjeldada muidu kui kontseptuaalse süsteemi seest, s.t seda kirjeldades" on öeldud ausalt ja agnostiliselt kontseptuaalse süsteemi seest või on see metafüüsiline väide Reaalsuse enese kohta (vt ka Sosa 1993: 608), mis ütleb, et Reaalsus on selline, et seda ei saa perspektiivist sõltumatult kirjeldada?

LÕPPSÕNA

Olles Putnami vaadetega üksnes põgusalt tuttav, arvasin kunaagi, et sisemine realism on ühelt poolt vaid negatiivne programm, sündinud reaktsioonina Realismile ja Relativismile, mis ei esita positiivseid vaateid, ja teiselt poolt, kontseptuaalse relativismi lubamise tõttu ei sea ta küllaldaselt piiranguid võimalike teooriate aktsepteerimisele. Arvasin, et sisemises realismis ei leidu midagi, mis takistaks meil mängimast metafüüsilisi realiste oma kontsep-

tualse skeemi sees. See arvamused oli ekslik. Ka kontseptuaalses skeemis on võimalik väitlus. Me võime kritiseerida teisi skeeme, sest skeemid ei ole kunagi täiesti ühismöödunud. Dialoog on alati võimalik. Me saame pidada teiste vaateid ekslikuks, sest meil on oma standardid, mille alusel me neid hindame. Üheks selliseks ratsionaalsuse standardiks on näiteks teooria "realistlikkus", mis tähendab seda, et ta toimib.

Putnami vastuseisust metafüüsilisele realismile ei tule järeldada, nagu eitaks ta maailma olemasolu. Putnam ei ütle, et maailma ei ole olemas. Ta ütleb vaid, et meil ei ole ainuõiget viisi sellest rääkimiseks. Ent sellest ei järeldu, nagu oleksid kõik kõnelemise viisid samaväärsed. Ei ole. See, mis toimib, on parem. Kui metafüüsiline realist paneks Putnami kirjutuslauale tükikese kontseptualiseerimata reaalsust või asja iseeneses koos ideaalse teooriaga sellest, siis ütleks Putnam, et metafüüsiline realism on õige viis maailma käsitamiseks. Ent metafüüsiline realist ei suuda seda teha ja sellepärast võib ta tõesti metafüüsilist realisti ainult mängida, kusjuures Putnam ei lase tal unustada, et tegemist on mänguga, mis ei toimi. Selline on Putnami pragmatism.

Kirjandus

- Conant, James 1990. Introduction. — Hilary Putnam. *Realism with a Human Face*. Ed. by J. Conant. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, pp. xv–lxxiv
- Davidsen, Donald 1995. Tõe ja teadmise koherentsusteooria. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1843–1867
- Hallett, Michael 1994. Putnam and the Skolem Paradox. — *Reading Putnam*. Ed. by P. Clark, B. Hale. Cambridge, Ma. and Oxford: Basil Blackwell, pp. 66–97
- Passmore, John 1985. *Recent Philosophers*. London: Duckworth
- Putnam, Hilary 1975. *Philosophical Papers, vol. 2: Mind, Language and Reality*. Cambridge and New York: Cambridge University Press
- Putnam, Hilary 1978. *Meaning and the Moral Sciences*. London and Boston: Routledge & Kegan Paul
- Putnam, Hilary 1981. *Reason, Truth and History*. New York and Cambridge: Cambridge University Press

- Putnam, Hilary 1987. *The Many Faces of Realism*. La Salle, Ill.: Open Court
- Putnam, Hilary 1988. *Representation and Reality*. Cambridge, Ma. and London: MIT Press
- Putnam, Hilary 1990. *Realism with a Human Face*. Ed. by J. Conant. Cambridge, Ma.: Harvard University Press
- Putnam, Hilary 1992a. *Renewing Philosophy*. Cambridge, Ma. and London: Harvard University Press
- Putnam, Hilary 1992b. Truth, Activation Vectors and Possession Conditions for Concepts. — *Philosophy and Phenomenological Research*. Vol. 52. No. 2, pp. 431–447
- Putnam, Hilary 1994a. Comments and Replies. — *Reading Putnam*. Ed. by P. Clark, B. Hale. Cambridge, Ma. and Oxford: Basil Blackwell, pp. 242–295
- Putnam, Hilary 1994b. Sense, Nonsense, and the Senses: An Inquiry into the Powers of the Human Mind. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 91, No. 9, pp. 445–517
- Quine, Willard Van Orman 1960. *Word and Object*. Cambridge, Ma.: MIT Press
- Rorty, Richard 1992a. Pragmatism ja filosoofia. — *Akadeemia*, nr 1, lk 29–56, nr 2, lk 268–290
- Rorty, Richard 1992b. Putnam on Truth. — *Philosophy and Phenomenological Research*. Vol. 52. No. 2, pp. 415–418
- Smart, Jack J. C. 1995. A Form of Metaphysical Realism. — *Philosophical Quarterly*. Vol. 45, pp. 301–315
- Sosa, Ernest 1993. Putnam's Pragmatic Realism. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 90, No. 12, pp. 605–626
- Wittgenstein, Ludwig 1995. *Philosophical Investigations*. 3rd ed. Ed. by G. E. M. Anscombe. Oxford: Blackwell

BRUNO MÖLDER (sünd. 1975) õpib Tartu Ülikoolis filosoofiat ja psühholoogiat. *Akadeemias* avaldanud artikli "Epistemiiline autoriteetus oma vaimuseisundite suhtes" (1996, nr 10, lk 2060–2089) ning väidelnud (koos Jaan Kangilaskiga) pealkirja all "Vaim ei ole teadvus!" (1997, nr 1, lk 175–180).

OBJEKTIVISM JA RELATIVISM

Joseph Margolis

Tõlkinud Tiiu Hallap

I

Igäüks, kes tahab kaitsta relativismi, peab rumaluste vältimiseks tõlgendama teda viisil, mis poleks sisemiselt vasturääkiv ega iseenast kummutav; ja ometi on üldtuntud tõsiasi, et relativismi vastased esitavad teda reeglipäraselt ja enda jaoks mugavalt ilmselgelt rumalal kujul.¹ Meil ei jää muud üle kui vastuväitjate tegevus kahtluse alla seada, kuna on päris ilmne, et kavatsatud õppetundi on vaja korrata liiga tihti, selleks et teda saaks võtta sellena, millena ta paistab, ja pealegi pole mingit silmanähtavat põhjust oletada, et relativismi kaitsjad on nii rumalad. Teisest küljest on olemas täiesti mõistlik — nõndanimetatud relativistide vastu suunatud — kaalutus, et neil ei saa lubada sepistada relativismi ideed oma suva järgi ainuüksi selleks, et pääseda saatuslikust süüdistusest: nad peavad esitama käsitluse, mis on sobivalt seotud küllalt suure osaga neist küsimustest, mis näivad olevat põhjustanud esialgsed etteheited. Iseenesest tuleb pähe

Objectivism and Relativism. — *Proceedings of the Aristotelian Society*. New Series. Vol. LXXXV. 1984/1985, pp. 171–191.

Aristotelese Seltsis Londonis 29. aprillil 1985 peetud ettekanne.

Reprinted by courtesy of the Editor of the Aristotelian Society:

©1985

¹Vt nt artikleid kogumikus *Rationality...* 1982, ja Gadamer 1975: 308–309.

mõistlik moodus, kuidas nende kahe hädaohu vahelt läbi laveerida: määrame kindlaks sõltumatud tingimused või kitsendused, mida tundlik ja huvitav relativismi vorm tõenäoliselt rahuldab, mis käiksid nii kooskõlalise kui asjassepuutuvuse kohta, ilma et me kiirustaksime deklareerima, *missugune* täpselt relativistlik tees on või peaks olema. See peaks rahuldama kõiki lahinguväljal viibijaid — välja arvatud muidugi need, kelle enda mõnus mäng seeläbi ilmsiks tuleb. Säärase harjutuse mõte oleks äratada uuesti ellu selge mõte, et relativism on elujõuline — tema ilmselt üha kasvava mõju foonil kaasaegses maailmas, ent kooskõlas veendumusega, et kui ta on elujõuline, siis ta avaldab kahtlemata sügavat mõju meie arusaamisele inimese ratsionaalsusest ja nende alternatiivsete uurimisevormide legitimeerimise probleemile, mida inimsugu paistab ikka ja alati soosivat. Sel moel peaks olema võimalik sõeluda välja need relativismiga seotud mured või vastuväited, mille sisuks ei ole vaid väidetavalt möödapääsmatu enesekummutamine.

Mida meil selleks vaja läheb? Me tahame panna peale formaalsed tingimused neile tõeväärtustele (või tõesarnastele väärtustele), mis võivad olla relativisti otsustustel, propositsioonidel, teesidel või nende sobival analoogidel, nii et tekiks olukord, mis on küllalt lähedane või sarnane tavaliselt stüükspandavale enesekummutamisele, kuid ei too kaasa seda silmanähtavat karistust; ja me tahame ühel või teisel viisil näidata, milliseid põhjendusi saab esitada arvamuse kasuks, et vähemasti *mõnes* uurimissektoris (just uuritava valdkonna iseloomu tõttu), kuigi mitte tingimata kõigis, oleks mõistlikum sääraseid otsustusi kitsendades neid siiski lubada kui neist loobuda, või siis on neid lubada niisama mõistlik kui neist loobuda; ja et nii toimides me puudutame tõepoolest sügavamalt küsimust relativistliku teesi väidetavast ulatusest. Võib osutada, et teatavad globaalsed relativismi versioonid (näiteks protagoorliku relativismi vormid²) ei ole nõutavas mõttes järjekindlad. Sel juhul ütleksid mõistlikud relativistid kahtlemata säärastest versioonidest lahti ja taanduksid lihtsalt mõne kitsa-

²Paul Feyerabendi seisukoht on, et "protagoorlik relativism on *mõistlik*, sest ta pöörab tähelepanu traditsioonide ja väärtuste pluralismile" (Feyerabend 1978: 28); on mõnevõrra alust arvata, et ta usub olevat võimalik protagoorlust universaalselt rakendada. Vrd Winchi seisukohaga: Winch 1964.

ma, modulaarsema või tagasihoidlikuma versiooni juurde ning püüaksid näidata, et isegi niisugune relativism on tugevam, kui tema oponendid on valmis möönma. Võib-olla peaksid mõlemad pooled minema kompromissile, ning see avastus võiks mõlemat kainestada.

Väikseim nõutav formaalne tingimus on lihtne: võtke tülitakitavate otsustuste hulgas (mida peetakse vasturääkivaks või iseennast kummutavaks) ja piirake tõeväärtusi või tõesarnaseid väärtusi, mida neile võib omistada, nii et kooskõlas nende uute väärtustega, kuid mitte vanadega, ja muutmata mingil muul kombel seda sisu, mida väidetakse, polegi kõnealused otsustused enam vasturääkivad ega iseennast kummutavad. Võiks öelda, et nad on "inkongruentsed", just nimelt sellepärast, et bipolaarse tõesuseväärtuse mudeli seisukohalt oleksid nad ühitamatud, kuid nüüd nad pole seda. Et sellest veel ei piisa ükskõik missuguse huvitava relativismivormi saamiseks, on üsna selge, kui tuletame meelde, et probabiliseeritud otsustused on mõnevõrra lähedal selle tingimuse rahuldamisele — näiteks et on tõenäoline, et *Nixon teadis Watergate'ist ette* ja et on tõenäoline, et *Nixon ei teadnud Watergate'ist ette*. Harilikult oletatakse, et probabiliseeritud otsustustele saab omistada bipolaarseid tõeväärtusi "tõene" ja "väär", ja seega võiks üldiselt arvata, et kui neile sääraseid väärtusi omistada, siis nad genereerivad (vastupidiselt sellele, mida tahame meie) vastuolusid. Kuid suund, kust meid huvitavaid formaalseid kitsendusi otsida, on üsna selge ja arusaadav. Kõik, mis meil on vaja teha, on piirata lubatavaid väärtusi — lubada sääraseid väärtusi nagu *usutav* [plausible] ja *ebausutav* [implausible], keelates ära *tõese* ja *väära* — nii et tülikad vastuolud ja enesekummutamised oleksid võimatuks tehtud (muidugi ilma, et seejuures oleks vaja ära keelata vastuolusid või iseenda-ümberlükkeid mingis muus vormis); siis peaksime olema omadega mäel. Mõistagi võib niisugust kaitset pidada ebahuvitavaks. Ent kindlasti teeb ta õhu osaliselt puhtaks. Näiteks lööb see ühe hoobiga jalad alt kas või säärastel väidetel: "Relativist väidab implitsiitselt või eksplitsiitselt, et tema positsioon on tõene, ometi kinnitab relativist ka seda, et kuna tõde on relatiivne, võib see, mida peetakse tõeseks, ka väär olla. Järelikult võib relativism ise olla ühtaegu tõene ja väär. Relativismi pole võimalik järjekindlalt esitada ilma seda samal ajal õõnestamata." (Bernstein 1983: 9; vrd Newton-Smith 1982.) On tõsi, et see vastukäik on puhtformaalne, nii et vaevalt saab seda

pidada küllaldaselt veenvaks vahendiks kaalukamate relativismivastaste kahtlustuste vastu. Arutluse üheväärtuslikkuse tõttu pole seda aga ka äsjamainitud sorti formaalsed kaebused. Seepärast tuleb kahtlustada, et kuskil naabruses varitsevad sootuks teist sorti vastuväited ja et seetõttu läheb vaja ka teistsuguseid kitsendusi.

Selle nurga alt vaadatuna on parem võtta relativismi millegi enamana kui lihtsalt tees (koos juurdekuuluva loogilise alusega) tahtlikult nõrgendatud tõeväärtuste (või tõesarnaste väärtuste) omistamise kohta teatavatele otsustuste hulkadele — ehkki ta vähemasti hõlmab seda teesi. Kitsalt tõlgendades on tema loogiliseks aluseks, mis neid omistusi toetab, teooria maailma mingi osa omaduste või iseloomu kohta, toda maailma osa puudutava uurimistegevuse tingimuste mingi osa kohta või mõlemat. Kas me saaksime siis, ausa arutluse huvides, lisada kitsendused, mis üheskoos mainitud puhtformaalse tingimuse sobivalt laiendatud versioonidega tähendaksid seni visandatud, mõnevõrra kõhetule relativismile suuremat riski (ja teeksid ta seega paljutõotavamaks)?

Mida võiks lisada? Järgmised tingimused tunduvad eriti loostandvad:

1. Relativismi ei tuleks tõlgendada kui mingisugust skeptitsismi, künismi, nihilismi, irratsionalismi, anarhismi või muu säärase vormi ega pidada teda neile taandatavaks; ehkki hästi argumenteeritud relativism võib ehk seda sorti doktriinidele tuge anda;

2. Relativismi tuleks tõlgendada nii, et ta välistab (oma kehtivuspiirkonnas) mis tahes vormis fundatsionalismi, essentsialismi, logotsentrismi ja nendega sarnased doktriinid — mõtlemata sealjuures, nagu olekski relativismi sisuks vaid nende eitamine;

3. Relativismi tuleks tõlgendada nii, et ta on ühitatav historitsismi mitmesuguste vormidega, kuid ei tingi neid; ehkki historitsismi tugevaid vorme tuleb tõlgendada nii, et need tingivad relativismi;

4. Relativismi tuleks tõlgendada nii, et ta on avaram siis, kui tema loogiline alus seada sõltuvusse omadustest, mis omistatakse mingile uurimisvaldkonnale, võrreldes juhuga, kui see sõltub ainult kognitiivsetest piirangutest, mis on pandud peale sellele, kes viib läbi uurimusi kõnealuses piirkonnas; ehkki seda viimast strateegiat ei pruugi keelata;

5. Relativismi ei tuleks tõlgendada kui otsustusi, mis on lihtsalt relativeeritud (või suhestatud) alternatiivsete kontseptuaalsete skeemide suhtes, ega säärase skeemide oletatava ühismõõdutuse-na, ega nii, nagu oldaks kognitiivselt suletud mõne konkreetse säärase skeemi piiridesse, teisi välistades; ja teooriat ei tuleks tõlgendada relativistlikuna ainuüksi sel põhjusel, et ta võimaldab esitada ja hinnata otsustusi, mis tingivad apelleerimise konkreetsete kontseptuaalsete skeemide kategooriatele, või skeemidele, mis on allutatud äsja kõrvaleheidetud tingimustele;

6. Relativismi ei tuleks tõlgendada nii, nagu välistaks ta harilikku sorti ja hariliku ulatusega võrdlevad otsustused (näiteks otsustused paremuse ja halvemuse või suurema ja väiksema adekvaatsuse kohta), mis on lubatud bipolaarseid tõeväärtusi tunnistavates teooriates;

7. Juhul, kui relativism on piiratud konkreetsete uurimisvaldkondadega, ei tuleks teda tõlgendada nii, nagu ta oleks põhimõtteliselt ühitamatu selliste kognitiivsete väidetega väljaspool ta enda kehtivuspiirkonda, millel on bipolaarsed tõeväärtused;

8. Relativismi ei tuleks tõlgendada pluralismina ega pluralismile taandatavana; ja teda tuleks tõlgendada nii, et ta tingib pluralismi, kuid pluralism ei tingi teda;

9. Relativismi tuleks tõlgendada neutraalsena mingi üksiku või ühendatud kontseptuaalse skeemi kognitiivse adekvaatsuse suhtes, ja mitte seostada teda säärase adekvaatsuse jaatamisega ega eitamisega (või selle nõudmisega või välistamisega);

10. Relativismi ei tuleks tõlgendada nii, nagu ta jaataks või tingiks (või ka eitaks) kultuurilise mitmekesisuse või kultuurilise relatiivsuse tõsiasju, olgu need millised tahes, sünkroonselt üle kultuuride või diakroonselt konkreetsete kultuuride sees;

11. Relativismilt ei tuleks nõuda, et ta lahendaks probleeme või dispuute, pakkudes niisuguseid tõendeid või kognitiivseid ressursse, mis oleksid suuremad või viljakamad nendest, mis leiduvad tavaliselt mis tahes konkreetse teaduse või uurimisvaldkonna sees; eriti ei tuleks nõuda, et ta oleks esitatud pigem globaalse ja kõikehõlmavana kui kitsamas vormis või oma ulatuselt rohkem hõlmavana kui mis tahes mitterelativistlik teooria, millele ta end vastu seab; ja teda tuleks tõlgendada kui teooriat, mis on kontseptuaalselt konkurentsivõimelisena sobitatud konkreetsete uurimisvormide praktikaga.

Need üksteist tingimust moodustavad väga kena hulga. Kahtlemata on veel teisi, mida tasuks vaadata, kui kõne all on mõistlikult väljaarendatud relativismiversioon. Kuid raske on uskuda, et need üksteist tingimust ei puudutaks vaidlusaluseid punkte peaaegu kõigis — kiusatus on öelda “kõigis” — tuntumates relativismialastes vaidlustes viimase aja kirjanduses. Sel juhul oleks igasugune teooria, mis suudab rahuldada neid tingimusi ja eespool arendatud formaalset tingimust, täisvereline realismi vorm, täiesti sõltumatult sellest, kas ta oli spetsiifiliselt seotud (võib väga hästi ka olla) laiemate küsimustega, mis puudutavad teaduse ja ratsionaalse uurimise praktikat.

II

Siinkohal võime kasutada üht hiljutist käsitlust, tühte viimast neist, mis püüab valgustada meie üheteistkümne tingimusega seotud küsimusi ja mis otsustava optimismiga väidab end suutvat vältida objektivismi ja relativismi kaksikhaigust, nagu ta seda nimetab. Ta töötab mugavat kokkuhoidu, kuna ta eitab relativismi võimalust kõiki või peaaegu kõiki mainitud tingimusi rahuldada ja annab ülevaate enamiku kõnealuste “haiguste” põhiliste oponentide vaadetest. Seda sorti põhjalikke esitusi on tegelikult väga vähe leida. Kui me suudaksime tasakaalustada need vastukäigud, mida ta on kogunud kokku vohavast kirjandusest, võiksime lühikese ajaga teha selgeks tõeliselt distsiplineeritud relativismi tegelikud väljavaated. Oigupoolest, kui see rünnak esindab hästi üht (või põhilist) domineerivat vastuväidete liini relativismile, siis võib parimaks kaitseliiniks kergesti olla: (a) õõnestada relativismi väidetavat konseptuaalset sõltuvust objektivismist; ja (b) ära näidata, mis mõttes relativism käsitleb efektiivselt üht elimineerimatut probleemi, mille tõstatab nii väidetav sõltuvus kui sellele vastuseatav strateegia (a). Võime oletada, et seda sorti eduka jõupingutuse lõpptulemusena saaks puhtformaalselt järjekindla relativismi (koos teda toetava loogilise alusega) viia kooskõlla meie üheteistkümne sisulise tingimusega.

Võtame selle näidisseisukoha vaatluse alla. Oma hiljutises raamatus *Beyond Objectivism and Relativism* pakub Richard Bernstein järgmisi terminoloogilisi eristusi:

“Objektivismi” all mõtlen ma fundamentaalset veendumust, et on olemas või peab olemas olema mingi püsiv, ajalooväline maatriks või raamistik, millele me võime lõppkokkuvõttes apelleerida, kui tahame kindlaks määrata ratsionaalsuse, teadmise, tõe, reaalsuse, headuse või õigsuse olemust. [---] Objektivist väidab, et kui me ei saa filosoofiat, teadmist või keelt sobivale ranglele alusele rajada, siis ei suuda me vältida radikaalset skeptitsismi [---]³

Relativist mitte ainult ei eita objektivisti positiivseid teese, vaid läheb kaugemale. Oma tugevaimas vormis on relativism fundamentaalne veendumus, et kui me asume uurima neid mõisteid, mida filosoofid on pidanud põhilisimaks — olgu selleks ratsionaalsus, tõe, reaalsus, õige, hea või normid —, oleme sunnitud jõudma äratundmisele, et lõplikus analüüsis tuleb kõiki sääraseid mõisteid võtta relatiivsetena spetsiifilise kontseptuaalse skeemi, teoreetilise raami, paradigma, eluvormi, ühiskonna või kultuuri suhtes. [---] Relativisti jaoks ei eksisteeri mingit sisukat kõigest üleulatuvat raamistikku või ühtainukest metakeelt, mille sees me saame mõistuspäraselt kohut mõista või anda ühemõttelisi hinnanguid alternatiivsete paradigma-de võistlevatele teesidele. (Bernstein 1983: 8.)

Siin on omal kohal mõned selgitavad märkused. Kõigepealt: arusaadavatel põhjustel tahab Bernstein oma käsitlusega hõlmata mitte ainult ratsionaliste ja empiriste ning kõiki fundatsionaliste ja essentsialiste, vaid ka Kanti ja Husserlit, ehkki Husserl ise kasutas terminit “objektivistlik” nii, et seda ei saa rakendada tolele apodiktilisele kindlusele, mis sobib kokku tema “transsendentaalse subjektiiivsusega”. (Bernstein 1983: 10–11; vrd Husserl 1970: 745–746; tsit. Bernsteini poolt.) Igatahes on “objektivism” mu-gav märksõna. Teiseks on tõsi, et relativism on ühitamatu nii kõikehõlmava objektivismiga (ükskõik kas ta ise on kõikehõlmav või kitsendatud) kui ka kitsendatud objektivismiga (kui ta ise on

³Bernstein 1983: 8. Tasub tähele panna, et Bernstein märgib: “Sellele raamatule [Gadameri *Truth and Method*] ja õigupoolest kogu Gadameri filosoofilisele projektile oleks paremini sobinud nimetus “Beyond Objectivism and Relativism”. Gadameri põhiline filosoofiline eesmärk on paljastada kogu seda tüüpi mõtlemise vildakust, mis liigub nende vastandpooluste vahel, ja teha meid avatuks uut laadi mõtlemisele arusaamisest, mis toob ilmsiks, et objektivismi ja relativismi mõisteid peale pannes me moonutame oma maailmas-olemist” (lk 115). Gadamerile avaldas Bernsteini käsitlus tema tööst soodsat muljet ja sellekohane kiri on toodud ära Bernsteini raamatus.

vastavalt kitsendatud). Kuid siit ei tulene sugugi, et “relativism... pole mitte ainult objektivismi dialektiline antitees, ta on ise parasiit objektivismil”.⁴ Väärrib rõhutamist, et see pole relativismi puhul ei tõsi ega nõutav ega isegi mitte eriti keskne, kuna relativism on (triviaalselt) ühitamatu nende teadmise- ja teadusekäsitlustega, mis vastanduvad objektivismile-*ja*-relativismile, ehkki kinnitavad, et kognitiivsetele teesidele on omane “objektiivsuse” määr. (Sellise *mitterelativistlikku*, *mitteobjektivistlikku* sorti seisukoha esindajatena võime siin väikese riskiga nimetada vähemalt järgmisi filosoofe: Popper, Kuhn, Lakatos, Hesse, Gadamer, Habermas, Ricoeur, Davidson, Putnam, Charles Taylor, MacIntyre, Winch.) Seega kui — nagu praegu tundub mõistlik uskuda — objektivistlikke või nn fundatsionalistlikke seisukohti ootab lähemal ajal ees kaitsejoonele asumine ja allakäik, siis siit ei järeldu sugugi (vähemalt esialgu mitte), et juba see fakt üksi mõjutaks või peaks mõjutama relativismi staatust vastupidises suunas või et sellele vastavalt käivad alla või peavad alla käima ka katsed relativismi kaitsta.

Huvitav süüdistus (nõndanimetatud relativismivastaste poolt) on seetõttu niisugune: ehkki relativism on vastu objektivismile, mis on igal juhul paikapidamatu, on relativism sidunud end teesiga, et *ainult* objektivism võib hoida ära skeptitsismi. Järelikult on relativism sidunud end skeptitsismiga, seejuures eriti (radikaalse) ühismõõdutuse-teesi teatava versiooniga (mis käib selle kohta, et eri “paradigmade” teese ei saa käsitleda kui kognitiivselt konkureerivaid). Vastustrateegia on otsekohe selge: tõlgendada relativismi kui (tõepoolest) objektivismi vastandit, heita kõrvale selle skeptiline tõlgitus (mida objektivismi ja — niimoodi mõistetud — relativismi optimistlik oponent peab juba elujõuliseks variandiks), ja tõlgendada relativism ümber teesina teaduse ja ratsionaalse uurimise kohta, nähtuna just nende tingimuste kaudu. (Niimoodi ümbertõlgendatud) relativistliku alternatiivi tähtsus seisneb järgmises: teaduse ja ratsionaalse uurimise teooriad võivad (elujõuliselt) oponeerida nii objektivismile (või fundatsionalismile) kui skeptitsismile (või ühismõõdutusele või muule selletaolisele); ja ometi *saab neid siiski kasulikult moel jagada renoveeritud relativismi pooldavateks ja eitavateks teooriateks*.

⁴Bernstein 1983: 37. See süüdistus on kooskõlas Gadameri hinnanguga.

Kuna väga paljud tähtsamad selle küsimuse üle arutlejad peavad end relativismile vastuseisjateks (tingimusel, et toodud nimekiri on mõistlikul määral adekvaatne), siis töötab relativismi tervistumine olla mõningase tähtsusega. Laiem strateegia on niisiis järgmine: (a) näidata, et relativism ei pea parasiteerima objektivismil; ja (b) näidata, kuidas (a)-ga kooskõlas olev relativism võib rahuldada eespool loetletud adekvaatsustingimusi. Tõsi on see, et Bernstein ei võta kordagi kõne alla küsimust, kuidas kaitseda objektivismile oponentide relativistlikke teooriaid — ja väga vähesed kommentaatorid teevad seda.

Tuleb tunnistada, et seda öelda ei ole veel sama mis öelda, *mida* võiks tähendada mitteobjektivistlik “objektiivsus” teaduse puhul; kuid see varjatud koorem langeb kahtlemata ühtviisi nii relativistide kui mitterelativistide õlgadele. Siin on Bernsteinist eriti abi. Kuna tema enda katse täpsustada uut “objektiivsust” juhib tähelepanu küsimuse ajaloo oluliste aspektidele ja heidab tahtmatult valgust neile otsustavatele *lünkadele*, mis on ühtmoodi omased nii tema enda jõupingutustele kui enamikule neist, kes väidavad end olevat relativismi vastu. Lähem pilk Bernsteini argumentidele on seega teretulnud.

Bernstein alustab niimoodi. Esmalt teeb ta kindlaks “meie aja keskse kultuurilise vastasseisu” (Bernstein 1983: 7): “Paljud kaasaegsed debadid on ikkagi struktureeritud traditsiooniliste äärmuste piirides. Ikkagi kumab läbi usk, et lõplik analüüs näitab meile avatud elujõuliste alternatiividena *kas* mõnd objektivismi, fundatsionalismi vormi, teadmise, teaduse ja keele ülimat põhjendamist, *või* et me jõuame paratamatult relativismi, skeptitsismi, historitsismi ja nihilismini”. (Bernstein 1983: 2jj.) Ta lisab, et “kui me näeme objektivismi läbi, kui me toome päevalgele, mis on sellises mõtteviisis väär, siis me oleme samal ajal seadnud küsimuse alla relativismi arusaadavuse.” (Bernstein 1983: 166jj.) Nii heidab ta kõrvale “Archimedese punkti” otsingud (Descartes’i kinnismõtte), heidab kõrvale “Kartesiaanliku Ärevuse” enese (see tähendab — objektivismi); peab “objektivismi või relativismi eksklusiivset disjunktsiooni” “eksitavaks ja moonutavaks”, ebasutatavaks ja ebavajalikuks ning seotuks Kartesiaanliku Ärevusega, ja kutsub meid üles Ärevust “välja juurima”, nii et jõuaksime “väljapoole” objektivismi ja relativismi elujõulise, juba teataval määral väljaõeldud “postempiristliku”, rohkem “ajalooliselt

orienteeritud arusaamiseni teaduslikust uurimisest kui ratsionaalsest tegevusest” (Bernstein 1983: 16–23 *passim.*).

Bernsteini lähenemises on uudne see, et erinevalt näiteks Richard Rortyst, kes hülgas epistemoloogia (ehkki täiesti nõustudes Rorty objektivismi- ja fundatsionalismieitusega), kutsub Bernstein meid vaagima, kuidas iseloomustada objektiivsust teaduses ja ratsionaalses uurimises nii, et heidetaks kõrvale “keskse vastasseisu” mõlemad poolused, ja tingimusel, et tunnistatakse (Kuhni vaimus) teaduse ja teaduse ajaloo lahutamatumust. Edasi kaitseb ta osavõtlikult Kuhni töö olulist tuuma ja positiivset panust ratsionaalse uurimise teooriasse:

Nihe [ütleb ta] selliselt ratsionaalsusemudelilt, mis otsib kindlaid reegleid, mis võiksid olla tarvilikeks ja piisavateks tingimusteks, sellise praktilise ratsionaalsuse mudeli suunas, mis rõhutab näidiste ja otsustusliku tõlgendamise rolli, pole iseloomulik mitte ainult teooriavalikule, vaid on juhtmotiiviks, mis läbib kogu Kuhni mõtlemist teadusest. (Bernstein 1983: 57.)

Ta lisab, et Kuhni (ja muidugi tema enda) arvates tuleb paradigmat tõlgendada kui “konkreetset näidist, mis on avatud erinevatele interpretatsioonidele”, kuid niimoodi, et sellest *ei* tehtaks ekslikku järeldust, nagu tähendaks kontrast “reeglite” ja “paradigma-de” vahel “kontrasti kognitiivse ja mitte kognitiivse vahel” (Bernstein 1983).

Kui need märkused on paigas, osutub vastustrateegia leidmine relativismi kaitsmiseks märkimisväärselt lihtsaks: tuleb võtta omaks pakutud rekonstruktiivsed seisukohad ja eristada relativism eelkirjeldatud formaalset liini pidi. Lühidalt, tehke vähemalt järgmist:

- (i) Eitage objektivismi.
- (ii) Eitage eksklusiivset valikut objektivismi ja kas skeptitsismi, nihilismi, irratsionalismi, anarhismi või muu sellesarnase vahel.
- (iii) Eraldage relativism (juba visandatud liini pidi) kõigist skeptitsismi, nihilismi, irratsionalismi, anarhismi ja muu sellesarnase vormidest, mida on mainitud punkti (ii) eksklusiivses valikus.
- (iv) Tõlgendage Kuhni paradigma või näidise tunnistamist kui punktide (i) ja (ii) tunnistamist, seejuures eriti kui seisukoha tunnistamist, et ratsionaalse uurimise normid ei ole eraldatavad uurimise tegelikust ajaloost.

Kui asi on sõnastatud niimoodi, siis on selge, et "eksklusiivne valik" ei ole iseendast möödapääsmatu; et neile üksteisest lahutatud variantidele võib igauhele eraldi vastu vaielda; ja et eespool visandatud mõõdukas relativism on üsna erinev niinimetatud "eksklusiivse valiku" relativismist ja teda ei mõjuta viimase lüüasaamine ega kõrvaleheitmine, ta on kahtlemata ühitatav viimase kõrvaleheitmisega.

Võimalik, et Bernstein võlgneb *meile* seletuse, miks ta nii meelevaldselt arvab, et kumbki relativism ei saa teisiti, kui peab paratamatult võtma selle absurdelt rumala vormi, mida talle nii sageli on omistatud, või miks tuleks teda samastada säärase äärmuslike vaadetega nagu skeptitsism ja nihilism (mis oma taotluse kohaselt on täielikult vastu nende harilike kognitiivsete teeside tunnistamisele, mida relativism tegelikult käsitleda püüab), või miks ja mis mõttes peaks ta olema paratamatult — kui just mitte õnnetul kombel — seotud historitsismiga ja ühismöödutute, taandumatult erisuguste kontseptuaalsete skeemide tunnistamisega, mida võetakse kui skeptitsismi ja nihilismi alternatiivseid vorme. (Bernstein 1983, nt lk 11–12.) Tõendite põhjal, mida Bernstein ise esitab, näib et niisugune eelarvamus on väga laialt levinud.

III

Relativismi päästmise põhistrateegiaks on niisiis kangutada ta lah-ti tema väidetavast sümbiootilisest ühendusest objektivismiga. *Mitte keegi pole mitte kunagi näidanud, et relativismi kaitsmise üritus peaks läbi kukkuma sellepärast, et objektivism kukub läbi (või kukuvad läbi selle tuntumad spetsialiseeritud vormid).* See oleks pealegi väga erakordne tees: esiteks sellepärast, et isegi tees relativismi rumala vormi kohta ei pruugi pöörata mingit tähelepanu objektivismile; teiseks seepärast, et kui relativism on objektivismile tähelepanu pööranud, on ta alati tema vastu olnud. (Kahtlemata on kummaline kujutleda, nagu muudaks relativism end seda tehes ise ilma ühegi nähtava põhjuseata fataalselt kaitsevõimetuks.) Seega vaatab meile vastu otsustav kolmas võimalus: Bernstein ja temaga ühtemoodi mõtlevad objektivismivastased taunivad ja ründavad seda argumentatiivset strateegiat, mille järgi objektivismi lüüasaamise korral saab teadust ja rat-

sionaalset uurimist kaitsta ainult relativistlikult. Niisiis on selles argumendis ilmne lünk, mis tuleks täita.

Võtame näiteks selle: vaidlustades Peter Winchi arutlused Zande nõiakunsti poolt meile esitatava väljakutse üle, tunnistas Charles Taylor (kes käsitleb Winchi kui sedasorti relativisti, kes Bernsteini määratlusi üsna hästi rahuldab) “ühismõõdutuid eluviise” (see tähendab, tegevusi, mille üheaegne harrastamine on võimatu “põhimõtteliselt”, mitte ainult “praktiliselt” — Zande nõiakunst ja moodne teadus, harilik jalgpall ja ragbi, võib-olla ka Galilei-eelne ja Galilei-järgne teadus), kuid kinnitab sellegipoolest (nõndanimetatud relativisti vastu), et see ei välista võrdlevaid otsustusi väärtuse või efektiivsuse või jõu kohta (suhtelise paremuse hinnanguid):

Ma olen täielikult nõus [ütleb Taylor], et me peame rääkima standardite paljususest. Diskursused, milles asju öeldakse, võivad eri ühiskondades olla väga erinevad; nagu seda näitab meile näiteks azandede huvipuudus neile Evans-Pritchardi poolt nõiajõu diagnoosimisel esitatud paradoksi äraseletamise vastu. Standardid on erinevad, sest nad kuuluvad ühismõõdutute tegevuste juurde. Aga ma ei ole nõus Winchi väitega, et paljusus välistab paremusotsustused. Ma arvan, et seda laadi paljusus, millega meil siin tegu on — ühismõõdutute paljusus — just nimelt avab ukse sääarastele otsustustele.⁵

Siin tuleb tähele panna järgmisi punkte. Esiteks: Taylori kaebus ütleb seda, et relativist (*tema* mõttes) tuletab tegevuste ühismõõdutusest õigustamatult sääaraste tegevuste võrdlevate ülekuultuuriliste hinnangute ühismõõdutuse, teatud tegevuste üheaegse sooritamise võimatuses teatud otsustuste legitimeerimise võimatuse. Üsna õige. Kuid see “relativisti” järeldus tuleneb triviaalselt eri kontseptuaalsete skeemide oletatavast isoleerivast või isegi vangistavast loomusest — mida ta tunnistas. Niisiis sõltub Taylori vastukäigu jõud sellest, kas on tõsi, et kõnealune *non sequitur* kehtib *sellepärast ja ainult sellepärast*, et “erinevad” kontseptuaalsed skeemid *ei ole* ühismõõdutud — selles mõttes, et meie azandedega *võime* üksteise mõisteid ja standardeid mõista (mida

⁵Taylor 1982: 98, 105. Siin pole õige koht, et parandada Winchi positsiooni standardseid väärtõlgendusi — sealhulgas Taylori oma. Kuid õigluse huvides tuleks märkida, et Winch ei näi tegelikult olevat vastu kultuuridevahelistele võrdlustele või “paremusotsustustele”. Taylori seisukoha kohta vrd Taylor 1979.

Winch juhtumisi on alati soovinud väita). Teiseks: Taylori relativistlik oponent näeb asju hoopis teistmoodi kui see (meie poolt) juba tutvustatud relativist, kes eitab *tolle* oponenti arusaama ühismõõdutusest *ning* (ühtlasi) tunnistab, et "paremusotsustused" on kõlbulikud. Et esitada asja võimalikult jõuliselt Taylori terminoloogias: kui ta rõhutab "kehtivate transkultuuriliste paremusotsustuste" olemasolu, kuid tunnistab, et "pole olemas säärast asja nagu üks kindel argument, mis tõestab globaalset paremust", mida peab Taylor silmas (ja millele ta võiks toetuda), kui ta ütleb, et "millal iganes langetatakse lõplik globaalne kohtuotsus, see ei muuda kehtetuks sääraseid transkultuurilisi otsustusi, vaid pigem sõltub neist"? (Taylor 1982: 104.) Kas on võimalik, et ta annab sellega eluõiguse objektivismi uuele vormile?

Tuleks meeles pidada, et Taylori teooria tuleb lõpuks sobitada hermeneutilise ringi aktsepteerimisega tema poolt. Sest nagu ta ütleb:

Me ei saa puggeda peitu selle eest, kui suurel määral see võimalus [tunnistada hermeneutilisi inimeseteadusi] lööb lahku mõnedest meie laialt levinud arusaamadest oma teadusliku traditsiooni kohta. Me ei saa sääraseid teadusi mõõta verifitseeriva teaduse nõuetega: me ei saa nende üle otsustada nende ennustusvõime järgi. Me peame tunnistama, et nad põhinevad intuitsioonidel, mis pole omased mitte kõigile, ja mis veel halvem, et need intuitsioonid on tihedalt seotud meie fundamentaalsete valikuvõimalustega. Need teadused ei saa olla "wertfrei".⁶

Kuid siis *ongi* tema positsiooniks eespool visandatud sorti relativism; või siis kaitsetu versioon paradoksaalsest teesist, et hoolimata ajaloo avatusest, hermeneutilisest ringist ja horisontide tõlgenduslikust kokkusulamisest peavad inimese ratsionaalsus- ja väärtusstandardid jääma mõnes mõttes olemuslikult püsivaks, sõltumata seejuures ühestki objektivismi vormist;⁷ või siis on see üks objektivismi enese udune vorm. Samas vaimus võime teha

⁶Taylor 1979: 71. Huvitav on tähele panna, et Bernstein tsiteerib seda lõiku, kuid jätab välja eelviimase rea, kus tuuakse uuesti sisse ähvardav relativism; vrd Bernstein 1983: 135.

⁷Tuleks pidada meeles Gadameri heakskiitu Bernsteini põhiteesidele — mida mõnes mõttes jagab ka Taylor; vrd Bernstein 1983, Lisa ("Professor Hans-Georg Gadameri kiri").

järelduse, et Kuhni paradigmat ei suuda kindlustada relativistliku teadusteooria lüüasaamist.

Taylori argument relativismi vastu on sõltuvuses kahe täiesti erineva süüdistuse segiajamisest: üks — et relativism on end sidunud ühismõõdutuse-teesiga; ja teine — et relativism ei ole võimeline lubama “paremusotsustusi”. On tõsi, et igasugune relativism, mis on end sidunud eespool nimetatud “eksklusiivse valikuga”, on võimetu lubama “paremusotsustusi”; kuid ei Taylor ega keegi teine pole näidanud, et ükski asjakohane relativismi vorm ei pääse “eksklusiivsest valikust” või et mis tahes relativism, mis pääseb “valikust” või heidab selle kõrvale, on sellegipoolest võimetu lubama “paremusotsustusi”. Siin ongi peidus saatuslik *non sequitur*. Peale selle on raske näha, kuidas saaks ära hoida sääras-te otsustuste relativistlikku käsitlemist (kui objektivismist on juba kord lahti öeldud), ilma et seejuures vähemalt implitsiitselt kirjutataks alla mingile veelgi sügavamale objektivismile. Säärane pinge on päris ilmne näiteks Hans-Georg Gadameri positsiooni juures, mille ümbrusse tähelepanuväärsel moel koonduvad nii Taylori kui Bernsteini vaated. Nii näiteks ütleb Gadamer talle iseloomulikul viisil:

Sellel, mida on sanktsioneerinud traditsioon ja komme, on nimetu autoriteet, ja meie lõplikku ajaloolist olemist märgib tõsiasi, et edasiantu autoriteedil — ja mitte ainult sellel, mis on selgelt põhjendatud — on alati võim meie hoiakute ja käitumise üle. [...] Näiteks moraalinormide kehtivus põhineb traditsioonil. Nad võetakse vabalt üle, kuid neid ei looda sugugi oma vaba äranägemise järgi ega õigustata nende enestega. See on just täpselt see, mida me nimetame traditsiooniks: nende kehtivuse alus [...] traditsioonil on õigustus, mis on väljaspool mõistuse argumente, ja ta määrab suurel määral meie institutsioonid ja meie hoiakud.⁸

Ilmselt ei leidu ühtki viisi, välja arvatud ehk tagasilangemine mõne essentsialismi või universalismi või fundatsionalismi vormi juurde (Gadamer on mõistagi selle vastu), kuidas see püstitatud tees saaks välistada relativistliku tõlgitsuse. Traditsiooni objektiivsus ei ole kahtlemata tõestatavalt ühitamatu relativisti teesiga. See mõistatus on üldistatav igasugusele materjalile, mis kuulub hermeneutilisele revideerimisele. (Gadamer 1975: 249.)

⁸See kehtib otseteed näiteks Clifford Geertzi vaadete kohta, Geertz 1979; ja Peter Winchi seisukohtade kohta, Winch 1964.

Sama laadi segadus ilmneb Richard Rorty väites, et “relativism’ on seisukoht, et iga uskumus millegi kohta või ehk isegi ükskõik mille kohta on niisama hea kui iga teine.” Rorty lisab otsekohe: “Mitte keegi ei ole sellel seisukohal.” Kuid edasi ütleb ta: “Kui relativiste *oleks*, siis oleks neid muidugi kerge ümber lükata” (kuna nad kirjutaksid alla iseennast kummutavale protagoorlikule teesile). Igatahes, ütleb ta, “relativism’ näib ainult siis osutavat tülikale, kummutamist väärivale seisukohale, kui ta puudutab *tõelisi* teooriaid, mitte lihtsalt filosoofilisi teooriaid” (see tähendab, “esimese taseme” teooriaid, mitte ainult “teise taseme” teooriaid). Aga loomulikult *puudutab* relativism mõlemat sorti tõelisi teooriaid, niipea kui mõistame (*contra* Rorty), et pole olemas esimese taseme teooriaid ilma teise taseme teooriateta ega teise taseme teooriaid ilma esimese taseme teooriateta. Lõpuks arvab ta ikkagi: “Võib-olla ‘relativism’ *pole* õige nimi” sellele doktriinile, mille vastu ta tõepoolest on — see tähendab “irrationalismile”, doktriinile, mis on (sümbiootiliselt, kuid kohatult) seotud — nagu Bernsteini käsitluses — kognitiivsete teeside privilegeritud põhjenduse olemasolu eitamisega. (Rorty 1980: 727–730.)

Kui meie argumenti tunnistatakse, katapulteeruksime otsekohe väljapoole “väljaspool objektivismi ja relativismi” suhtes — lihtsalt sellepärast, et relativism (eespool visandatud mõõdukas relativism) oleks sellega tunnistatud tugevamaks pretendendiks, kui ta esialgu tundus — kui temas õnnetul kombel nähti ainult parasiiti objektivismi turjal. Selles mõttes oleme õigustanud varjatud ironiat, et tavalised relativismikriitikud, kes peavad seda doktriini juba niikuinii lootusetu teesi (objektivismi) küljes ripnevaks, on ise selle tervisehäire isehakanud ohvrid.

Ent rahule ei jää sellega keegi. Lõppude lõpuks sai ju Bernsteini vastustrategiale apelleeritud kokkuhoiu nimel; nüüd ei saa selles näha enam kui salakavalat manöövrit, saavutamaks ebaausat eelist peaaegu tähtsusetu piasja abiga. Mida veel tuleks öelda? Kindlasti tuleks anda seletus kahte sorti “relativismi” segiajamisele. Seda segiajamist saab võib-olla seletada järgmiselt: teatud olukordades on mõõdukas relativist bipolaarsete tõeväärtuste lubatavuse vastu; kuidagimoodi jõutakse siit selleni, nagu oleks ta üldse *igasuguste* tõeväärtuste (või tõesarnaste väärtuste) lubatavuse vastu — seega, justnagu ta jaataks skeptilist või anarhistlikku või nihilistlikku teesi. Seeläbi saab temast objekti-

vismist sümbiootiliselt sõltuv relativist. Ent esiteks: isegi paljas tõeväärtuse määramatus (uurimise mingis konkreetse järgus või reaalaraja-piirangute tõttu) *ei ole* skeptitsismi väljenduseks: see on kõnealuse küsimuse kognitiivse seisu kinnitamine; lõppude lõpuks kujutavad määramatuse leiud endast tõeväärtuste omistusi, mis on seatud suhtesse olemasolevate tõenditega. Teiseks: küsimuste puhul, mille kohta mingil hetkel usutakse, et "määramine on olemuslikult võimatu" (see tähendab, nende tõesuse või väärtuse kindlaksmääramine), võib *aja möödudes* osutada, et säärane määramine on tegelikult võimalik. Kolmandaks: väär oleks arvata, et bipolaarsete tõeväärtuste lubatavuse eitamine asjakohastel põhjustel, kui nõrgemaid väärtusi peetakse lubatavaks, *ongi* skeptitsismi väljendus: vastupidi, see on ise tugev kognitiivne tees, eeldatavasti mingi konkreetse uurimisvaldkonna omaduste kohta. Nii näiteks *ei ole* Quine'i doktriin tõlke määramatuse kohta skeptiline tees; ta on mõeldud relativistliku teesina: ta kinnitab, et alternatiivsed (muus suhtes) ühitamatud ontoloogiad *võivad* konkreetsetes valdkondades leida empiirilist toetust ja et *selle viisi tõttu, kuidas ontoloogilisi küsimusi käsitletakse, ei või* kandideerivate ontoloogiate tugevamad bipolaarsed hinnangud tuge leida (vt Quine 1960, ptk 2.) Teisest küljest võib õigusega väita, et Paul Feyerabend (kuid mitte Thomas Kuhn) kavatses toetada skeptilist seisukohta *sellega*, et esitas kurikuulsa ühismõeldutuse-teesi mitmesuguseid versioone. Näiteks Feyerabendil *võis* selline seisukoht plaanis olla, kui ta väitis, et "leidub teaduslikke teooriaid, mis on vastastikku ühismõeldutud, ehkki käsitlevad ilmselt 'sama ainet' ".⁹

Nende arutluste lisamine otsustab üsna hästi kõigi meie üheteistkümneme tingimuse usutavuse küsimuse — vähemasti selles osas, mis puudutab relativismi olulisuse ja tugeva koherentsuse kinnitamist. Kuid me võime oma argumenti veel ümaramaks teha, kogudes kokku kõikvõimalikud sisukad kaalutlused, mis võiksid anda relativismile tõelise võimaluse. Niisiis kõigepealt: igasugune objektivismi eitamine või lüüasaamine teeb relativismi hõlpsamaks, ilma sellele tegelikult kaasa aitamata. Kuna tema kõrvalheitmine tähendab, et kõigis asjassepuutuvates valdkondades

⁹Feyerabend 1975: 274. Bernsteinilt (1983: 79–93) võib leida äärmiselt kasuliku käsitluse Kuhni ja Feyerabendi vaadete erinevuse kohta; Bernstein mainib Feyerabendi äsjatsiteeritud märkust.

loobutakse kõige tugevamast eeldusest bipolaarsete väärtuste ka-
suks. Sellegipoolest ignoreeritakse või eitatakse sageli selle kõr-
valehitmise olulisust. Näiteks kui Kuhni ühismõõdutuse-teesi
võetakse õigustatud rünnakuna objektivismi vastu, või vähemalt
selle tugeva vormi vastu, mille järgi peaks olemas olema üks-
ainuke, omnikompetentne, "ühine, neutraalne epistemoloogiline
raamistik, mille sees me võime ratsionaalselt hinnata võistlevaid
teooriaid ja paradigmasid, või et on olemas kogum reegleid... mis
ütleb meile, 'kuidas saab jõuda ratsionaalsele kokkuleppele selles,
mis otsustab asja igas punktis, kus väited näivad konfliktis ole-
vat' ", kinnitatakse mõnikord, et sellel teesil "*pole midagi pistmist*
relativismiga, vähemalt mitte relativismi tolle vormiga, mis tahab
väita, et ei ole võimalik mingi ratsionaalne võrdlus teooriate, para-
digmade ja keelemängude paljususe seas — et me oleme vangid,
kes on suletud oma taustsüsteemi ega pääse sellest välja" (Bern-
stein 1983: 92. Vrd Davidson 1974; Doppelt 1978). Isegi Popper,
kes on Kuhni ühismõõdutuse-teesi vastu, võiks seda vastuväidet
lubada, ehkki tema enda arvates toob ühismõõdutuse-tees endaga
kaasa äärmusliku relativistliku teesi.¹⁰

Huvitav on niisiis see: nii Kuhn kui Popper, ehkki on ühis-
mõõdutuse küsimuses vastupidisel seisukohal, rõhutavad teadu-
sesiseste võrdlevate otsustuste "objektiivsust" ja relativismi vas-
tuseisu sellele kitsendusele.¹¹ Ent nagu juba selgitatud, on nende
vastuväide kummaliselt valesti sihitud (mõõduka) relativismi pih-
ta ja on sõltuvuses kergesti tekkivast kontseptuaalsest libastusest,
mis seob ühe hingetõmbega "irrationalismi, skeptitsismi [ja] re-
lativismi" (doktriinid, mis on niimoodi ühe sildi alla paigutatud
selleks, et neid kõiki koos kõrvale heita). (Popper 1983: 18.) Re-
lativismi vastased vaesestavad tahtmatult tema kontseptuaalseid
ressursse ega suuda seetõttu vastata relativismi väljakutsele. Nad
väidavad, et toetavad mingit teadusliku objektiivsuse vormi, *mis*
on vastu objektivismile ja mis kas alati või kõige tähtsamatel või

¹⁰Vrd Popper 1983: 156–157; samuti Kuhn 1970a: 150. Tuleb öelda,
et Kuhn on summutanud siinesitatud tugevat ja silmatorkavat teesi.

¹¹Näiteks Bernstein, andes üsna täpse ülevaate ühismõõdutuse üle
käivast väitlusest, ütleb eksplitsiitselt, et "ühismõõdutuse-teesi on õigu-
sega võetud kui rünnakut objektivismile (ent mitte objektiivsusele)" ja
et sellepärast "*pole tal midagi tegemist relativismiga*" (Bernstein 1983:
92).

iseloõmulikumatel juhtudel on seotud bipolaarsete väärtuste lubatavusega. Ent nad kõik eiravad küsimust, kuidas legitimeerida sääraseid väärtusi relativisti variandi foonil. Seda küsimust ei võeta peaaegu kunagi otseselt käsile; ja ei leidu ühtki väljaarendatud argumenti, mis relativistliku alternatiivi tegelikult kummutaks või seda tõsiselt nõrgendaks. Ühesõnaga: pole ühtki veenvat põhjust, mis sunniks piirama relativismi ainult ühismõõdutuse kontekstidega.

IV

Lahtiütlemine kindlapiirilisematest objektivismivormidest kipub niisiis olema ergutuseks isegi veel kindlapiirilisematele relativismivormidele, näiteks lahtiütlemine essentsialismist (ütlemine näiteks kooskõlas Popperi hästituntud seisukohaga) või niinimetatud "totaliseerimisest" (mis oleks suunatud Lévi-Straussi ja teiste strukturalistide programmi vastu) või epistemoloogilisest fundatsionalismist enesest.¹² Tegelikult, kui Popperi tõesarnasus [*verisimilitude*] läbi kukub, siis võib essentsialismile vastuseisev teaduslik realism kergesti olla sunnitud relativistliku positsiooni poole kalduma. Niisamuti peavad kontseptuaalsed raskused, mis puudutavad nõndanimetatud heausksuse printsiibi ühemõttelist rakendamist (näiteks Hilary Putnami mõõndused teoreetilistele entiteetidele osutamise osas), või raskused, mis puudutavad universaalide üheseid ekstensioone (näiteks kooskõlas Wittgensteini mõtetega loomulikku kasutust juhtivate reeglite mitteformaalsusest, või Goodmani märkused sarnasuse kohta), mõjuma soodsalt relativismi vormidele, kuna nad mõjutavad tõeväärtusi niivõrd fundamentaalselt. (Vt Putnam 1978, loeng II; ja Goodman 1970.)

Relativismile vastuseismise pingutavus on veelgi silmatorkavam siis, kui liigume edasi keeleliste ja kultuuriliste kontekstide spetsiaalse keerukuse juurde. Siin on raske näha, kuidas võiks olla võimalik, et intentsionaalsete ja tõlgenduslike kaalutluste, historitsismi ning eriti objektiivsuse sügavalt konsensusliku (see tähendab refleksiivse) loomuse tunnistamine humanitaaruurimustes ei tugevda relativisti haaret. Lõpuks: kõikjal seal, kus —

¹²Vt Popper 1972; Lehrer 1974 ja Rorty 1980. Tuleks märkida, et Popperi vastuseis essentsialismile ei tähenda, et Popper ise on sellest süüdistusest edukalt pääsenud.

siin jutuksvõetud teemade kuhjuva koorma all — ei saa õigustalt väita, et ratsionaalse praktika ja tegutsemisviisi küsimused on sõltuvuses ontoloogiliselt “objektiivsete väärtuste” või sõltumatute normide avastamisest, on raske näha, kuidas ükskõik missugune objektiivsus, mis (mõistlikul viisil) annab tuge moraalsele kitsendustele, saaks välistada seesuguse objektiivsuse relativistlikku tõlgendust.¹³ Või seal, kus kontseptuaalseid küsimusi arvatakse nõudvat teist järku järeluskäike parima käsitluseni — eriti spekulatsioonides selle kohta, mis “on olemas” historiseeritud tingimustel, mis on puhastatud igasugustest apodiktilise kindluse allikatest — on raske näha, kuidas saaks relativistlikke kaalutlusi kui sääraseid lihtsalt välistada või neist jagu saada.

Kogu see argument viib hämmastavalt silmanähtava küsimuseni: *kui* ei ole ühtainsat, ajatult adekvaatset kontseptuaalset raamistut ja *kui* alati eksisteerib avatud raamistute hulk, mis on sobitatud kogetava maailma osadega ja *kui* tunnistatakse objektiivsust neil tingimustel, siis kuidas me saaksime tõestada, et konkreetsete dispuutide lahendamise jaoks sobiva raamistu valik tehakse muutumatult, peamiselt, iseloomulikult või üldiselt (vähemalt tähtsamatel juhtudel) kooskõlas tõeväärtuste tugeva bipolaarse mudeliga: *või* kuidas — eeldades, et raamistu sobitatakse küsimusega ja küsimus raamistuga ratsionaalse valiku alusel — me saaksime tõestada, et nii määratud uurimiskontekstide sees konkreetsete dispuutide lahendamine toimub muutumatult, peamiselt, iseloomulikult või üldiselt (vähemalt tähtsamatel juhtudel) kooskõlas tõeväärtuste tugeva bipolaarse mudeliga? Sellele küsimusele ei ole silmapiiril ühtki vastust.

Pähe tuleb veel üks viimane kohendus. On väidetud, et kontseptuaalne ühismõõdutus või “kontseptuaalne relativism” — mõtte, et on olemas *erinevad* kontseptuaalsed skeemid, mida sellistena ära tuntakse, kuid mis pole tõlgitavad ega ümbersõnastatavad *meie* kontseptuaalsesse skeemi (ei täielikult ega osaliselt) — on idee, mida “ei ole võimalik teha arusaadavaks ja kaitstavaks”. Donald

¹³Bernstein näib nõustuvat Gadameri katsega tõlgendada niinimetatud Aristotelese loomuliku seaduse doktriin ümber historiseeritult, kuid objektiivselt (ja antirelativistlikult); vt Bernstein 1983: 156–157; samuti Gadamer 1975: 278–279, 248–249. Tasub märkida, kuidas J. L. Mackie, kaitstes spetsiaalset “moraalse skeptitsismi” doktriini, püüab sellele vaatamata vältida moraalirelativismi: vt Mackie 1977.

Davidson, kes esitab selle süüdistuse võib-olla kõige tarmukamalt ja otsustavamalt, deklareerib otseteed:

püüded anda tõsist tähendust kontseptuaalse relativismi ideele ja seega kontseptuaalse skeemi ideele pole kuigivõrd tagajärjekamad siis, kui nende aluseks on võetud tõlkimise osaline, mitte täielik nurjumine. Aluseks oleva tõlgendamismetodoloogia juures ei saaks me olla võimelised otsustama, kas teistel on meie omadest radikaalselt erinevad mõisted või uskumused [---] [ja] kui me ei saa arusaadavalt öelda, et skeemid on erinevad, siis ei saa me ka arusaadavalt öelda, et nad on üks skeem. (Davidson 1974: 11, 20.)

Davidson ründab siin Kuhni ja Feyerabendi viisi kasutada "ühismõõdotust", mida ta arvab (üldsegi mitte ebaõiglaselt) tähendavat sama mis "tõlkimatu".¹⁴ See ei ole sama mis öelda, et "ühismõõdotu" tähendab "tõlkimatu" Kuhni ja Feyerabendi uuritud nähtuste parima tõlgenduse kohaselt — vaid et, üsna suure kõhklusega (ja olles nüüd veel võib-olla palju vähem valmis selles küsimuses riskima, arvestades eelkõige harunenud tähendusteooriat) nad pooldasid kunagi säärast ekvivalentsi. Davidson on niisiis väga kasulikult moel laiendanud F. P. Ramsey väga kena mõtet inimesest, kes mainib teisele oma võimetust hääldada sõna "marmelaad".

Aga: Davidson *pole* väitnud, et me *võime* tegelikult tõlkida "oma praegusse skeemi" ükskõik mida, mida loomuliku keele kõneleja võib öelda. Ta tunnistab: "Ma arvan, et meie *praegust* skeemi ja keelt on kõige parem mõista kui ekstensionaalset ja materialistlikku." (Davidson 1974: 10. Vt ka Davidson 1973.) Õigupoolest näitab ta seda, et *kui* kontseptuaalseid skeeme tahetakse individueerida kui radikaalselt erinevaid ja kui "tõlgitavuse nurjumine on kontseptuaalsete skeemide erinevise tarvilik tingimus" (nagu ta usub) (Davidson 1974: 12), siis kehtib (Ramsey) paradoks ja kõnealune tees lakkab olemast arusaadav. Üsna õige. Aga *kui* tegelikud tõlkimisjõupingutused nurjuvad ja "tõlgitavuse nurjumine" ei ole kontseptuaalsete skeemide erinevise tarvilik tingimus, siis saab ikkagi täiesti arukalt rääkida erinevatest (isegi "radikaalselt" erinevatest) kontseptuaalsetest skeemidest, *ilma et* seejuures oleks plaanis Kuhni üsna ebaõnnestunud väljendi "erinevad maailmad" skeptiline või irratsionaalne tõlgendus *või*

¹⁴Davidson 1974: 12. Vrd Kuhn 1970b: 266–267; ja Feyerabend 1965: 214. Mõlemaid tsiteerib Davidson.

kontseptuaalse relativismi eitamine. Võiks (koos Ian Hackingiga näiteks) rääkida pigem paradigmade või näidiste "dissotsieerumisest" kui "tõlgitavuse nurjumisest" (Hacking 1983, ptk 5; vt ka Hacking 1982). Tõsi on see, et Davidson pole iialgi näidanud, et tema enda tõlgitavusprogramm oleks pisutki lootustandev loomulike keelte puhul või et meil oleks piisavalt selge, mis võiks olla tõlgitavuse (või tegeliku tõlkimisedukuse) efektiivseks kriteeriumiks. Eriti teoreetiliste terminite puhul (arvamata seejuures, et nende terminite tähendus oleks täielikult määratud teooriatega, mis neid hõlmavad, või et ei kehtiks mingid sellised süstemaatilised kitsendused) (vrd Putnam 1978, loeng II; Shapere 1980) võiks uurimispraktika, mõtlemisharjumuste, ajaloolise fookuse, uskumuste jms "dissotsieerimine" soodustada kontseptuaalse relativismi tuletamist. *Soodsatel* tingimustel annaks lahknemine tõendeid vähemasti robustse või mõõduka relativismi kasuks; ja mitte mingil tingimusel ei toetaks see (või ei pruugiks toetada) "radikaalselt erinevate" kontseptuaalsete skeemide teesi.

Niisiis võime oma koogi endale jätta ja äragi süüa. Me võime tunnistada "dissotsieeritud", pluraalseid kontseptuaalseid skeeme loogilises ruumis, kus meil *puudub* globaalse tõlgitavuse reegel ja kus me *ei väida* tõlkimise võimatust. See on täiesti piisav mõõduka relativismi jaoks — ja ka selleks, et taaselustada Kuhni käsitlust "ühismõõdututest" paradigmadest (või seda, mis seal on kaitstavat). Küsimus on selles: kui seda kõike tunnistada, kuidas *saaks* relativistlikku valikut välistada või vältida?

Kirjandus

- B e r n s t e i n , Richard J. 1983. *Beyond Objectivism and Relativism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- D a v i d s o n , Donald 1973. In *Defense of Convention T*. — *Truth, Syntax and Modality*. Ed. by H. Leblanc. Amsterdam: North Holland Publishing Co.
- D a v i d s o n , Donald 1974. On the Very Idea of a Conceptual Scheme. — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*. Vol. XLVII
- D o p p e l t , Gerald 1978. Kuhn's Epistemological Realism: An Interpretation and Defense. — *Inquiry*. Vol. XXI

- Feyerabend, Paul K. 1965. Problems of Empiricism. — *Beyond the Edge of Certainty*. Ed. by R. G. Colodny. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall
- Feyerabend, Paul K. 1975. *Against Method*. London: NLB
- Feyerabend, Paul K. 1978. *Science in a Free Society*. London: NLB
- Gadamer, Hans-Georg 1975. *Truth and Method*. 2nd ed. Ed. by G. Barden, J. Cumming. New York: Seabury Press
- Geertz, Clifford 1979. From the Native Point of View. — *Interpretative Social Science: A Reader*. Ed. by P. Rabinow, W. M. Sullivan. Berkeley: University of California Press
- Goodman, Nelson 1970. Seven Strictures on Similarity. — *Experience & Theory*. Ed. by L. Foster, J. W. Swanson. Amherst: University of Massachusetts Press
- Hacking, Ian 1982. Language, Truth and Reason. — *Rationality and Relativism*. Ed. by M. Hollis, S. Lukes. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Hacking, Ian 1983. *Representing and Intervening*. Cambridge: Cambridge University Press
- Husserl, Edmund 1970. *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Evanston: Northwestern University Press
- Kuhn, Thomas S. 1970a. *The Structure of Scientific Revolutions*. 2nd ed. enl. Chicago: University of Chicago Press
- Kuhn, Thomas S. 1970b. Reflections on My Critics. — *Criticism and the Growth of Knowledge*. Ed. by I. Lakatos, A. Musgrave. Cambridge: Cambridge University Press
- Lehrer, Keith 1974. *Knowledge*. Oxford: Clarendon Press
- Mackie, J. L. 1977. *Ethics: Inventing Right and Wrong*. Harmondsworth: Penguin Books
- Newton-Smith, W. 1982. Relativism and the Possibility of Interpretation. — *Rationality and Relativism*. Ed. by M. Hollis, S. Lukes. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Popper, Karl R. 1972. The Aim of Science. — *Objective Knowledge*. Oxford: Clarendon Press
- Popper, Karl R. 1983. *Realism and the Aim of Science*. (Vol. 1: *Postscript to the Logic of Scientific Discovery*). Ed. by W. W. Bartley, III. Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield
- Putnam, Hilary 1978. *Meaning and the Moral Sciences*. (The John Locke Lectures, 1976). London: Routledge and Kegan Paul
- Quine, Willard V. O. 1960. *Word and Object*. Cambridge, Mass.: MIT Press

Objektivism ja relativism

- Rationality and Relativism* 1982. Ed. by M. Hollis, S. Lukes. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Rorty, Richard 1980. Pragmatism, Relativism, and Irrationalism. — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*. Vol. LIII
- Shapere, Dudley 1980. The Structure of Scientific Revolutions. — *Paradigms and Paradoxes*. Ed. by G. Gutting. Notre Dame: University of Notre Dame Press
- Taylor, Charles 1979. Interpretation and the Sciences of Man. — *Interpretative Social Science: A Reader*. Ed. by P. Rabinow, W. M. Sullivan. Berkeley: University of California Press
- Taylor, Charles 1982. Rationality. — *Rationality and Relativism*. Ed. by M. Hollis, S. Lukes. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Winch, Peter 1964. Understanding a Primitive Society. — *American Philosophical Quarterly*, vol. I

JOSEPH ZALMAN MARGOLIS (sünd. 16. mail 1924) on USA filosoof. Töötanud Cincinnati (1965–1967) ja Western Ontario (1968–1990) ülikoolis, alates 1990 Temple'i ülikoolis, praegu emeriitprofessor.

Teoseid: *Values and Conduct* (1971); *Knowledge and Existence: An Introduction to Philosophical Problems* (1973); *Negativities, The Limits of Life* (1975); *Persons and Minds: The Prospects of Nonreductive Materialism* (1978); *Art and Philosophy* (1980); *Culture and Cultural Entities: Toward a New Unity of Science* (1984); *Philosophy of Psychology* (1984); *Pragmatism without Foundations: Reconciling Realism and Relativism* (1986); *Science without Unity: Reconciling the Human and Natural Sciences* (1987); *Texts without Referents* (1989); *The Truth About Relativism* (1991); *The Flux of History and the Flux of Science* (1993); *Historied Thought, Constructed World: Conceptual Primer for the Turn of the Millennium* (1995); *Interpretation Radical but Not Unruly: The New Puzzle of the Arts and History* (1995) ja *Life without Principles: Reconciling Theory and Practice* (1996).

INGE KUDISIIM. Hüüdja

ABISTAV KÄITUMINE JA SELLE UURIMINE

Urmas Reinson

SISSEJUHATUS

Abistamisega puutume igapäevases elus pidevalt kokku. Olgu see siis vanemate, sõprade ja kaasinimeste hoolitsus või välisriikide majandus- ja humanitaarabi. Mõtleme, et hädaolukorras tõttab ikka keegi appi.

Kirjeldan sündmust, mis ajendas psühholooge abistavat käitumist põhjalikumalt uurima. 13. märtsil 1964. aastal ründas tundmatu mees New Yorgis noaga Kitty Genoveset. Neiu karjus appi, kuid läheduses olnud inimesed ei võtnud ta päästmiseks midagi ette. 45 minutit hiljem suri Kitty Genovese saadud viigastustesse. Hiljem teatas 38 läheduses elanud inimest, et olid hättasattunu appikarjeid kuulnud, aga ei reageerinud neile. Miks? J. Darley ja B. Latane (1970) arutasid seda juhtumit ja esitasid mitmesuguseid seletusi, miks appi ei mindud, ning oletasid, et lähedalseisnud inimesed ei aidanud sellepärast, et ühiskond on omakasupüüdlik ja täbarasse olukorda sattunute vastu ükskõikne. Seda mõrva ja kaasinimeste osavõtmatus on kirjeldatud peaaegu kõigis uuemates sotsiaalpsühholoogia õpikutes.

Pärast Latane'i ja Darley poolt 1970. aastatel alustatud põhjalikumalt uurimist on abistamise teemaga tegelnud paljud psühholoogid. Selle valdkonna uurimiseks on kasutatud peamiselt kolme uurimismeetodit:

1) küsitlus ja test. Nende abil uuritakse tavaliselt inimeste võimalikku valmisolekut abistamiseks, tema abistamisalaseid hoiakuid ja hinnanguid;

2) vaatlus, abistamise jälgimine tavaolukordades;

3) eksperiment, kunstliku hädaolukorra tekitamine. Tavaliselt mängib eksperimentaatori abiline abivajajat ja katse korraldaja märgib üles osalejate käitumise eri situatsioonides, antud abi hulga ning iseloomu. Vaatluses ja eksperimendis kasutatakse inimese käitumise ülesmärkimiseks tavaliselt videosalvestust.

Eri uuringutega on sageli saadud vasturääkivaid tulemusi, sest raske on korraldada katset sellise valdkonna uurimiseks, mis nõuab mitmesuguste tegurite koosmõju arvestamist. G. A. Dakofi (1990) arvates teeb abistava käitumise probleemide uurimise keerukaks subjektiivsus: see, mis ühele inimesele tundub abi andmisena, võib teisele paista abist ilmajätmisena.

P. L. Pearce ja P. R. Amato (1980) leidsid, et sotsiaalpsühholoogiaalases kirjanduses puudub abistava käitumise osas organiseeriv töö, mis klassifitseeriks abistamise eri vorme. Oma uurimuste põhjal nad leidsid, et abistamine võib olla:

1) formaalne või mitteformaalne. See tähendab, kas inimene täidab kohustust või tunneb hingelist vajadust teisi abistada;

2) tõeline või ebatõeline. See tähendab, kas inimene tegutseb abi andmisel abivajaja või enda huvidest lähtudes;

3) otsene või kaudne. See tähendab, kas aidatakse ise või teatatakse kellelegi teisele, kes kindlasti suudab antud olukorras abi anda.

Abistamise taksonoomia peab stimuleerima uusi uurimissuundi, samuti vajab süstemaatika testimist teistes rahvusgruppides (Pearce, Amato 1980).

See, mis köidab uurijate tähelepanu, tuleneb ühiskonna vajadustest. Näiteks praegusel ajal on põhiprobleemiks katastroofi- ja kuriteoohvrite, alkohoolikute, narkomaanide ja puuetega inimeste ja nende perekondade abistamine. Kuidas tuleks neid aidata ning kes ja kuidas peaks seda tegema?

MIS ON ABISTAMINE?

Kõigepealt püüaksin anda abistamise definitsiooni. Tartu ülikooli tudengite hulgas korraldatud uurimuses küsisin, mis on abistamine. Kõige rohkem meeldis mulle järgmine vastus: abistav käitumine on tegevus, mis on kellelegi vajalik ning toob talle kasu või rõõmu. Definitsiooni järgi võib abistamine olla kasulik nii abivajajale kui ka abistajale endale. Siiski on abistav käitumine hädaolukorras tavaliselt kasulik abivajajale kui sellele, kes aitab (Deaux, Wrightsmah 1988). S. Lau ja B. F. Blake (Pearce, Amato 1980) nimetasid abistava käitumise vormideks:

- 1) enda ressursside annetamist üksikisikutele või organisatsioonidele;
- 2) endale kuuluvate asjade jagamist teistega;
- 3) abi pakkumist teistele;
- 4) kriisiolukorras oleva isiku aitamist.

Arvan, et ei eksi, kui väidan, et abistav käitumine sisaldab neli osa:

- 1) abivajaja ehk isik, kes vajab abi;
- 2) abistaja ehk isik, kes annab abi;
- 3) keskkond, mis seob omavahel abivajajat ja abistajat;
- 4) situatsioon ehk olukord, milles on tekkinud abivajadus ning kus abistamine osutub vajalikuks ja võimalikuks.

Abistamine on astmeline otsustusprotsess, mis algab abivajaduse märkamisega ning sisaldab emotsioonide ja empaatia tekkimist ning sisemiste normide, abistamise hinna ja abistamisel saadava kasu arvestamist.

Otsuste tegemise protsessis tuleb arvestada:

- 1) abistamise hinda ja
- 2) abistamata jätmise hinda (Piliavin jt 1981).

Miks ei aidata alati? Abi andmist võivad takistada paljud tegurid. Latane ja Darley (1970) pakkusid välja abistamise mudeli. Selle mudeli järgi peab inimene enne, kui ta alustab abistamist, läbima viis etappi.

1. Tähelepanemine, et midagi on juhtunud. Kui abivajajat ei märgata, siis ei saa ka abi osutada.

2. Õnnetuse interpreteerimine. Kui sündmust ei interpreteerita õnnetusjuhtumina, siis ei teki ka abi osutamise küsimust.
3. Vastutuse tajumine. Kui ei tajuta end abivajaja suhtes vastutajana, siis abi ei osutata.
4. Otsustus, kuidas aidata — kas on oskusi ja teadmisi. Kui oskusi pole, siis ei anta ka abi.
5. Motivatsioon (tahe abistada). Ka ilma selleta ei saa olla abistavat käitumist.

Alles siis, kui inimene on pannud tähele, et midagi on juhtunud ja et tegu on õnnetusjuhtumiga, tajutakse vastutust, ja kui on teadmisi, oskusi ja motivatsioon abistamiseks, antakse hättasattunule abi.

J. M. Darley ja C. D. Batson (1973) korraldasid eksperimendi, et uurida situatsiooni ja isiksuse erinevuste mõju abistamisele. Princetoni Teoloogiaseminari tudengitel paluti pidada piibliteemaline jutlus. Lühidalt oli jutluse sisu järgmine: Üks juut läks mööda kõrbeteed Jeruusalemmast Jeeriku poole ja sattus teeröövlike kätte. Röövlid peksid juudi poolsurnuks. Sedasama teed tuli ka juudi preester, kes nägi kannatanut, kuid ei aidanud teda. Võib-olla sellepärast, et preestrid ei tohtinud surijat puutada. Ka leviit (pühakoja muusik) ei aidanud peksasaanud juuti. Siis tuli samaarialane ja ruttas maaslamajale appi, vaatamata sellele, et juudid ja samaarialased olid omavahel vaenujalal (Lk 10: 29–37). See piibliepisood on altruistliku käitumise musternäide. Darley ja Batsoni eksperiment oli korraldatud nii, et teel, mida mööda tulevased pastorid liikusid, lamas suletud silmadega oigav inimene. Kui tulevastel vaimulikel oli jutlusele minemisega kiire, siis nad ei märganud abivajajat. Ent ka piisava ajavaru korral osutasid noored usutegelased maaslamajale üsna vähe abi. Nad ei pannud teda tähelegi või käitusid piiblitarkuse järgi, et preester ei tohi surijat puutada.

Abistamist on mitut liiki. P. R. Amato (1990) uurimusest selgus, et suurem osa igapäevasest abist piirdub abiga sõprade, perekonnaliikmete ja tuttavate vahel. Tuttavate puhul oli abi planeeritud, võõraste puhul aga spontaanne. Mitmedimensionaalse skaalaanalüüsi tulemusena sai Amato järgmised abistamise tüübid:

1) kavatsetud formaalne abistamine, mille käigus inimene täidab talle pandud kohustust anda teistele abi;

2) kavatsetud mitteformaalne abistamine, kus inimene tunneb vajadust anda kaasinimestele planeeritud abi;

3) spontaanne abistamine, kus inimene annab vahetut abi hädasattunule.

A. M. McGuire arvates esineb nelja liiki abistamist:

1) igapäevane abi, mis ei nõua aitajalt palju kulu ega jõudu;

2) isiklik oluline abi, mis nõuab aitajalt palju kulu ja jõudu;

3) emotsionaalne abi, milles abivajajat toetatakse moraalselt;

4) hädaabi.

Võõraste vahel esinevad tavaliselt 1. ja 4., tuttavate vahel aga 2. ja 3. variant (McGuire 1994).

KEDA TAVALISELT AIDATAKSE?

B. Latane (Baron, Byrne, Kantowitz 1981) on leidnud, et abistav käitumine algab juba abivajaja tajumisest abi vajajana. Kes on need inimesed ja mis neid iseloomustab, et me otsustame neid aidata?

Oluline faktor abi osutamise korral on sarnasus. Mida sarnasem on inimene meile oma tõekspidamiste, riietuse, nahavärviga jne poolest, seda tõenäolisemalt me teda aitame (Myers 1987). J. P. Rushton (1989) on välja pakkunud geneetilise determinismi mudeli, mis seisneb selles, et aidatakse vaid omasugust (ka geneetiliselt sarnast) abivajajat.

Mida lähedasem on abivajaja, seda tõenäolisemalt teda aidatakse. Sugulaste ja sõprade vahel esinevate avatud suhete puhul tunneb inimene end teise heaolu eest vastutavana. Võõraste puhul on tegemist suhtega, kus ei tunta vastutust teise heaolu eest.

C. E. Izardi (1977) arvates näib kurb inimene abitumana ja ebakompetentsemana ning kutsub seega abistavat käitumist esile. Abivajaja kurbus suurendab abistaja empaatiat, see omakorda aga abivalmidust. Mõiste "empaatia" vajab vist siinkohal selgitust. Empaatia on teise inimese, tema omaduste, seisundite ja käitumise tunnetamise viis, mis põhineb võimel sisse elada teise

inimese sisemaailma, näha kõike tema seisukohast, teda mõista ja talle kaasa tunda. Suhetele avatud inimesele avaldab abivajaja kurbus suuremat mõju. See, kes pole suhetele avatud, ei tunne end vastutavana teise heaolu eest ja temal võib abistamissoov isegi väheneda (Clark jt 1987).

Küllalt sageli ei aita inimesed abivajajat. Miks? Peale tähelepanematuse, vastutusest hoidumise ja motivatsiooni puudumise võib inimest juhtida aktiivsest abiandmisest kõrvale hoidma kaastunde puudumine. L. L. Shaw, C. D. Batson ja R. M. Todd (1994) viisid läbi eksperimendi, kus katses osalejad pidid abistama kodutut meest. Esitati empaatiat esilekutsuv ja empaatiat mitteeskutsuv versioon. Katses osalejad aitasid vaid siis, kui abivajaja suutis tekitada abistajas kaastunnet ja empaatiat.

Y. Yinon ja M. Dovart (1987) korraldasid eksperimendi, paludes 240 katseisikul teatada enda kojujõudmisega hilja peale jäämisest. Abipalujad erinesid sotsiaalselt staatusest (arst, arveametnik, tuletõrjuja). Samuti oli erinev see, kas abi andmine on edasilükkamatu või mitte. Abistamise hinda manipuleeriti sellega, et telefonide, mille abil katses osalejad pidid teadet edasi andma, katkes 30–60 minutiks. Tulemused näitasid, et katses osalejad aitasid palju sagedamini neid abivajajaid, kes olid suuremat usaldust äratavas ametis (nt arst), kui neid, kes olid vähem usaldusväärses ametis (nt arveametnik). Eriti hädalisi ja madala abistamise hinnaga abivajajaid aidati rohkem.

R. Juhnke, B. Barmann, M. Cunningham ja E. Smith (1987) uurisid tudengite välimuse ja abipalve esitamise mõju abistajale. Hästi või viletsalt rietatud üliõpilased küsisid 220 möödujalt tenniseklubi (kõrge staatusega) või pupopoe (madala staatusega) asukohta. Tulemused näitasid, et suurem abi (mõõdeti ajahulka, mis kulutati tudengitele suuna näitamiseks) anti kehvalt rietatud üliõpilastele, kes küsisid madala staatusega asutuse asukohta.

G. A. Dakof ja S. E. Taylor (1990) uurisid vähihaigete abistamist. Nii haige abikaasa, teised perekonnaliikmed, sõbrad, tutvavad kui tema raviarst ja põetaja abistasid haiget ning täitsid ta soove. Patsiendid ise aga tajusid rohkem abikaasa, perekonnaliikmete ja sõbra toetust. Võõraste abivalmidust (arst ja põetaja) tajusid vähihaiged ise vähem.

S. H. Schwartzi ja J. A. Fleishmani (1978) uurimus näitas, et rohkem antakse abi neile, kelle vajadused on põhjendatud, kui neile, kelle vajadused on põhjendamata.

L. Berkowitz (1969) leidis, et inimene aitab teisi vähem siis, kui abivajadus on tingitud abivajaja enese laiskusest. Kui me usume, et inimene ise ei ole õnnetuses või vaesuses süüdi, tekib tema vastu sümpaatia ning me aitame meelsamini. Tihti on aga raske vahet teha tegeliku abivajaja ja kergemate võimaluste otsija vahel.

J. Bryan ja D. Davenport (1968) väitsid uurimistulemuste põhjal, et rohkem abistati neid, kes vajasis meditsiinilist abi, kui neid, kel olid psühholoogilised probleemid.

I. M. Piliavin ja J. Rodin (1969) korraldasid katse, mille tulemuste põhjal nad järeldasid, et möödakäijad aitavad pigem haiget kui silmatorkavalt purjus isikut.

S. Salminen ja T. Glad (1992) uurisid usaldustelefonil helistajate abistamist. Soome kriisiabi telefonil helistas 186 meest ja 62 naist, neile vastas 22 nais- ja 18 meessoost vabatahtlikku, kes märkisid üles helistaja soo ja vestluse kestuse ning pakkusid abi ja nõuandeid. Naishelistajaid aidati rohkem kui mehi. Peale selle täheldati, et meelsamini aidatakse endaga samast soost helistajaid.

K. Takemura (1993) uuris Jaapanis 132 mees- ja 132 nais- tudengi hulgas isikutevaheliste tundmuste mõju abistavas käitumises. Positiivne arvamus abivajajast suurendas tudengite abivalmidust ja negatiivne arvamus vähendas seda. Abistamissituatsiooni tüüp ja abivajaja sugu mõjutasid abivalmidust üsna vähe.

J. A. Will (1993) on leidnud, et meelsamini aidatakse neid, kes ka ise püüavad kehvast olukorrast väljapääsu leida.

S. Milgram tegi 1977. aastal katse, milles eksperimendi korraldaja abilised palusid elanikelt luba kasutada telefoni. Rohkem lubati isiklikku telefoni kasutada naistele ja linnas. Meestele ja maal anti vähem abi (Baron, Byrne 1994).

Sagedamini aidatakse neid, keda arvatakse olevat sellises situatsioonis, millesse abiandja võib kunagi ka ise sattuda (Batson jt 1979).

Lahkeid ja sõbralikke abivajajaid aidati rohkem kui ebameeldivaid (Gross, Wallston, Piliavin 1975).

KÕIK INIMESED EI PALUGI ABI

Teatud juhtudel on üheks abisaamise eelduseks hättasattunu endapoolne abiotsimine. Oma kogemuste põhjal võin öelda, et otsesele abipalujale on raskem ära öelda kui sellele, kes ise aktiivselt abi ei palu. Abi palumine omakorda sõltub olukorra tõsidusest ning potentsiaalsest ohust, samuti sellest, kas potentsiaalseks aitajaks on sõber või võõras, asjatundja või amatöör. P. R. Amato ja J. Saundersi (1985) uurimistulemused näitasid, et sarnastes olukordades pöördusid erinevad abivajajad potentsiaalsete abistajate poole erinevalt.

M. Abdullah (1992) viis Ungaris 201 noormehe ja 201 neiu hulgas läbi uurimuse, milles hinnati erinevusi abi palumises. Eksperimenti käigus selgus, et nooremad, naissoost ja linnast pärit isikud palusid abi sagedamini kui vanemad, meessoost ja maalt pärit isikud.

Abi palumisel vaagitakse selle teo psühholoogilist hinda ja kasu. Abi paludes kardetakse jääda sõltuvusse abistajast. Sellest tulenevalt julgeb kõrgema sotsiaalse staatusega inimene rohkem abipalvet esitada kui madala sotsiaalse staatuse omaja (Nadler 1991).

Osali inimestest on raske teistelt abi paluda ja sellepärast aidatakse neid ka vähem. Aral ja häbelikul inimesel on väga vastumeelne paluda abi vastassugupoolelt (DePaulo jt 1989).

A. Nadler (1986) uuris abistavat käitumist Iisraelis ja leidis, et külaelanikud palusid abi sagedamini kui linlased.

Nadler (1993) uuris ka individualistlikust USAst ja kollektivistlikust N. Liidust Iisraeli elama asunud inimeste abipalvete esitamist. Ameerikast tulnud inimesed palusid teistelt oluliselt vähem abi kui endised N. Liidu kodanikud.

KA ABISTAJAID ON ERINEVAID

Altruistliku käitumise üheks eelduseks peetakse enda samastamist ohtusattunud või haiget saanud inimesega. See on kognitiivne põhjus, miks inimene püüab end kannataja olukorda panna ja näha maailma läbi tema silmade (Buss 1986).

P. L. Benson jt (1980) väidavad, et isiksuse jooned ennustavad abistavat käitumist rohkem planeeritud tegevuses kui spontaanses.

M. Smithson ja P. R. Amato (1982) on uurimuse põhjal leidnud, et eksisteerib mitut tüüpi abistajaid. Mõned aitavad meelsamini sõpru kui võõraid. Mõned inimesed aitavad rohkem igapäevastes, teised eriolukordades. C. B. Wortman ja E. F. Loftus (1992) on leidnud, et mehed abistavad rohkem eriolukordades, naised igapäevasisituatsioon.

J. D. Smithi ja D. R. Shafferi (1986) korraldatud eksperimendis pidid kaheksa naistudent aitama abivajajat. Smith ja Shaffer püstitasid hüpoteesi, et iseseisvad ehk kõrge privaatsusega tudengid hoolitsevad rohkem abivajaja eest. Eksperimendi tulemused aga näitasid, et kõrgema eneseteadvusega naistudengid aitasid abivajajat vähem kui madala eneseteadvusega tudengid.

C. G. McClintock ja S. T. Allison (1989) uurisid suhet sotsiaalsete väärtushinnangute ja abistava käitumise vahel. Eelneva testi põhjal klassifitseeriti 208 mees- ja 436 naistudentit koopereerujateks, individualistideks ja võistlejateks. Koopereerujate sooviks on kaasinimeste heaolu tagamine. Individualistid tahavad saavutada vaid enda heaolu ja ei arvesta teistega. Võistlejad tahavad maksimaalseks muuta erinevuse enda ja teiste vahel. Katses osalenutele saadeti palve oma ajast kulutada kuni 10 tundi mingile üritusele. Tulemused näitasid, et aeg, mida tudengid olid valmis koostööks kulutama, sõltus nende soost ja sellest, kas tegemist oli individualisti, koopereeruja või võistlejaga. Leiti, et rohkem on abivalmis koopereerujate väärtusorientatsiooniga tudengid.

M. S. Clark, M. C. Powell, R. Ouellette ja S. Milberg (1987) püüdsid selgitada, kas potentsiaalne abistaja on mõjutatud suhete lähedusest abivajajaga ja abivajaja võimalikust kurbusest. Suhete lähedust mõõdeti spetsiaalselt selleks uurimuseks väljatöötatud testi abil. Selgus, et need, kel olid abivajajaga lähedased suhted,

olid abivalmimad kui teised. Samuti suurendasid lähedastes suhetes olevad inimesed abi seoses abivajaja kurbuse suurenemisega.

E. S. Belansky ja A. K. Boggiano (1994) andsid katses osalejatele lugeda 9 stsenaariumi, kus inimesed vajasid abi ja pärast küsisid abistamiseks valmisolekut. Selgus, et naised abistavad tõenäoliselt rohkem kui mehed. Samuti annavad naised rohkem abi õpetamise teel. Vastupidise tulemuse said aga A. H. Eagly ja M. Crowley (1986), kes analüüsisid 172 uurimuse tulemusi ja leidsid, et mehed on sagedamini abivalmis, iseäranis kui tegemist on hädasohtliku olukorraga.

J. E. Dovidio, D. A. Schroeder ja J. L. Allen (1990) korraldasid eksperimendi, mille käigus 96 meest ja 96 naist kuulasid kõigepealt teise inimese probleeme ja pidid siis talle abi andma. Teistele eeskujuks seatud katseisikud abistasid rohkem kui probleeme uurima pandud inimesed.

D. M. Wegner ja W. D. Carno (1975) leidsid, et valged inimesed aitavad musti rohkem kui mustad valgeid. S. L. Gaertner ja L. Bickman (1971) olid saanud vastupidise tulemuse.

Igapäevase abistamise hulga määrab ära ka eri kontaktide arv. Mida rohkem on inimesel sotsiaalseid rolle, seda suuremad on talle esitatavad nõudmised ja seda rohkem tuleb tal ka teisi aidata (Amato 1990).

MIKS AIDATAKSE TEISI?

L. Kohlberg (Buss 1986) nimetas kuus altruistliku käitumise põhjust, miks inimesed annavad teistele abi.

1. Egoistlik abistamine, et tagada vaid iseenda heaolu.
2. Aidatakse neid, kes on ise abivalmis ja võivad aidata tulevikus.
3. Aidatakse sellepärast, et pälvida teiste heakskiitu ja tunnustust.
4. Abistaja täidab oma kohustusi. Ta teeb seda, mida ühiskond temalt nõuab.
5. Abistaja tegutseb moraalinormi järgi, et aidata tuleb neid, kelle vajadused on rahuldamata.
6. Aidatakse peaaegu kõiki. Orienteerutakse vaid teiste inimeste vajaduste rahuldamisele.

Iga abistamise põhjus on omamoodi moraal arenguetapp. Mida kõrgemal arengutasemel on inimese moraal, seda vähem egoistlikult ta käitub ja seda rohkem on valmis kaasinimesi aitama.

Abi andmist mõjutavad ühiskonnas eksisteerivad kultuuri- spetsiifilised normid. Lääne ühiskonnas on nendeks:

1) sotsiaalse vastutuse norm: aidata tuleb neid, kes on sõltuvas positsioonis;

2) õigluse norm: aidata tuleb neid, kes seda vajavad (Berkowitz, Daniels 1963);

3) retsiprookuse norm:

a) inimesed aitavad neid, kes on neid endid aidanud;

b) inimesed ei kahjusta neid, kes on neid kunagi aidanud (Gouldner, 1960).

Õnnetusjuhtumi nägemine tekitab pealtvaatajas emotsionaalse erutus seisundi. Mida enam pealtvaataja samastab end ohvriga, seda kõrgem on ta emotsionaalse erutuse aste. Erutus seisundi vähendamiseks sooritab inimene tavaliselt ühe järgnevatest käitumisaktidest.

1. Lahkumine situatsioonist. Inimene püüab võimalikult ruttu lahkuda kohast, kus vajatakse abi. Põhjusteks võivad olla:

a) abivajajat ei panda tähele;

b) ei taheta kulutada aega ega vaeva.

2. Abistamine. Inimene abistab antud juhul teisi ainult egoistlikel kaalutlustel, et enda erutus seisundit vähendada.

3. Abi järele minek. Inimene palub kedagi teist, kes on kompetentsem või kellel on rohkem aega ja võimalusi aidata.

4. Abivajaduse eitamine. Rahustatakse end väitega, et tegemist ei ole tõelise abivajadusega.

Abistamine tõstab abistaja meeleolu ja enesehinnangut. Inimesed, kes aitavad teisi, tajuvad end hiljem rohkem abistajana (Williamson, Clark 1989). Positiivne meeleolu suurendab omakorda abivalmidust (Carlson, Charlin, Miller 1988). Ka A. M. Isen ja S. F. Simmonds (1978) leidsid, et hea tuju soodustab abistavat käitumist. Pärast teisele inimesele abi osutamist läheb abistaja tuju paremaks (Baron, Byrne 1994). Mõnikord

võib inimene teisi aidata egoistlikel kaalutlustel, et enda meeleolu parandada.

K. K. DeBeer, L. Mellon ja L. Z. Solomon (1986) püstitasid hüpoteesi, et inimene, kelle isikuruumi on sisse tungitud, on abistavaks käitumiseks vähem valmis kui teised. Arvatavasti sellepärast, et sissetungi tagajärjel on abistajal tekkinud halb enesetunne. Katse 32 vabatahtlikuga näitas, et vägivaldne sissetung isikuruumi vähendas abistavat käitumist ka siis, kui abivajaja ise ei olnud sissetungija rollis.

R. S. Job (1987) uuris 100 niinimetatud kaotatud kirja tagastamise määra. Kirjad asetati meeskondade poolehoidjate autodesse populaarse ragbimängu ajal Sydneys. Rohkem kirju tagastati kaotanud meeskonna poolehoidjate poolt. Selles katses suurendas kaotanud meeskonna poolehoidjate halb tuju nende abivalmidust.

P. R. Amato (1986) küsitles 372 inimest pärast Melbourne'i lähedal toimunud suurt võsatulekahju. Küsitletud, kes tundsid hirmu või olid šokis, ilmutasid suuremat abivalmidust ja annetasid oluliselt rohkem tulekahju tagajärgede likvideerimise heaks kui need, kes neid emotsioone läbi ei elanud. Abistamine oli seotud elamuste ja kaastundega tulekahjuohvrite suhtes.

R. Rushtoni ja L. Bludi (1993) poolt läbiviidud 177 vangi küsitluse tulemused näitasid, et abistava käitumise suurendamine viib emotsionaalsete probleemide vähenemiseni.

KESKKONNA MÕJU ABISTAMISELE

Kas inimese abivalmidus on geneetiliselt päritav või sõltub see keskkonnast? Paljud sotsiaalpsühholoogid on pärilikkust abistava käitumise juures eitanud ning pidanud oluliseks keskkonda.

Abistava käitumise seosele keskkonnaga viitavad paljud psühholoogid, kes on uurinud väike- ja suurlinnade elanikke ning maainimesi. Arvatakse, et elu linnas vähendab inimese abivalmidust. N. M. Steblay (1987) uurimuse tulemused näitasid, et maainimesed on abivalmimad kui linnaelanikud. Siiski arvatakse, et selline tulemus sõltub pigem situatsioonist kui inimeste omadustest. Minu arvates võib maainimeste suurema abivalmiduse üheks põhjuseks olla see, et väikeses asulas tuntakse üksteist rohkem kui

suurlinnas. Tuttavaid aga abistatakse tavaliselt meelsamini. Pealegi langeb tuttavat aidates ära hirm, et abivajaja võib abistajat kurjasti ära kasutada. Näiteks linnas, kus inimesed on üksteisele võõrad, võivad abivajaja sildi all tegutseda kurjategijad ja tänu asemel võivad nad abistajat röövida või isegi tappa.

P. R. Amato (1990) on märkinud, et tavaliselt kasutatakse keskkonna ja abistava käitumise vaheliste seoste uurimisel üksikfaktoreid, kuid arvesse tuleks võtta ka elanikkonna tihedust, heterogeensust ja stabiilsust. Kuna Amato poolt Austraalias ja N. M. Steblay poolt Ameerikas korraldatud uurimuste tulemused ei ühti, tekkis küsimus, kas erinevused on tingitud kultuurist või uurimise metodoloogiast. Seni pole sellele küsimusele ammen-davat vastust leitud.

A. Hedge ja Y. H. Yousif (1992) uurisid linna suuruse, abistamise edasilükkamatuse ja abistamise hinna seoseid Inglismaal ja Sudaanis. Jälgiti reageeringuid mitmesugustes situatsioonides esitatud abipalvetele. Abistav käitumine oli Inglismaal ja Sudaanis võrreldav. Mõlemas riigis olid inimesed vähem abivalmis asulas ja siis, kui situatsioon polnud pakiline ning abistamise hind oli kõrge.

See, et linnades ja teistes rahvarohketes kohtades antakse hättasattunuile vähem abi, võib olla tingitud järgmistest põhjustest:

- 1) ei sekkuta, sest arvatakse, et teised aitavad;
- 2) grupisituatsioonis ollakse õnnetuse suhtes ükskõiksem;
- 3) teistega koos tõlgendatakse situatsiooni teisiti kui individuaalselt;
- 4) ei aidata sellepärast, et teised juuresolijad ei võta hättasattunu abistamiseks midagi ette;
- 5) inimene ei tunne endal personaalset vastutust.

LASTE ABIVALMIDUS

On uuritud ka abistavat käitumist laste hulgas. Arvatakse, et lapsed on avatumad ja käituvad vanemate soovide järgi ning võiksid seega olla täiskasvanutest abivalmimad. Seni pole aga laste ja täiskasvanute abistava käitumise vahelist võrdlust läbi viidud.

Järgnevalt kirjeldan mõningaid laste hulgas korraldatud eksperimente ja nende käigus saadud tulemusi.

L. Stanhope, R. Q. Bell ja N. Y. Parker-Cohen (1987) uurisid seost laste temperamendi ja nende abistava käitumise vahel. Katses pidid kakskümmend neli algkooliõpilast aitama täiskasvanud naist. Õpilaste emad hindasid oma laste abivalmidust kodus. Hüpootees, et seltsivad lapsed on rohkem abivalmis kui vähem seltsivad, sai kinnituse labori-, aga mitte kodutingimustes. Arvati, et selline tulemus saadi sellepärast, et laboris oli abivajaja tundmatu ja see mõjus seltsivale ja seltsimatule lapsele erinevalt. Seltsiv laps võttis tundmatu kiiremini omaks ja tuttavate vahel esineb üksteise abistamist juba rohkem.

M. Kalliopuska (1992) viis läbi uurimuse 215 lapsega vanuses 9–12 aastat, mille käigus mõõdeti empaatiat, altruismi, moraali, abivalmidust, sotsiaalset soovivatust ja abstraktset mõtlemist. Tulemuste põhjal leidis Kalliopuska, et on kolme tüüpi abistajaid.

1. Tõelised abistajad, kes on kõrge empaatilisuse, altruismi ja moraaliga. Sellised lapsed tunnevad seesmist vajadust aidata teisi.

2. Normatiivsed abistajad, kes on motiveeritud vaid sotsiaalse soovivatusega. Seda tüüpi abistajad on vähese empaatiavõimega ning neil puudub sisemine vajadus teisi aidata. Oma käitumises järgivad nad sotsiaalset normi, mille järgi hättasattunut tuleb aidata.

3. Ratsionaalsed abistajad, kes on vähese empaatiavõimega. Seda tüüpi lapsed reageerivad vaid teiste nõudmisele osutada abi.

J. Strayer ja M. Schroeder (1989) uurisid 55 lapse hulgas (gruppide keskmine vanus 5, 9 ja 13 aastat) kolme küsimust:

- 1) Kas abistamise hulk sõltub lapse vanusest?
- 2) Kas abistamine sõltub lapse emotsioonidest?
- 3) Millist abi lapsed annavad?

Uuriti videoülesvõtteid ja katses osalenute seletusi. Eri vanusegruppide lapsed reageerisid sarnaselt abivajajaga, aga vanema vanuserühma lapsed valdasid rohkem abistamisstrateegiaid.

D. F. Stockdale, S. M. Hegland ja T. Chiaromonte (1989) uurisid 41–69 kuu vanuste laste abistava käitumise sagedust ja tüüpi

mängu vältel. Abistava käitumise sagedus ei olnud korrelatsioonis vanuse ega sooga. Iga laps aitas oma eakaaslast vähemalt ühe korra. Kõige rohkem aidati teisi kasvataja nõudmise peale.

C. L. Richman, C. Berry, M. Bittle ja K. Himan (1988) uurisid 145 eelkooliealise lapse abistava käitumise sõltuvust katseisiku rassist ja soost. Mustanahalised poisid aitasid teisi rohkem kui valged. Tulemused näitasid veel, et kodune heaolu ja abistav käitumine on negatiivses korrelatsioonis. See viis uurijaid mõttele, et abistamine sõltub situatsioonist.

F. B. Tyler ja M. Varma (1988) uurisid erinevusi abi palumises ja abistavas käitumises 8–10-aastaste Ameerika ja India laste puhul. Uurimuse tulemused näitasid, et abi palumine ja abistamine sõltuvad eelnevates abistamissituatsioonides saadud kogemustest. Mida positiivsemad olid eelnevates abistamissituatsioonides saadud kogemused, seda rohkem julgusid lapsed abi paluda ja olid ka ise abivalmimad.

Lõpetuseks esitan seni kontrollimata tähelepaneku, et üksiklapsed on vähem abivalmis kui paljulapseliste perede lapsed. Paljulapseliste perede lapsed on harjunud rohkem oma õdedevendade ja teiste abivajadusi tähele panema.

KOKKUVÕTTEKS

Eespool kirjeldasin mõningaid maailmas tehtud abistamisalaseid uuringuid. Samuti tutvustasin psühholoogide pakutud abistava käitumise teooriaid ja klassifikatsioone. Kaugeltki kõiki abistava käitumise alaseid uuringuid ja nendes saadud tulemusi ei suutnud ma käsitleda. Mulle jääb mulje, et seni korraldatud uurimustes on arvestatud vaid üksikuid abistamisega seotud faktoreid. Selliseid uurimusi, kus oleks põhjalikult arvesse võetud nii abivajaja ja abistaja omadusi kui ka keskkonna (kus abistamine toimub) tingimusi, seni korraldatud ei ole. Selleks, et luua täielikku ettekujutust abistamisest, tuleks vaadelda kõiki abistava käitumise komponente (abivajaja, abistaja, keskkond ja situatsioon) koos. Seniste uurimuste põhjal võib kokkuvõtteks öelda, et universaalset abivajajat ei ole, nagu pole ka universaalset abistajat. Ka abistamist on mitmesugust. Ühe eriliigina võib vaadelda ka egoistlikku abistamist,

kus pealtnäha ennastsalgav abistaja tegelikult rahuldab teistele abi andes vaid omaenda vajadusi.

Arvan, et ühiskonnale nii tähtsa valdkonna uurimine nagu abistav käitumine jätkub ning et peagi saavutame sel alal uusi ja huvitavaid tulemusi. Mulle tundub, et üsna huvitav oleks edaspidi uurida egoistlikku abistamist. Ka laste ja täiskasvanute abistava käitumise erinevuste uurimine tundub perspektiivikas, sest seni laste ja täiskasvanute hulgas tehtud uurimused pole omavahel võrreldavad — neid pole koos uuritud samades tingimustes.

Loodan ka, et Eestis hakatakse abistamise uurimisega aktiivsemalt tegelema. Minuni on jõudnud informatsioon, et mõned Eesti psühholoogid juba korraldavadki selleteemalisi küsitlusi. Nii et peagi võib oodata andmeid abistava käitumise kohta ka eestlaste hulgas.

Kirjandus

- Abdullah, M. 1992. Group differences in the behavior of help-seekers: Need for consultation among Hungarian adolescents. — *Acta Paedopsychiatrica. International Journal of Child and Adolescent Psychiatry*, 55, pp. 221–223
- Amato, P. R. 1986. Emotional arousal and helping behavior in a real-life emergency. — *Journal of Applied Social Psychology*, 16, pp. 633–641
- Amato, P. R. 1990. Personality and social network involvement as predictors of helping behavior in everyday life. — *Social Psychology Quarterly*, 53, pp. 31–43
- Amato, P. R., J. Saunders 1985. The perceived dimensions of help-seeking episodes. — *Social Psychology Quarterly*, 48, pp. 130–138
- Baron, R. A., D. Byrne 1994. *Social Psychology: Understanding Human Interaction*. 7th edition
- Baron, R. A., D. Byrne, B. H. Kanowitz 1981. *Psychology: Understanding Behavior*.
- Batson, C. D., S. Pate, H. Lawless, P. Sparkman, S. Lambers, B. Worman 1979. Helping under conditions of common threat: Increased “we-feeling” on ensuring reciprocity. — *Social Psychology Quarterly*, 42, pp. 410–414

- Belansky, E. S., A. K. Boggiano 1994. Predicting helping behaviors: The role of gender and instrumental expressive self-schemata. — *Sex Roles*, 30, pp. 647–661
- Benson, P. L., L. Dehority, L. Garman, E. Hanson, M. Hochschwender, C. Lebold, R. Rohr, J. Sullivan 1980. Interpersonal correlates of nonspontaneous helping behavior. — *Journal of Social Psychology*, 110, pp. 87–95
- Berkowitz, L., L. R. Daniels 1963. Responsibility and dependency. — *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, pp. 429–436
- Berkowitz, L. 1969. Resistance to improper dependency relationships. — *Journal of Experimental Social Psychology*, 5, pp. 283–294
- Bryan, J., D. Davenport 1968. *Donations to the Needy: Correlates of Financial Contributions to the Destitute*. Princeton, N.J.: Educational Testing Service
- Buss, A. H. 1986. Altruism. — *Social Behavior and Personality*, pp. 81–87
- Carlson, M., V. Charlin, N. Miller 1988. Positive mood and helping behavior: A test of six hypotheses. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, pp. 211–229
- Clark, M. S., M. C. Powell, R. Oulette, S. Milberg 1987. Recipient's mood, relationship type, and helping. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, pp. 94–103
- Dakof, G. A., S. E. Taylor 1990. Victims' perceptions of social support: What is helpful from whom? — *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, pp. 80–89
- Darley, J. M., C. D. Batson 1973. "From Jerusalem to Jericho": A study of situational and dispositional variables in helping behavior. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, pp. 100–108
- Deaux, K., L. S. Wrightsman 1988. *Social Psychology*. 5th edition
- DeBeer, K. K., L. Mellon, L. Z. Solomon 1986. Helping behavior as a function of personal space invasion. — *Journal of Social Psychology*, 126, pp. 407–409
- DePaulo, B. M., W. R. Dull, J. M. Greenberg, G. W. Swain 1989. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, pp. 834–844
- Dovidio, J. F., D. A. Schroeder, J. L. Allen 1990. Specificity of empathy-induced helping: Evidence for altruistic motivation. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, pp. 249–260

- Eagly, A. H., M. Crowley 1986. Gender and helping behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature. — *Psychological Bulletin*, 100, pp. 283–308
- Gaertner, S. L., L. Bickman 1971. Effects of race on the elicitation of helping behavior: The wrong number technique. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 20, pp. 218–222
- Gouldner, A. W. 1960. The norm of reciprocity: A preliminary statement. — *American Sociological Review*, 25, pp. 161–178
- Gross, A. E., B. S. Wallston, J. M. Piliavin 1975. Beneficiary attractiveness and cost as determinants of response to routine requests for help. — *Sociometry*, 38, pp. 131–140
- Hedge, A., Y. H. Yousif 1992. Effects of urban size, urgency, and cost on helpfulness: A cross-cultural comparison between the United Kingdom and the Sudan. — *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 23, pp. 107–115
- Isen, A. M., S. F. Simmonds 1978. The effect of feeling good on a helping task that is incompatible with good mood. — *Social Psychology*, 41, pp. 346–349
- Izard, C. E. 1977. *Human Emotions*. New York: Plenum Press
- Job, R. S. 1987. The effect of mood on helping behavior. — *Journal of Social Psychology*, 127, pp. 323–328
- Juhnke, R., B. Barmann, M. Cunningham, E. Smith 1987. Effects of attractiveness and nature of request on helping behavior. — *Journal of Social Psychology*, 127, pp. 317–322
- Kalliopuska, M. 1992. Grouping of children's helping behavior. — *Psychological Reports*, 71, pp. 747–753
- Latane, B., J. M. Darley 1970. *The Unresponsive Bystander: Why doesn't He Help?* New York: Appleton
- McClintock, C. G., S. T. Allison 1989. Social value orientation and helping behavior. — *Journal of Applied Social Psychology*, 19, pp. 353–362
- McGuire, A. M. 1994. Helping behaviors in the natural environment: Dimensions and correlates of helping. — *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, pp. 45–56
- Milgram, S. 1977. *The Individual in a Social World*. Reading, MA: Addison-Wesley
- Myers, D. G. 1987. *Social Psychology*. 2nd ed.
- Nadler, A. 1986. Help seeking as a cultural phenomenon: Differences between city and kibbutz dwellers. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, pp. 976–982

- Nadler, A. 1991. Help-seeking behavior: Psychological costs and instrumental benefits. — *Prosocial behavior*. Newbury Park, CA: Sage
- Nadler, A. 1993. *Personal Communication*
- Pearce, P. L., P. R. Amato 1980. A taxonomy of helping: A multidimensional scaling analysis. — *Social Psychology Quarterly*, 43, pp. 363–371
- Piliavin, I. M., J. Rodin, J. A. Piliavin 1969. Good samaritanism: An underground phenomenon? — *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, pp. 289–299
- Piliavin, I. M., J. M. Dovidio, S. L. Gaertner, R. D. Clark 1981. *Emergency Intervention*. New York: Academic Press
- Richman, C. L., C. Berry, M. Bittle, K. Himan 1988. Factors related to helping behavior in preschool-age children. — *Journal of Applied Developmental Psychology*, 9, pp. 151–165
- Rushton, J. P. 1989. Genetic similarity, human altruism, and group selection. — *Behavioral and Brain Sciences*, 12, pp. 503–559
- Rushton, R., L. Blud 1993. A survey of vulnerable prisoners. — *Issues in Criminological and Legal Psychology*, 20, pp. 85–93
- Salminen, S., T. Glad 1992. The role of gender in helping behavior. — *Journal of Social Psychology*, 132, pp. 131–133
- Schwartz, S. H., J. A. Fleishman 1978. Personal norms and the mediation of legitimacy effects on helping. — *Social Psychology*, 41, pp. 306–315
- Shaw, L. L., C. D. Batson, R. M. Todd 1994. Empathy avoidance: Forestalling feeling for another in order to escape the motivational consequences. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, pp. 879–887
- Smith, J. D., D. R. Shaffer 1986. Self-consciousness, self-reported altruism and helping behavior. — *Social Behavior and Personality*, 14, pp. 215–220
- Smithson, M. 1982. *Measurement and Probability Models for Fuzzy Nominal Data: Theory and Decision*.
- Smithson, M., P. R. Amato 1982. An unstudied region of helping: Extension of the Pearce-Amato cognitive taxonomy. — *Social Psychology Quarterly*, 45, pp. 67–76
- Stanhope, L., R. Q. Bell, N. Y. Parker-Cohen 1987. Temperament and helping behavior in preschool children. — *Developmental Psychology*, 23, pp. 347–353
- Stebly, N. M. 1987. Helping behavior in rural and urban environments: A meta analysis. — *Psychological Bulletin*, 102, pp. 346–356

- Stockdale, D. F., S. M. Hegland, T. Chiaromonte 1989. Helping behaviors: An observational study of preschool children. — *Early Childhood Research Quarterly*, 4, pp. 533–543
- Strayer, J., M. Schroeder 1989. Children's helping strategies: Influences of emotion, empathy and age. — *New Directions for Child Development*, 44, pp. 85–105
- Takekura, K. 1993. The effect of interpersonal sentiments on behavioral intention of helping behavior among Japanese students. — *Journal of Social Psychology*, 133, pp. 675–681
- Tyler, F. B., M. Varma 1988. Help-seeking and helping behavior in children as a function of psychosocial competence. — *Journal of Applied Developmental Psychology*, 9, pp. 219–231
- Wegner, D. M., W. D. Carno 1975. Racial factors in helping behavior is an unobtrusive field experiment. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, pp. 901–905
- Will, J. A. 1993. The dimensions of poverty: Public perceptions of the deserving poor. — *Social Science Research*, 22, pp. 312–332
- Williamson, G. M., M. S. Clark 1989. Providing help and desired relationship type as determinants of changes in moods and self-evaluations. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, pp. 722–734
- Wortman, C. B., E. F. Loftus 1992. *Psychology*.
- Yinon, Y., M. Dovart 1987. The reciprocity-arousing potential of the requester's occupation, its status and the cost and urgency of the request as determinants of helping behavior. — *Journal of Applied Social Psychology*, 17, pp. 429–435

URMAS REINSON (sünd. 1964. a) lõpetas Tartu ülikooli füüsikaosakonna 1990. ja psühholoogiaosakonna 1994. a. Praegu psühholoogiaosakonna magistrant.

EDITORIAL NOTE

The opening piece is published in order to present a book that is going to be published soon: *No One Can Withstand the Law: Estonia's Efforts and International Law* (Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus). Its author, mathematician and jurist Enn Sarv has been a political prisoner under both Hitler's and Stalin's regimes. The book discusses which obligations fixed in international law the Republic of Estonia has assumed, and what are the rights of our state, how we fulfil our obligations and use our rights. Attention is drawn to the less known, forgotten or suppressed circumstances, among them to several international legal acts ratified in Estonia, the existence of which our state officials have either ignored or kept the people uninformed about them. Out of the nine chapters of the book, *Akadeemia* has chosen three most distressing ones (IV, VI and VII) which describe the genocide of Estonians, the treatment of such crimes by international law and the most insufficient treatment of the corresponding norms in the Criminal Code of Estonia. From the viewpoint of international law, the Estonian state has been established according to the principle of self-determination of nations. Although this principle was recognised world-wide as late as in 1941 by the Atlantic Charter and in 1945 by the Charter of the United Nations, in the case of Estonia the principle of self-determination was anticipated by our 1920 peace treaty with Soviet Russia. So, Article 2 of this treaty has remained an interminable charter of freedom of the Estonian nation. From this basis it is very simple to overthrow the myth of the "socialist revolution" by which quite a few important public figures of present-day Estonia have won their spurs. Massive resistance to foreign authorities by the Estonian people, particularly by the forest brothers and school students, and sending public letters to international organisations form an unbroken chain of attempts at

self-determination from the occupation of Estonia until the collapse of the Soviet Union. This turns all the endeavours of the successor of the Soviet Union, the Russian Federation, to treat the Estonian SSR as a result of "voluntary unification" futile. The cornerstone of independent statehood is the people, and the people's right to self-determination remains immortal under any circumstances, no matter what happens to the state.

Next we publish an excerpt from the book of Pavel Sudoplatov's memoirs. The name and personality of Pavel Sudoplatov (1907–1996) were state secret of the Soviet Union during his service under Dzerzhinski, Menzhinski, Yagoda, Yezhov, Beria and Abakumov, and during his fifteen years of internment in a closed psychiatric hospital in Leningrad and in Vladimir prison. The publication of Sudoplatov's memoirs in Britain in English caused a sensation. Last year a publisher finally ventured to bring them out in Moscow. Sudoplatov was born in Ukraine. As a 14-year-old lad he joined the Cheka and soon reached Moscow, the foreign intelligence service of the Soviet Union which was then called OGPU INO (Foreign Department of the State United Political Administration). In 1938 Sudoplatov murdered Pavel Konovalts in Brussels, thus leaving the Ukrainians without their generally recognised leader on the eve of the war. For this Sudoplatov was promoted to the post of vice-head of INO, and Stalin personally appointed him to lead the operation of liquidating Lev Trotsky. During the war he headed the IV (espionage and diversion) department of NKVD/NKGB (People's Commissariat of Internal Affairs/People's Commissariat of State Security) and in 1945 was promoted to lieutenant general of state security. In 1953 Sudoplatov was arrested. The real cause was that he did not get on with Nikita Khrushchev and Ivan Serov, particularly because he was too well informed about Serov's crimes in Ukraine. Pavel Sudoplatov's book of memoirs is teeming with facts, persons and events that are little known or not known at all, with additions to and refutations of the treatments of other memoir writers or historians. The abridged chapter we publish here gives a slightly different picture about the fatal events in Estonia in 1939 and 1940, showing the antecedents and backgrounds to the deal between Hitler and Stalin that acquired the name of Molotov—

Ribbentrop Pact, also the temporary allies' doubts in relation to each other and seeking for variants that would satisfy both sides.

The notion of the misleader in Estonian tradition includes both an impersonal misleading force, which misleads a person in a direct or a figurative sense, and an embodied supranormal being who reveals itself to the person who has lost his way and causes him either good or harm. The article by Aivar Jürgenson, researcher at the Estonian National Museum, deals with the forms in which the misleader reveals itself and the factors conducive to its appearance.

In the belles-letters section we publish a selection of Bruno Mölder's aphorisms.

Originally, the essay by Jüri Engelbrecht, President of the Estonian Academy of Sciences, was written at Sidney Sussex College in Cambridge and was published in English in the Transactions of the Estonian Academy of Sciences in 1995, in a special issue of the mathematics and physics series which was devoted to the centenary of Korteweg's and de Vries' historic article on dynamics of waves. There is no doubt that modern non-linear dynamics is intellectually attractive and edifying. Our world is considerably richer if we are aware of solitons, strange attractors, fractals and other non-linear phenomena. The present essay deals with the dynamics of solitons, which have an extremely interesting history, extraordinary scientific profundity and notable beauty.

The world in which we live is not only changeable but also *random*, and the influence of the random factor in the evolution process of our world is constantly growing. Ene-Margit Tiit, professor of mathematical statistics at Tartu University, asks what is understood by randomness in mathematics, what is the role of science in a world that is random and is becoming more and more random. Which problems emerge when it is necessary to model and predict random phenomena and what is the prognosis of a random process? Although Estonia is so small and the law of large numbers does not say that all possible disasters inevitably happen, our recent past has proved the opposite rather. Even such a small country as Estonia can be a place where accidentally a disaster of global importance happens, which has been pending for a long time but whose threat has not been taken seriously.

Such a situation was the sinking of the passenger ferry "Estonia" which was particularly painful for us just because of the small number of our people.

Candidate of physics and mathematics Peeter Müürsepp describes the possibilities suggested by the theory of fractals. A revolutionary development can be predicted. The impact of the new theories can be comparable only to Einstein's theory of relativity. Anyway, these theories belong among this century's most significant achievements in natural sciences and are the greatest idea since the invention of infinitesimal calculus. The theory of chaos and fractal geometry have flooded mathematics and, even to a greater extent, physics. This wave has not spared other exact sciences or economics or the humanities either. It has penetrated into medicine and art, and finally into popular scientific magazines. The theory of chaos and fractal geometry have reached even general journalism. *Der Spiegel*, in its series of articles "Kult um das Chaos" (The Cult of Chaos), with the subheading "Aberglaube oder Welterklärung?" (Superstition or Explanation of the World), criticises severely the thoughtless propagators of the theory of chaos. The article warns us against scientists bustling around the Chaos-Fractal-Business and the charlatans following them.

Hilary Putnam, the author of several influential philosophical theories (e.g. semantic externalism in the philosophy of language), one of the first critics of behaviourism in the philosophy of mind and presenter of a functionalist programme, states at the beginning of his essay that the big differences in style between French (and continental in a more general sense) and Anglo-Saxon philosophies hide their close affinity. The first bend towards internal realism can be noticed in Putnam's work *Meaning and the Moral Sciences* (1978) which is devoted mostly to the problems of truth and reference. *Reason, Truth and History* (1981) already marks a departure from conventional analytical philosophy. The most notable among his later works is *Representation and Reality* (1988) with its criticism of the reductionist programmes which had spread in the philosophy of mind. The origin of the notion "internal realism" is, in Putnam's own opinion, quite peculiar. In his essay "Realism and Reason" he used this notion for the first time to denote a sort of scientific realism he had accepted while

inventing semantic externalism and functionalism. Was it because of careless readers or slipshod wording, but Putnam's following philosophical stance (no matter what it was like) began to be considered to be internal realism. Putnam surrendered to the usage of the notion by the community and in his work *Reason, Truth and History* really named his new philosophy "internal realism", although "internal realism '81" differed greatly from "internal realism '78".

Philosophers and their philosophies can be treated in several ways. It is possible to acquaint the reader with their views in order to refute them later; it is possible to present philosophies as constructions moulded by the ideas of the period, and thus, because of their descent they should inevitably be such as they are. The latter way could be the most effective one for dissolving the influence of masterminds. Bruno Mölder, a student of philosophy and psychology at Tartu University, has set no such aim for himself. He wants to present us with Putnam's philosophy, using Putnam's philosophy itself as a starting point. This means entering Putnam's world and network of notions in order to feel at home there for some time. Everyone who wants to write about Putnam's philosophy inevitably has to make a choice between different ideas. There are not many philosophers who would venture to continuously revise and criticise their own views. Putnam is one of these, and, therefore, the label "Putnam's philosophy" does not denote a rigid structure but a changeable entity. This, however, makes Putnam a "movable target", and that irritates other philosophers. The author acquaints us with one of the basic features of Putnam's philosophy — internal realism. While internal (also called pragmatic) realism approaches philosophical problems, it considers our everyday form of life important, differently from other philosophies which "alienate" themselves from one or another part of the world known to us. Internal realism cannot be understood without understanding the positions opposed to it and the reasons for breaking away from them. The opposites of internal realism are metaphysical realism and relativism. Modern metaphysicians see their game as bilateral, there is only space for oscillating between two positions — if you are not a realist (absolutist), you can only be a relativist, and vice versa. Putnam claims that it is not metaphysical realism and relativism

that are opposites, but both of them, like two sides of one coin, are opposed to internal realism — the golden mean.

Joseph Margolis, in his article, expresses doubt about the activities of relativism's opponents, sifting those worries and objections connected with relativism which contain more than allegedly inevitable self-refutation. To do so, he imposes formal conditions on those truth values (or truth-like values) that a relativist's judgments, propositions, theses or their pertinent analogues may have, so that a situation would emerge which is similar enough to the usually imputed self-refutation but does not bring about this obvious punishment. The author's broader strategy is the following: (a) to show that relativism need not be parasitic on objectivism, and (b) to show how, in accordance with (a), relativism can cope with the eleven conditions of adequacy listed in the same article. Thus, the basic strategy for saving relativism is to break its alleged symbiotic connection with objectivism. The article gives an explanation to the confusion between two sorts of "relativism". The author's final conclusion is that there is no convincing reason why relativism should be limited only to contexts of incommensurability.

Urmas Reinson, graduate student at the department of psychology of Tartu University, describes some studies carried out in the world on helping, and theories and classifications of helping behaviour offered by psychologists. The author states that the investigations conducted until now have taken into account only a few aspects of helping. No studies which would profoundly consider the characteristics of the person needing help, of the helper and of the environment where helping happens have been carried out yet. In order to create a complete picture about helping, it would be necessary to observe all the components of helping behaviour (the person in need of help, the helper, the environment and the situation). Relying on the research carried out until now, the author states in conclusion that neither a universal person needing help nor a universal helper exist. There are also different kinds of helping. A particular case is egoistic helping where the seemingly self-sacrificing helper, while helping the others, actually satisfies his own egoistic needs.

The issue ends with Part 8 of Arvo Mägi's book *What has stuck in my mind: Episodes and moods*.

On misleaders and erring in Estonian tradition

Aivar Jürgenson

The notion of the misleader in Estonian tradition includes both an impersonal misleading force, which misleads a person in a direct or a figurative sense, and an embodied supranormal being who reveals itself to the person who has lost his way and causes him either good or harm. The present article describes the forms in which the misleader reveals itself and the factors conducive to its appearance. The misleader is basically a South-Estonian phenomenon, although relevant motifs occur elsewhere as well. Usually the misleader is believed to punish those who have violated the generally admitted morals; it frightens people while protecting the forest and its inhabitants. The functions of the misleader greatly coincide with those of the sylvan spirit, although variations differ widely. The appearance of the misleader in the shape of an animal or a bird is an internationally known motif. The misleader gives animal or bird sounds in order to mislead the hunters. In a special case the misleader can appear as a bittern. Still, we have not to do with the bird as a biological species but with a peculiar spirit who usually dwells in a lake and leaves it to mislead people, presenting itself, for exam-

ple, as a bull, a horse or a human being.

Most often the misleader takes a human shape. A Setu woman told the author how she had seen with her own eyes a woman in Setu ethnic clothing on Paganamägi hill near Saatse village. The woman thought it was her mother, but the figure disappeared suddenly, without responding to her call. Often the misleader appears as a small crying child. The child as a misleader is mainly connected with a dead (or killed) child and with the image of death in general. There are several variations of a type of a legend where the misleader is the soul of a baby whom its mother has killed and buried and who has become a spirit of the locality and a misleader. A particular case is getting lost on the footprints of a spirit as a passive cause for being misled. The spirit's footprints are usually invisible, so only the fact of getting lost reveals that one has followed them. Getting lost is caused by irrefutable causality: a person violates the social norms, i.e. goes the wrong way and thus gets into confusion. The norms which enable a person to live in a regular and safe world do not function any more. By violating the norms, the person himself causes disorder, first and foremost in his sensory apparatus, for example, at a certain moment he does not recognise even his own home, to say nothing about the surrounding woods. Erring against

the social norms brings about getting lost in the forest as well. In the case of getting lost, magic is used which is characterised by doing things in reverse order: the clothes, or *pars pro toto*, e.g. a woman's skirt or a man's hat, will be put on inside out. The Lord's Prayer, when read from the end to the beginning, was also supposed to help. A person who has got lost and is trying to find the way out of the forest is in a situation where the norms and laws are invalid or are valid in a reverse way and to normalise the situation one has to adjust himself to the existing circumstances, i.e. to act in reverse.

Hilary Putnam's Internal Realism

Bruno Mölder

The present issue publishes the Estonian translation of Hilary Putnam's essay "Why Is a Philosopher?". As it is the first time for Putnam's ideas to appear in print for the Estonian reader, it is followed by an introduction to Putnam's internal realism.

I present internal realism as the golden mean between the extreme but very common philosophies — Metaphysical Realism and Relativism — that 'alienate' one or the other part of our common-sense world. Metaphysical Realism and Relativism are not real opposites;

our thinking that they are is reinforced by our commitment to traditional but ill-defined dichotomies. Being the two sides of the same coin, they oppose internal realism.

Metaphysical Realism as characterised by Putnam is a mystical position trying to look at the world through the 'view of God', that is, to see the world as it is in itself, independent of any possible description. The cornerstones of the building of Metaphysical Realism are ideas that the world in itself is divided into objects, and our words are attached to things via mysterious reference-relation guaranteed by a causal relation of an appropriate type. A Metaphysical Realist believes in the possibility of ideal, finished science that describes the world 'as it really is', thus drawing a strict line between the properties that are in the world and the properties that are projected there by us.

I outline Putnam's arguments against Metaphysical Realism. There are model-theoretical arguments that purport to show that there is more than one possibly true description of the world, that the reference of our terms is underdetermined by the truth-conditions of our sentences. The other three arguments demonstrate the unintelligibility of the Metaphysical Realist's position — showing that the nature of causality is perspectival, that the idea of ideal theory is unin-

Summaries

telligible and that the 'objecthood' is a conceptually relative notion.

Then I render Putnam's arguments against Relativism. The conventionalist treatment of truth by Relativism is self-refuting. The same diagnosis applies to the incommensurability thesis that Relativism subscribes to.

In the last section I explain how Putnam's internal realism escapes from falling back to Relativism. Being a position that seeks to keep the 'world of common', it acknowledges the objective status both of facts and values, of our rationality and interests. I review Putnam's position towards truth. According to it, truth does not transcend the

use of our words, and it is inseparably bound up with our values.

In a certain circular sense, however, internal realism may turn out to be self-refuting. If an internal realist says that it is not possible to describe reality 'as it is in itself', independently of any conceptual scheme, then one could take it to apply directly to Reality itself, expressing the idea that 'Reality is of such nature that it cannot be described independently of a conceptual scheme'. And this certainly looks like a claim about Reality, hence it is possible, although paradoxical, to say something about Reality, namely, to say that one cannot say anything about it independently of perspective.

MIS MEELDE ON JÄÄNUD
Episoodid ja meeleolusid

Arvo Mägi

VIII

13.2. Saade on praegu ainult 10 minutit pikk ja läheb selleks ainult 3 lk teksti, sellestki suurem osa Soomet puudutavaid asju. Tarvis katsuda Pekka Peitsi (Urho Kekkonen) juttu "Suomen Kuvalehest" edasi anda (on hirmus ägedalt venevastane).

Eilne "parlament" koos, kus ei käinud. Olevat kõvasti rünnatud Laidu, kes ise polnud kohal (peamiselt ründas Suurväli). Uude "komisjoni" valiti Suurväli, Vilms, Saago, Kuusk ja Kaelas. Minu artikli puhul oli keegi nurisenud, et miks Mäe nimel "dr" ees ei ole.

[---] Tiiu Oina jutu järgi olevat Wolke läinud vabatahtlikult rindele. Lembit Norviit jooksnud kahest arstide komisjonist ära jne. Täna käis Mark siin ja tõlkisime soome keelde esildise eesti—soome majanduslikule segakomisjonile. Endel Toiger otsib kontakti ja tahab nõu pidada. Kohale on jõudnud ka kaasvil! Gustav Pukk, kes läheb sõjaväkke.

15.2. [---] Stockholmis oli vist üsna morn meeleolu, kuigi täpselt ei tea. Täna liikus siin ringi mingi Inglismaa raadio teade, et Narva olevat langenud. Öhtulehtedes küll midagi selle kohta ei olnud. Paasikivi liigub ringi Rootsis, olevat lennanud Londonisse(?).

17.2. Stockholmi seisukoht oli arvata — Rootsi on põhimõtteliselt poolt, aga tegelikult aidata ei saa. Homme annab Warma koosolekul selle kohta informatsiooni. Vellner kirjutab ise lehes lollusi, et "vaenlase propaganda tõttu on mobilisatsioon ebaõnnestunud", aga teistel kirjutada ei lase.

Eile oli jälle suurem õhurünnak Helsingile, olnud üle 400 lennu. Kuid linna kohale pääsesid vähesed. Selle eest oli õhutõrje vägev. Otsustasime võimalikul järgmisel korral varjendisse minna. [---]

Työvoimalautakunta tahab mind vägisi sõjalistele töödele saata. Ilmugu 23.2. kell 10 Tikkurilasse. Võtsin Parikka ja Vilku kääst asendamatus eesmärgi ja Terässalmi lubas homme helistada.

19.2. Asi laheneb lihtsalt. Täna hommikul viisin nood dokumentide sinna ja öeldi, et "asia on selvä". Päästja oli tookord Tietoitustlause dokument. Vaata, milleks mõni asi hea on!

Eile oli koosolek, kus Warma andis informatsiooni. Polnud eriti uut. Välisabi pole loota. Kodumaal näib siiski, et sakslased tahavad maad kaitsta. Kures vaidles vastu, et tehtavat ettevalmistusi eakueerimiseks. Arens nõudis viibimatut tegutsemist. Saago vaidles vastu, et tuleb valida momenti. Suurväli pahandas, et ei antavat informatsiooni küllaldasel määral. Warma pisut valesti rääkis välja, et tal pole ohvitseridega kontakti ja riivas asjatult Vellnerit.

Täna Laid seletas, et Vellner ründavat teda koledasti — isegi poliitilise politsei kaudu (kommunist!), tema olevat defaitist. Muidugi

on ka Talpak kambas. Ta ihkab Peikerile kanda taha panna. Põhju-seks on Peikeri jutt meestele, et Eestisse minek olevat liiga varajane.

Laid on koostanud teksti, mis ta kavatseb esitada Warmale ja kogub allkirju. Selles nõutakse võimalikult kiiret vabatahtlike ja tsi-viilisikute Eestisse saatmist, propaganda elustamist jne. Laid ise lu-bas esimesel võimalusel Eestisse minna. Olin tekstiga üldiselt nõus, kuigi paistab olevat pisut ruttav — vist on defaitismis süüdistamine Laidi ärritanud.

Warmal rääkis ka, et Vilho Helanen tahtvat 20 000–30 000 eestlast evakueerida ja nendega Ida-Karjalat asustada, et vast siis jäetakse see maa Soomele! Olevat koos Vellneriga välja töötanud evakueeri-miskava. [---]

21.2. Laupäeval kell 14.30 oli Etu-Töölös HOK-is järjekordne koosolek, kuhu mul polnud õnneks aega minna. Oli kestnud kel-la 18-ni ja esitati 20 mehe poolt 21 seisukohta. Aga Laidu rünnanud kõik. Mark arvas ka, et tuleks neist koosolekutest osa võtta, mitte päriselt boikoteerida. Pühapäeva hommikul jõudis Agu Lellep puh-kusele. Nende õppekeskuses olnud kole saksameelne ja sigaduslikult noriv kaader.

Kirjutasime “memorandumi” tagasimineku asjas valmis. Läks ilma allkirjadeta, kuna olevat osalt juba käigus.

Täna oli kuulda, et ohvitserid olevat esitanud peakorterile 5-punktilise memorandumi, milles viimasena nõutud vabatahtlike pe-rekondade äratoomist. Endel Toiger liigub hoolega ringi ja organi-seerib. [---]

23.2. [---] Eilne aktus tuli õhuhäirest hoolimata kuidagi toime. Ütlesin avasõna. Warmal kõneles lühidalt, noomis argasid ja virise-jaid, viimaseid liigagi teravalt. Väinö Sola laulis. Pr. Kolm dekla-meeris. Kurese ettekanne jäi ära, ta ei ilmunud kohale, kas häire tõttu või muudel põhjustel. Rahvast oli üle 200 inimese. Ootasime häire lõppu kella poole kaheteistkümnene ja pidime jala koju tulema.

Päeval tegime Ristikivi kooliraadio kuuldemängu “Eesti vaprad vanemad”. Mina olin puhkusel olev eesti sõdur Jaan. Kahetunnise töö eest sain 300 marka. Kantakse raadios ette homme kell 13.10.

Täna olin Vilku ja Valtasaari juures raadiosaate pärast, kuna Pallo on haige. Vilku ütles, et just see saade (kestab 9 minu-tit) olevat hell asi, seda kuuldavate Moskvas, Stockholmis, Londonis, Berliinis ja Tallinnas. Tegi mulle ettepaneku päriselt seda saadet korraldama hakata ja iga päev Valtasaariga läbi rääkida. Lubati anda ka tuba Tietoitusalitokses. Samuti võetakse minu saated lindile, et õhuhäire ei segaks.

Soovitasin selles asjas rääkida Laiuga, kes sõitis Turgu. Kerttu Mustonen, kellele see muudatus hästi ei meeldi, rääkis, ta saated võetavat juba praegu lindile. Tuleva nädala alguses selgub asi.

Mis meelde on jäänud

Komitee mehed aina käivad ringi, täis teohimu ja nurisevad, et neile ei anta informatsiooni.

Pärast Narva rinde stabiliseerumist on sakslased muidugi jälle ülbeks muutunud. Kuigi on kuulda ka jutte Mäe lahkumisest. Olevat astunud samme laste viimiseks Rootsi (ka pagulaste laste). Soomlased on praegu igatahes väga hellad — Warmat ei lubatud soome vabatahtlike sambale isegi pärga asetada. Pitkal ei lasta raadios rääkida. Margi kõne rahvusvahelisest õigusest Eestis on kõvasti kärbitud.

25.2. Pärga soome vabatahtlike sambale Helsingis asetamas olid ka sõjamehed. Asetas major Peiker esimesena. Meie poolt aetas Penno. Peale selle asetati veel Talvesõja vabatahtlike poolt. Rahvast oli tublisti. Hümn jäi laulmata, kuna sõjamehed arvasid, et polevat vaja.

Kell 11 olime Margiga Vilkuna juures, kes urises, et eesti ajakirjanikud soome ajalehtedes ärritavat kogu aeg sakslasi. Sellest tulevat ainult pahandust. ("Koko ajan semmoista pientä piikkiä!") Tahtis, et enne ajalehele andmist saadetagu kaastöö dr. Postile lugeda. Ütlesime, et Voitki ja Vellneri eest meie ei vastuta. Nendega lubas siis ise rääkida. Kures ja Kaelas, kui neile jutustasime, arvasid, et see olevat ajalehtede toimetuse asi — ja nii see esialgu jäigi.

Margi kõne oli raadiost päris võimas kuulda, rõhutas eriti sõpru, kes meid ei ole unustanud. Samuti oli ideeline ja hoogne dr. Martti Haavio kõne.

Suure vaevaga sai jutluse tõlkijaks pr. Hiitonen, kes oli kodus haige. Mina tõlkisin lõpuks palve. Kirikus oli rahvast liiga vähe.

Täna rääkis major Peiker, et 100 meest pääsevat jälle Eestisse puhkusele ja arvas, et rügement saab varsti Eestisse minna. Vist liiga suur optimism. Jutud Mäe lahkumise ümber on kaunis udused. Samuti ei vasta tõele jutt Tartu evakueerimisest. Näib üldse, et Kures koostab oma aruanded liiga isiklikust vaatekohast.

27.2. Pallo helistas eile ja lubas teisipäeval linna tulla. Tema polevat midagi kuulnud raadiosaadete ümberkorraldamisest. Eks Laid selgita neid asju. Täna kell 12 oli HOK-is jälle järjekordne koosolek. Penno oli pidanud rääkima.

Eile oli kogu öö õhurünnak, mis kestis 12 tundi. Kesklinnas ja sadamas oli tekitatud võrdlemisi suuri kahjusid.

Annist oli Laiule kirjutanud, et Niilus on sõjaväkke astunud.

1.3. Üleeile ja eile olevat Eduskunnas olnud rahuküsimus kõne all. Arvatavasti ja loodetavasti sellest ei tule midagi.

[--] Niilus kirjutas Laiule — astub märtsis sõjaväkke ja kinnitas, et tema kaudu midagi "rebenenud" pole.

Saadete probleem on lahendamata, kuna Laid pole Vilkunaga kokku saanud. Pallo on ikka veel haige. Kures viimastes "Kodumaa uudistes" toob üsna huvitavaid paljastusi kodumaa oludest — kui ainult tsensor läbi laseb. Sakslased on tigidad siit lendulastud uudisele Mäe tagasiastumisest. Dementeerivad avalikult välismaa ajakirjanike ees. Helsingis olevat avatud DNB (saksa teadetebüroo) osakond. Arvatavasti sellepärast tuligi Vilkuna poolt see pahandamine, mis nüüd jälle on soiku jäänud.

Admiral Pitkaga olevat häda — vana ja tujukas. Pahandanud möödunud kuu alguses, et midagi ei tehta ja jooksnud Warma juurest Jaapani saatkonda abi otsima.

Penno arutas büroos neid probleeme ja leidis, et pagulaste heaks olevat vähe tehtud. Eile pidi olema HOK-is Penno ettekanne. Ise sõidab ta homme Stockholmi.

EÜS ja Kures on samuti vihased, et Uluots olevat end lasknud alt vedada. Siitpoolt on muidugi kerge arvustada, kuid seal oli sel korral seisukord kriitiline ja Mäe hooplemise pärast pole veel midagi katki. Olgu tal see üürrike rõõm! Ainult relvi oleks vaja!

Saate asi on ikka veel lahtine. Põhimõtteliselt ollakse nõus raha ja ruume andma, kuid tegelikult kõik viibib.

Kuresel oli andmeid viimase pommitamise kohta. Heideti u. 1500 tonni pomme (u. 6000 pommi), neist linna tabanud ainult 2% (u. 120 pommi). Alla tulistatud kuskilt kaugelt siia toodud 4-mootorilistest vene lennukitest neli.

Eilsel koosolekul oli Penno rääkinud üsna ettevaatlikult ja taktiliselt, nentides, et pagulaste olukord pole hea. Kuid mitte kedagi süüdistades. Kuusk oli jälle irisenud minu juhtkirja juures, et mina toetavat Mäe mobilisatsiooni.

3.3. Üldiselt ollakse kindel, et rahu ei tule. Vaidlus Eduskunnas olevat olnud ainult selle üle, kas läbirääkimisi alustada või mitte. IKL, Koondus ja Maaliit ei taha venelastega üldse rääkida, kuid sõtsidel, rootslastel ja liberaalidel on riigipäeval enamus. Raadiosaadet hoitakse praegu ka nõõri peal, et kummalegi poole ei väärataks, samuti ajalehti.

Dr. Haavio pole mu artiklit tõlkida saanud ja see on järgmisest "Suomalainen Suomi" numbrist välja jäänud. Nüüd tarvis hakata kirjutama Musikkala koguteose jaoks (Kirjastus "Otava" teos soome hõimudest).

4.3. Sain Kureselt raamatu "20 aastat Eesti iseseisvust" ja kirjutatan nüüd koguteose jaoks artiklit. Laid sõidab täna (võib-olla koos Warmaga) Oitti vaatama — seal on uus eesti pagulaste laager. Raadios kestab hapukurgi aeg, mingeid kommentaare rahutingimustele teha ei lubata. Grupp EÜS-i mehi, kes Oitti ei taha minna, on büroost

viimasel ajal teinud nagu mingi klubi, kus käiakse koos istumas ja uudiseid ootamas.

8.3. Laiu Oitti-muljed on niisugused, et võiks hoopis parem olla, kuigi on Jollasest viisakam. Kuid praeguseni puudub soomlastel kindel asutus, kes neid asju ajaks. Juhatavad ühe ameti juurest teise juurde.

Virge Hint sõitis esmaspäeval Oittisse laagriarstiks. Agu Lellep tuli esmaspäeval KSO aastapäevale. Eile kell 1 oli Espilas Osakunna aamiainen, ainult 12 osavõtjaga, nende hulgas ka prof. Kaila. Inspektor tuli alles lõpuks. Rääkis ülikooli evakueerimisest ja puudutas ka Eestit. Mina tervitasin konvendi poolt ja soovisin sidemete kestmist. Öhtul tantsiti pisut Osakonnas, kuigi see on ametlikult keelatud. Annikki arvas, et moraal olevat praegu läinud täiesti "penkin alle".

Raadios sain viimastel päevadel ette lugeda "Malevlast", kuigi krõbedamad kohad sakslaste ja venelaste vastu maha tõmmati. Rahuasjandus kestab vist tasapisi edasi.

9.3. Virge saatis Oittist kirja — tema järgi igatahes võrdlemisi hull olukord seal. Täna sõitis Väinö Voionmaa sinna komandandiks, vahest see aitab. Igatahes jätab pagulaste eest hoolitsemine väga palju soovida. Ja seda mitte üksi sõjaolude tõttu, vaid sellepärast, et eestlasi peetakse umbes võrdseteks ingerlastega ja soomlased on väga loiid selles suhtes. Pealekäimine eestlaste poolt pole ka nii energiline kui võiks olla.

Kurese andmetel on venelased Eesti rindel peamiselt sissid. Korralikku väge pole palju nähtud.

Saate asi ei arene ka, nii et praegu "korraldab" saadet jälle Pallo, kes ei tea vahepealsetest kavadest midagi. Dr. Itkonen on ära sõitnud ja lehe tsenseerimine viibib.

12.3. Siin on vaikne, aga seal pommitatakse Tallinnat ja Narvat ja räägitakse, et isake Stalin olevat surnud. Saate asi pole ikka veel lahenenud. Loevad pooleks tööjooksu ega taha kuigi palju maksta.

"Hufvudstadsbladetiga" on kaastöö asjas räägitud, kuid praegu pole kuigi palju aega seda teha. Homme räägib "Malevlase" rahvale Stockholmist tulnud minister Laretei. "Itsenäise Suomi" Eesti erinumber ilmus lõpuks, kuid meremeeste album ei nihku. Seltsi asjad seisavad ka, pr. Nivanka on Põhja-Savosse sõitnud.

14.3. Eile oli Laretei informatsioonikoosolek — asjalik ja reaalne. Juhtis tähelepanu mitmesugustele suundadele lääneriikides, enamlaste propagandale ja eestluse võitlemisele asumisele vastukaaluks sellele. Eriti tuleb rõhutada oma võitlust. Rootsisis olud meile ebasoodsad, võivad muidugi koos konjunktuuriga muutuda. Saatkonnad majanduslikes raskustes. Esitatud küsimused olid asjalikud.

21.3. Vahepeal olen alates 16.3. lõplikult raadiosaate peale üle läinud, minu asemel teeb "Malevlast" Valev Uibopuu.

Peale selle "Hufvudstadsbladetile" eesti osas kaastööd. Materjali on küll vähe, Kures ei anna midagi. Pean kontakti Kaelasega, kes teeb STT-le ja S. Sotsialidemokraatile. STT asi on muidugi vist Tietoituslaitokse väljamõeldus, et sealt tulevate süütute sõnadega meie sakslaste torkimisele tee kinni panna. Kui saab Kaelasega nii kokku leppida, et ta igat sõnumit sinna ei anna, siis pole vigagi. Kures on muidugi tulivihane, sest see vähendab tema tulusid.

Laid ajas Toigerit taga, et Jollase komandandiks panna, kuid ei saanud kätte ja pidi panema Sagimi. Jalakas, kes teeb sõnumeid "Kauppalehtile", lubas seal hakata käima uudiseid hankimas. Täna saatsin sõnumi ülikooli evakueerimisest, näis, kas ilmub.

Lähemal ajal hakkab vist raadios ka diktoriks. Artikli Eestist sain valmis ja homme annan Mustikkalle ära. Homme tuleb minna politseisse, tahavad panna puunormi raiuma.

25.3. Täna on siin püha. Eile olin KSO Nikke Beckeriga, istusime "Hotell Helsinkis", ta on endine KSO kuraator, arst, aukraadilt kapten*. Ajalehe kaastööst ei tule vist suurt välja. Igatahes päevauudiste alal STT-ga võistelda ei jõua. Kirjutasin lühikese loo Tartu ülikooli raamatukogust.

Tartust tuli "Postimehe" talitusest Evert ja rääkis pisut Tartu uudiseid. Wolke olevat olnud kole tige pärast minu ärahüppamist ja kirjutanud juhtkirja "Mehed ja mehikesed". Hiljem läinud suure lärmiga sõjaväkke, kuid Mäe polevat teda sinna lasknud. Täna saan kokku Aino Suitsuga.

Lugesin ühe Eestist tulnud mobiliseeritu juttu — selle järgi on olud väga viletsad, relvadeks ainult püssid (25 padrunit, sakslased võtavad saagirelvad endale). Pataljonid hajuvad tihti ise laiali ja mobiliseeritud lähevad koolimajadest koju.

Helanen on tõepoolest olnud Eestis 24 tundi kinni ja kirjad on ta käest ära võetud.

Viimasel ajal tulevad noored mehed Soome, aga sõjaväkke ei taha minna. Pastor Puhm tuli Oittist ja pr. Aulio teostas suure rünnaku Voionmaale ja Virge Hintile — nad ei tegevat midagi.

27.3. Laupäeval olid siin Laid, Mark ja Ristikivi sealihä söömas. Otsustasime uue klubi moodustada, kus vähe ametlikku juttu ja enam jutlemist. Hakkaks laupäeviti Gambrinis koos käima.

Aino Suits rääkis üht-teist Tartust. Soomest teadis ta, et kindral Wallenius oma ohvitseridega tahab Eestisse minna. Mart Lepikul oli olnud suurem tüli saksa sandarmitega Kirjandusmuuseumi pärast, ta on olnud isegi arreteeritud, kuid SD on ta jälle vabaks lasknud.

30.3. Olin vahepeal kaks päeva haige. Uibopuu korraldas saadet. Täna oli kuulda, et ka Gustav Suits on kohale jõudnud. "Huf-

*Langes hiljem Lapimaal sakslaste vastu võideldes.

Mis meelde on jäänud

vudstadsbladetise" saatsin Aino Suitsult kogutud uudised, kuid need pole vist jälle ilmunud. Kirjutan neile õige pühapäevaks metsavendadest pikema loo. Seltsile saime teisipäevaks teise kooskäimise õhtu juurde. Laste Rootsi saatmine olevat põhimõtteliselt juba otsustatud.

24.3. Mustikka palus artikli kirjutada Heimotyö albumile 6–8 lk., kirjutat Eesti omakultuuri taotlusist. Valtasaari (raadiosaadete tsensor) pakkus nüüd töötamiseks tuba, homme lähen vaatama. Puud tuleb oma vabast ajast siiski ära raiuda, mets asub siinsamas Munkkinieme kõrval Lehtisaares.

Stockholmist oli Hans Ronimois siin, oli võrdlemisi optimistlik. Sakslased hoidvat meie maad kauplemiseks venelastega. Kevadel ja suvel võivat oodata igasugu üllatusi. "Malevlases" olevat tunda "Soome-vaimu" pitserit.

Eestist on tulnud võrumaalane ltn. Püvi. Rääkis, et sakslased on lubanud ainult 17 000 eestlasele relvi anda, kuigi Mäe olevat pakkunud 50 000 meest. Neilegi 17 000-le on suuremalt osalt relvad andmata.

Gustav Suitsuga olin koos. Niilus on Tartus arhiivis ametis. Tal oleks küll soovitatav enne kaduda, kui uuesti kinni panevad. Harald Tuul olevat ka sõjaväes.

Laiu pool oli täna kersantti Meristu, üks kangemat sorti mees. Need mereväes on üldse peagu kõik keskharidusega inimesed, väga agarad ja selge mõtlemisega. Käisin koos Laiuga Oskar Kallast haiglas vaatamas, on õige otsas.

Laupäevaõhtune koosviibimine Gambrinis läks lodusalt, u. 15 inimest koos.

5.4. Kirjutasin Mustikkale artikli. "Suomalainen Suomis" ilmus ka mu artikkel. Haaviole lubasin kirjutada teatrist. Puid hakkame Lehtisaares lõikama u. 15.4. paiku, siis saab tööriistu.

Eile HES juhatuse koosolekul otsustasime 23.4. pidada Seltsi aastapäeva ja 7. mail emadepäeva. Näidendi proovist Mark osa ei võtnud, pakkus mulle sulase osa. Tegemist on muugagi, prl. Martna vaidles ka vastu.

Jutuajamine Aino ja Gustav Suitsuga 1.4.

Prof. Suits lahkus Tartust nädala eest. Oli hiljem kuulnud, et 26. märtsil oli Tartut pommitatud, olevat hävitatud u. 50 maja. Vahepeal olnud üksikuid häirerünnakuid, pomme pole visatud. On rünnatud ka Tähtveret, Kärknat ja Jõgevat. Kuulduste järgi olevat ühe pommi läbi surma saanud Tartumaa maavanem Otto Pärilin.

Soom Tallinnas oli rääkinud, et sakslased tahavad kõik kultuurivarad ja ülikooli Saksamaale viia. Peamiselt oli juttu olnud Königsbergist, aga ka Viinist ja Linzist. ERKA-st viidavat ära 7000 jooksvat meetrit, samuti Kirjandusmuuseumi ja isegi ERM-i kogud, koos selle valikkoguga, mis asub praegu Väätša mõisas. Riigiarhiivist

tahetakse viia üksikud väärtuslikumad osad. On tulnud korraldused pakkimiseks ja dr. Weiss on käinud Tartus, et operatsiooni kiirustada. Saksa sõjavägi on lubanud transpordiks 600 tühja vagunit.

Prof. Suitsu ärasõidu ajal pole veel midagi maalt välja viidud. Rektor Kant on käinud Tallinnas, muuseas Mäe juures ja lootnud, et Omavalitsus teeb asjast usaldusküsimuse. Kant on hiljem lausunud, et kui ülikool evakueeritakse, siis on see eesti ülikooli lõpp. Tema astuvat sel juhul rektori kohalt tagasi. On siiski vähe lootusi, et evakueerimiskava muuta suudetakse, ainus lootus on viivitamises.

Tallinna pommitamise puhul on hävinud tulekahjus Kunstimuseumi kõik varad, peale selle paremik peamiselt eesti kunstist, mis eraldati ja mis hõlmab umbes neljandiku. Tallinna linnaarhiivist on osa päästetud. Raadile on tulnud palju pomme, kuid maja ükski tabanud pole. Majas asub praegu Luftwaffe.

Poliitiliselt on olukord, eriti Tartus, väga ängistav. Inimesed on väga pettunud lääneriikide poliitikast. Mitmed, näiteks Palm, on lubanud võtta relvad, et mitte enamlaste poolt tapetud saada. Juhul, kui sakslased taganevad, on lubanud lapsed kelguga kaasa võtta ja koos sakslastega ära minna.

On ka nurinat "Malevlase" ja raadiosaadete kohta, et need olevat "pagulasmentaliteediga" tehtud.

U. 20. veebruaril on Tartu ülikooli ruumes olnud poliitiline nõupidamine, mille puhul Uluots on vastanud küsimustele, rõhutades, et praegu on esmajärgulise tähtsusega võitlus venelaste vastu. Kõik muu peab kõrvale jääma, ka igasugune poliitika. Sellele on mitmelt poolt teravalt vastu vaieldud, muuseas ka Kuldkepi poolt, kes on rõhutanud, et poliitilist tegevust tuleb jätkata kui vaja, ka põranda all. Kant on selle väljenduse üle olnud kohkunud ja Uluots on koosolijaid uuesti manitsenud kõik jõud suunata ainult venelaste vastu.

5.4. järg. Praegu toimub laste registreerimine Rootsi viimiseks. Käivad jutud Ahvenamaa okupeerimisest ja sakslastest Uhtual ning Kannasel. Paasikivi on Moskvast tagasi, rahutingimusi olevat pisut leevendatud. Pärast pühi otsustavat Eduskund.

Tietoitusalitoksest sain toa, kuid esialgu mitte masinat. Täna vist ostab "Malevlane" endale kirjutusmasina.

"Intelligentide klubis" olevat juhatuse kriis. Kõik olevat "ajapuudusel" tagasi astunud.

7.4. Suurel Reedel sõitis Valtasaari ära, nii et pean homme vist 3 päeva koostama saated vanast materjalist. Eile õhtul pidi olema nõupidamine ajakirjanduslikuks aktsiooniks kultuurivarade asjus. Tõin eile "Malevlase" uue masina pühadeks koju ja kirjutasin valmis teatriloa "Suomalaisele Suomile" ja kultuurivaradest "Heimokansale".

Eile olin Tullipuomis koos Nikega, Janne Alasega ja Jalkasega KSO-st. Rääkisin Eesti oludest. Kuulasid küll, aga ei paistnud uskuvat. Lõpuks leidsid, et meie kõikide pääsemine on ainult sakslaste võidus.

STT on viimasel ajal siiski andnud üsna häid sõnumeid, näiteks talude tagasiandmisest "Saksa riigi kingitusena" jne.

Stockholmist jälle pahandatakse, et meie kiitvat Pätsi ja Laidoneri ning tegevat liiga suuri kompromisse sakslastele. See viimane on küll Soome tšensori süü, meie ise kirjutaksime ning räägiksime hoopis teistmoodi.

12.4. Rootsi iriseja, nagu nüüd selgub, on ainult Jaan Ots, kes ajavad omapärast poliitikat ega sallivat saatkonna atašeed Aksel Linkhorsti ainult sellepärast, et see on korporant. Seda rääkis Laid, kes käis ühel öhtul siin vannis.

Täna peab Eduskunnas olema järjekordne vastamine Venemaa ettepanekutele. Nagu Kaelas on kuulnud, levitavat sakslased juttu, et eestlastele ei võivat relvi anda, kuna suur osa neist olevat kommunistlikult meelestatud!

Nn. "alamkojas" on kriis. Mark tahab selle üle võtta. Mina vaidlesin vastu, et mis tühjaga teha. Laupäeval oli Mustas Karhus kirjanduslik lantš, kus meie Talvega ja Ristikiviga arutasime terve maailmakirjanduse meeldivuse seisukohalt läbi. Osalt maitset ühtusid, osalt mitte.

Fenno-Filmi pakub 50 000–75 000 marka hea filmikäsikirja eest. Vaja proovida. Näidendi proovil polnud jälle kõik koos ja Johanson arvas, et tema ikka Taneli osaga valmis ei saa. Seda "Vedelvorsti" küll kevadeks korda ei saa. [---]

14.4. Liidi läks täna hommikul Naistekliinikusse. Sündis poeg (Margus).

Pastor Puhm käis sõduritele puhkpillide jaoks raha otsimas, loodab HES-ilt saada. [---]

16.4. Liidi tuleb homme kliinikust koju. Eerik sõidab homme Eestisse, et kultuurivarasid päästa jne. Mina hakkas siis "Jaagu" asemel Marguse vestlusi pidama. Tuleb vist raadios kasutada ka poliitilisi ringvaateid. Diktori probleem näib jälle liikuvat.

Eduskunnas olevat salajasel istungil olnud juttu ka sellest, et eesti pagulased tegevat poliitikat. Ei tea, kas IKL-i mehed selle jutu alustasid.

17.4. Eduskunnas olevat sotsid norinud, et Soome on eesti asjas passiivne. Pühapäeval ilmunud professorite deklaratsiooni sel teemal ei lubatud raadios ette kanda. Üldse on tšensoor Valtasaari viimasel ajal jälle kole ettevaatlik. Täna esitavat prof. Cederberg eesti kultuurivarade probleemi valitsusele.

Eerik sõitis üleelele ära. "Ülemkoja" kokkukutsumine jäi minu hooleks. Pastor Puhm käis jälle ja nurus — annetagu HES vabahtlike orkestrile vähemalt ühe pilli. Annetaja nimi graveeritakse pillile — milline au! [---]

Liidi tuli Margusega esmaspäeval koju. [---]

23.4. [---] Eile oli "ülemkojas" vähe rahvast: Sagim, Jalakas, pr. Kadak, Ristikivi, Kaelas. Hiljem tuli sinna kpt. Pärlin, kes kurtis, et sõdurid kargavad ära ja Helsingis veetakse nad vale teele.

Warmale rääkisin olukorrast raadios, lubas Kekoni'ga rääkida (too endine jääger oli saanud Vilkena asemele Tietoitulaitokse juhatajaks). Valtasaariga oli pikem jutt raadiosaadete üle. Sakslased olnud pahased, et ära toodud teade, nagu polevat Balti riikide iseseisvuse taastamine praegu ajakohane. Rääkis ka, et venekeelne saade polevat määratud mitte vene rahvale, vaid Moskvale ja üldse välismaale. (Diktoriks on mahlaka bassihäälega venelane: "Slušaite, slušaite, gavarit Finlândia!")

Jalkala sõjaväelaagris oli tulekahju, lõhkeaine ladus olemisest ebateadlikud eesti vabatahtlikud läksid kustutama. Plahvatusel sai surma 28 meest ja haavata 63! Surma said Eenok Kokamägi ja Kurese poeg Toomas! Asjatud kaotused lao eest vastutajate lohakuse tõttu!

Vabatahtlikud paluvad Seltsilt saada raadiot. Klaverikunstnik Milk on lubanud tarviduse korral Seltsi heaks kontserdi anda. Need probleemid tuleb katsuda täna Seltsis läbi arutada.

Täna tuleb raadios "Marguse" veste noortele, kus loodetakse, et need, kes vahepeal on sunnitud pealepandud käskudest kõrvale hoiduma, õigel ajal osutuvad kohusetäitlikeks.

Päts kummitab ikka Stockholmis, eriti Jaan Otsa ja Ants Orase puhul. Warma sealoleku ajal on nad poolteist tundi arutanud "Mavlevlast", peamiselt Pätsi artikli pärast. Päts olevat fašist ja tema nimetamine ebatark. Nähtavasti pole seal midagi unustatud ega õpitud.

Kell 4 lugesin raadios oma veste eesti noortele. Kerttu Mustose järgi olevat Linkomiehe sekretär lausunud, et Soomel olevat nii head trumbid käes, et eestikeelses saates võivat õige vabalt rääkida. Viga olevat Valtasaaris — saksasõber ja kole ettevaatlik.

Õhtul oli Seltsi aastapäev. Rahvast õige tublisti, ka vanu Helsingi eestlasi. Pr. Kolm deklameeris, Livia Martna mängis klaverit. Mina rääkisin pisut ja lõpuks mälestasime õnnetusel hukkunuid.

Minister oli kohal. Rääkisin talle, et Soome vastuluure on teadlik Eerik Laiu kodumaale sõidust. Seda minister teadis, samuti selle koostöoga kaasnevat riski (äramüümine ja teadete vahetamine sakslastega). Arvas, et see nagunii kaua saladuseks ei jää.

Pallolt kuulsin, et Eestis olevat 100–120 haritlast vangistatud (salakuulamine inglaste kasuks!) — Kull, toimetaja Mänd, prof. Harri Moora, dr. Sarv perega, Tartu linnapea Keerdoja, Sinka, Paul Ariste.

Päeval olnud intelligentide klubis jälle suurem madin. Keegi Oitti mees rünnanud, samuti olnud tsiviil- ja sõjaväe asjus tüli Aksel Marki ja Talpaku vahel. Eesti Büroo olevat süüdi, et niipalju mehi jääb Helsingisse.

Kerttu Mustonen oli kuulnud, et “Suomen virolaiste” hulgas olevat vastuolusid. Rahustasin teda, et niisama omavaheline nääklemine.

Warmale oli arreteerimistest vist rääkinud Helanen. Hirvikangas, soome vaps, kes hõimuorganisatsioonide kaudu organiseerib eesti “abistamist”, oli seda siis ministrilt kuulnud.

Karl Jürgens paljastas pisut vastuluure telgitaguseid ja oli huvitatud major Kristjanist.

26.4. Pr. Nivanka kirjutab maalt. Saatsin talle Seltsi uudiseid. Rindeteatri asjus saatsin uue kirja eversti Kuuselale. Ohvitseridekoolile otsustasime saata Seltsi raadio. Milki kontserdi asja otsustasime ajama hakata. Eile õhtul oli Seltsis üpris lõbus ja hoogne “näitlejate õhtu”. Koos 12 inimest.

Admiral Pitka on Eestisse sõitnud. Suurväli rääkis sel puhul ka vastuluurest ja teadete vahetamisest umbes samuti kui Karl Jürgens. Nähtavasti teab ta Laidi sõidust.

Täna oli 28 plahvatusel surma saanud eesti noormehe matus.

Arreteeritud on (Keerdoja ja Ariste pole) veel prof. Saareste, Julius Lill, Paabo, Ramul ja Alma Ostra-Oinas. Taanis on sama lugu, nii et vist sakslased kardavad invasiooni. Kirjutasin selle kohta raadioveste, näis, kas läheb läbi. Lõnnroti käisin uurimas “Eesti Loomingu” jaoks.

28.4. Arreteerituist on selgunud veel professorid Lüüs, Karell, Hiie, Julius Mark ja Nikolai Kaasik.

Vilkuna uuris eile arreteerimise põhjusi ja rääkis, et Gestapo olevat käinud Valtioolise poliisi vahendusel “Malevlase” peale kaebamas. Tema polevat väljagi teinud. Saksa saadik Blücher olevat ka kaebamas käinud, eriti arreteerimise kirjeldamise puhul. Nimesid ei pidavat enam ilmuma, kuid täna “Uusi Suomis” siiski oli.

Eile käisime Kansanteatteris “Candide’i” vaatamas. Valtasaari on nüüd ajalehed ise läbi töötanud ja paneb tulemused mulle nina alla. Muidugi tuleb sel puhul suurem kauplemine.

30.4. Stockholmist on siin Penno ja Rei. Viimane ennast palju ei näita. Penno oli täna Gambrini “ülemkojas”, kus räägiti Eesti oludest ja põhimõtetest. Kuidas saaks luua kesksed eesti komiteed, kes

eriti kodumaal tõstaks meeleolu. Kodumaalt kurdetakse, et raadio-
saated sisaldavat vähe, olevat keeruliselt sõnastatud ja polevat hästi
kuuldavad. Keskmist viga saab parandada, teisi kahjuks mitte. Mi-
nu vestlusel oli alguses lõpp maha tõmmatud, kuid hiljem lubati see
siiski saata kogu ulatuses.

Täna olid meil Maret ja Livia Martna ning Ristikivi.

Eestis arreteeritute kohta tuleb napilt nimesid, eriti Tallinnast.
Ringhäälingut on puistatud. Mõned Tartu professorid on olnud eksi-
tused (Ramul, Lüüs).

Pitka peetud raadiokõne oli rumal, ta peamiselt sõimas maalt
põgenejaid. Kõne katkes ootamatult. Nähtavasti lõigati mõni saks-
lastele ebameeldiv osa maha.

3.5. Esmaspäeval oli Mark lõunal ja kohvil. Vahepeal käisime
"mottimaad" (puulõikusekohta) vaatamas. Eerikult on tulnud kiri,
millest selgub, et osalt on tegu pörandaaluste sissekukkumiste ja
dokumentide leidmisega (nagu ka Jürgens rääkis). Ringhääling on
läbi puistatud, Jaan Kross on kinni.

Büroos on nüüd ametis Livia Martna, prl. Lüüdik ja Jalakas.
Eilsel proovil puudus pr. Kolm, kuid tegime siiski liikumist. Vasta-
sin Võrgu kirjale "väeteenistuskohustuslike meespagulaste" puhul.
Otsustasime teostada korjanduse eesti vabatahtlike hauatahvlite
heaks. Penno arvas küll, et nende asetamine on soomlaste kohustus.

5.5. Viimaste teadete järgi on Eestis olnud uus suur arreteerimi-
ne (kokku 600–800 inimest). Tallinnas kontrollitakse öösiti kortereid
ja päeval inimesi. Nähtavasti on tegemist suurema küüditamisega.

Siin on IKL käinud peaministri juures ja nõudnud eesti pagulaste
tagasisaatmist. Tegevat siin anglofiilset propagandat, sõdurid sabo-
teerivat. Vahekord Saksamaaga pidavat olema selge. Peaministri
küsimusele vastates on sõjaminister andnud eesti sõdurite kohta hea
hinnangu.

Üldse on IKL viimasel ajal pärast rahujutte aktiivseks muu-
tunud. Siirtoväen Keskustoimikunnan johtaja prof. Kastari on ka
IKL-is. See seletab nii mõndagi.

Venelased olevat Petsamosse koondanud 20 diviisi ja Saksa Norra
peakorter olevat nihkunud põhja poole. Oodatakse vist invasiooni.

Eile käisime Timo Mikkilä kontserdil. Ütlesin Uibopuule ja Sak-
sale, et seda Lõnnroti juttu ei viitsi kirjutada. Las Aino Suits kirjutab
uuesti. Lubasin siis kirjutada "Eesti Loomingus".

8.5. [---] Pühapäeval oli Seltsis emadepäev. Pr. Tiiu Kadak kõne-
les ja korraldati korjandus vabatahtlike heaks.

Eestist puuduvad lähemad teated. Vangistatute arv kõigub jut-
tude järgi 600 ja 1000 vahel. Eriti olevat võetud EÜS-i mehi. "Posti-
mehe" juurest ka mitmeid, räägitakse Tiiu Oinast ja Kati Jaaksonist.

13.5. Teisipäeval oli Fraternitas Estica kommerss Savo Osakon-nas. Omainimesi u. 10, savolasi samapalju. EKL-ist Toiger, Heldur Ester, Paas ja mina. Fr. esticuse Liivoja kõne õige sümfaatne ja rahvuslik. Siis kõneles mag. Nurmi, et Eesti ja Soome sihid lähevad osalt lahku, kuid need tuleb kokku viia. Mina rääkisin lühidalt olu-korrast Eestis. Mag. Hietakari lubas siiralt rääkida ja arvustada, ja rääkiski. Ta ei saanud aru, miks eestlased punaste ajal valima läksid ja miks nad Rootsist sõprust otsivad. Ta lootis pika sõja kestvat, et germaanlased ja slaavid teineteist maha notiksid. Lubas vajaduse korral Eestisse appi minna.

16.5. Mu viimase veste, mis käsitles saatusühtsust, tõmbas Val-tasaari maha ja eesti rahvas kuulis selle asemel "Hiir hüppas, kass kargas". Põhjuseks öeldi hiljem, et "sen sävy oli semmoinen..." Lu-bati varsti koos Margiga rääkida pikem jutt.

Enamlased teatavad, et nad on pommitanud Tartut, rohkem ei tea. Alma Hiitose järgi liikuvat Laiu kohta kõige kummalisemad jutud linnas.

Laste Rootsi saatmine viibib. Rootslased on vist hakanud järele mõtlema. [---]

18.5. Valtasaari seletas, et mu viimane vestlus olevat olnud mõel-dud enam sakslastele kui eestlastele. Ühe sõnaga — mitte midagi kirjutada sakslaste vastu.

Näidendiproovilt tulles sattus Livia Martna "Musta Maijase" (politsei valveauto), kuna tal polnud dokumente kaasas.

Sisepoliitilised suhted näivad Soomes jälle teravaks muutuvat, eriti äge on S. Sosialidemokraati toon.

Tallinnast on teateid, et pangadirektor Piiraja on arreteeritud, võib-olla ka Soonpää ja Pukk.

22.5. [---] Stockholms-Tidningenis oli pikem artikkel arreteeri-mistest Eestis. Endised vapsid Räisa ja Kuusk ässitavad siin vaba-tahtlikke ja teisi Warma vastu ja soovivad tagasi Eestisse minna.

Büroos on kavas luua erialalised toimkonnad, kes tutvuksid vaq-tavate aladega Soomes.

[---]

27.5. [---] Raadisaadete osas on olukord pisut vabam, aga mitte palju.

Margil oli aruanne Mäe jutust Rahvakasvatuse talitusele:

1. (Vist Soome põgenenute) varandused on konfiskeeritud, kuna olnud andmeid, et seda teevad muidu sakslased.

2. Mäe olevat pöördunud Soome valitsuse poole, et see saadaks eestlased tagasi. Soome valitsus polevat sellele üldse vastanud.

3. Soomlased on tahtnud eesti vabatahtlikke Soome väeosana Eestisse saata. Sakslased polevat nõus olnud, tegevat pildi liiga kirjuks.

4. Eestis on toimunud interneerimisi, kuna Mäe on pakkunud eesti endistele poliitikutele oma kohta ja palunud kaasabi, kuid vastutööamine jätkuvat. Eestis harrastatakse spionaazi, mille andmed lähevad Soome ja Rootsi kaudu Inglismaale ning sealtkaudu venelaste kätte. [---]

30.5. Pühade laupäeval istusime "ülemkojaga" "Klaus Kurkis", oli tõesti mõnus olemine. Otsustati tulevikus kokku tulla üle kahe nädala.

Õhtul oli Jürgensiga pikem seletus poliitika üle. Sõjameeste meelest olevat Warma Talpakut takistanud rügementi asutamast. Poliitikuna ei tegevat midagi jne. [---]

1.6. Margi andmetel oli Warma omal ajal eesti rügemendi vastu, kuna oli karta meeste väljaandmist sakslastele. Seda teab kindlasti ka Talpak.

4.6. [---] Reede õhtul jõudis Eerik Laid Eestist tagasi. Olin temaga eile koos. Rääkis seiklusi ja muljeid. Tallinna pilt halb, Tartu, Tapa ja Jõgeva kohta paremad teated kui siin (pommitamise kahjustused). Meeleolu üldiselt hea. Pagulasi ei kiruta. Kati Jaakson ja Linda Alamäe on ikka kinni, samuti Gregor Vaher ja Juhan Kokla. Üllatuseks on ka Hans Kauri vangistamine. Samuti on kinni Akadeemilise Kooperatiivi Kull. Üldiselt on päris hästi tabatud ühendusi välismaailmaga, poliitilisi ankrumehi ja pörandaaluse Omakaitse juhte. [---]

7.6. [---] "Otava" käest sain avanssi artikli eest 3000 marka. Ilmad eilsest alates jälle soojad. Pr. Vainioga olin koos, ta läheb Tübingeni — aga jäi lääne invasiooni alguse puhul kõhklema. (See oli ju toimunud päev varem.)

10.6. [---] Leedus on Svenska Dagbladeti järgi olnud kokkupõrkeid leedu ja saksa väeosade vahel. Leedulased ei ole tahtnud liituda SS-ga, leedu väosa ülem on vangistatud. Mehed on vastu hakanud, suur osa neist on koos relvadega metsa jooksnud.

Eerik on ametlikult tagasi, kuid koostab aruandeid ja tuleb alles tuleval nädalal büroosse. [---]

12.6. Laupäeva õhtul olime "Klaus Kurkis". Eerik rääkis oma matkamuljetest. Oli kena, aga kallid (380 marka). Tallinna toimetusest on kinni Kokla ja pr. Lamp. [---]

Venelased ründavad Kannasel, soomlased on ärritatud.

"Laevatehase garnison" (mille Ristikivi "Ungari mereväeks" risis) s.t. soome kaukopartio ja vastuluure on likvideeritud. Jürgens on saadetud kuhugi Põhja-Soome.

14.6. [---] Kүүditamise aastapäeva puhul oli raadios ainult vestlus ja heliplaat. Õhtul olid külas Laid, Mark ja Ristikivi. Voitk oli Margile rääkinud pika jutu eestlaste kүүditamise kavast siit tagasi. Tahtnud vastutasuks saada Eestis arreteeritute nimesid.

17.6. Soomlased (Valtasaari) on pahased, et sakslased "bagatelliseerivad" nende võitlust Kannasel. Eesti poistest Jalkalas pole midagi teada, liigub ainult igasugu halbu kuulujutte. Igatahes mingit suuremat katastroofi seal pole, muidu oleks vene raadio hõisanud. Näib, et peaviga Kannasel oli rünnaku üllatuslikkus ja soomlaste hooletus. Kõrgemad ohvitserid peamiselt joovad Helsingis.

Laid võttis eile büroo üle ja kirjutas Jaagu vestluse.

19.6. Venelased muudkui tulevad edasi. Soomlased räägivad, et venelastel olevat suur materiaalne ülekaal, ei saavat vastu. Näib küll, et osaliselt on põhjuseks soomlaste ettevaatamatus. Igatahes tuli rünnak ootamata. Suur osa vägesid on ju Ida-Karjalas...

Kpt. Pärlini kiri reedel on küll optimistlik, langenuid vähem kui plahvatuse ajal, poisid on hästi käitunud jne. Muidugi liigub siin juba soomlaste hulgas jutte, et läbimurre olevat olnud eestlaste või rootslaste süü.

Jalakas pidas juba plaani, kuidas varvast lasta. [---]

22.6. Teisipäeva õhtul jõudis Agu Lellep siia. Oli Kivennava juures kergesti haavata saanud, kaks nädalat puhkust. Rääkis, et soomlaste moraal ja distsipliin Kannasel on halb, relvi vähe. Muidugi ka venelaste surve tugev, eriti kerge kahurväe ja lennuväe osas. Eesti pataljon olnud ainus vastupanija oma diviisis.

Warma jõudis eile Rootsist. Praegu on siin kaks kombinatsiooni — kas IKL-i valitsus sakslaste toetusel või rahuvalitsus, kes katsub USA-lt tuge saada. Kummale poole kaldub, ei tea. Sakslased on mõned lennukid Soomele appi saatnud.

22.6. Jääb ära ainult venekeelne saade. Uue valitsuse moodustamine suuremat ei edene, kuna rinne on enamvähem püsima jäänud.

Kadak oli siin ja rääkis, et väejooksikuid olevat palju. Täiendava mobilisatsiooni tõttu on ka Rootsi põgenejaid. Inglise järgi olevat Soomes kaks Saksa sõjalaeva, sakslased tahtvat Ahvenamaad saada. [---]

28.6. Annikki järgi on vanemas põlvkonnas veel küllalt kommuniste.

Näis, millised tulemused on Ribbentropi Soomes käimisel eestlastele. Raadiosaade koosneb viimasel ajal enamasti Berliini teadetest.

30.6. Olukord Soomes on segane. Igatahes valitsuskriisi ei tule, sest sotsialistid jäävad valitsusse, kuigi nad koos rootslastega, edistuse ja osa maaliiduga on üsna jahedad. Kuigi rahuvõimalusi

ka nemad ei näe, nad siiski küsivad: Kas ilma Saksamaa abita ei saadud vastu panna? Näib siiski, et ei saadud.

Eile oli büroos "Malevlase" informatsioonitoimkonna koosolek, mille juhatajaks valiti Kures. Vellnerit ei olnud. Hoiab juba eemale ja levitab juttu, et Warma minevat Rootsi. [---]

2.7. [---] "Täällä Lontoo" sõimab õige kõvasti soomlasi ja levitab igasugu valeandmeid. Samuti Rootsi lehed. Ühes olnud juba sõnum, et "Malevlane" on suletud.

10.7. [---] Inglise raadio tõi rootsi lehe järgi teate, et "Malevlane" olevat suletud. Selle peale loeti raadios kiiresti ette soome ja eesti keeles "Malevlase" kirjutusi ja rõhutati seda asja veel hiljemgi. Meie muutume tähtsaks! Oleme vist selle niidikese pikendus, mis Soomet veel onu Samiga seob. Muus osas on see katki lõigatud. Saksamaa näib sondeerivat pinda erirahuks läänes, lansseerib vastavaid kuuldusi. Läänes paneb kõik välja, aga idas taganeb. Euroopa võib saada venelastele, aga mitte anglosaksidele. Venelastele pole tal erirahu puhul nagunii midagi pakkuda.

Mehed nagu Michelson, Saks j.t. otsivad üha halbu uudiseid ja peavad Eestit juba ammu kadunuks. Michelson soovitas, et meie peaksime sabotaaži korraldama. Sõber Leik soovitab kõigil Rootsi põgeneda ja rahvas Eestist ära tuua — las sakslased ja venelased seal siis omavahel taplevad.

14.7. [---] Tallinnast on tulnud endine linnasekretär Pinding.

Laevatehase mehed (vastuluure) lähevad lõunasse, saadame nendega pisut kirju. Saadaks ka muud, kuid pole raha ega punkte.

Vahepeal oli siin kõvasti Eesti ja Läti evakueerimisjutte. Nüüd sakslased eitavad seda. Igatahes pole lõunast selle kohta mingeid teateid. Valmistatakse hoopis ette mingit "spionaažiprotsessi" eestlaste vastu. Admiral Pitka on siin käinud, ajanud isiklikke asju ja küsijatele kiitnud sakslasi. Arvatavasti osalt tagamõttega, et juttu nagunii sakslaste kätte läheb.

17.7. Viljandisse ja Pirkidele läksid pakid. Prof. Grandile ja Silgule kirjad. Loodetavasti saab Viljandist paki vastu. Jürgens sõitis täna ära. [---]

Pühapäeval käisime Laiuga Westendi kandis jalutamas. Cellarius (siinne saksa vastuluure ülem) on teinud soomlastele teatavaks, et eesti põgenikud võivad vabatahtlikult ametlikult Eestisse tagasi sõita. Eestis on avaldatud mingi "kodukutsumise" üleskutse. "Eesti Sõna" järgi on Balti rinne ühine. Kas hakatakse eestlasi Daugavpilsis alla viima?

24.7. [---] "Eesti Looming" ilmus. Kirjanduslik osa, nagu me Ristikiviga arusaamisele jõudsime, nõrgavõitu. Kirjutan praegu naljaviluks ka novelli, vahest saab parem kui Voitki või Saksa oma.

Järgmisele numbrile lubasin Underist kirjutada ja mõningaid soome luuletusi tõlkida. [---]

30.7. "Eesti Looming" on saanud üldiselt hea arvustuse, Andres Laur annab välja Ristikivi "Tule ja raua" ja vist midagi Uibopuult. Edgar V. Saks hakkab Orase ja minuga koos luuleantoloogiat koostama.

Rootsi sõiduks registreerisin meie pere, igaks juhuks, sest kodumaal pole asjad head. See sõit läheb vaikselt käiku. Tsiivilpagulased on vihased, et Eestisse minekuks ja evakueerimiseks ei tehtavat midagi. Tegelikult on neid asju siiski vaikselt aetud. Teisipäeval tuleb vist klubi koosolek. Warmast (ministeri Epävarma — ebakindel) ja Margist (Penn) olevat pamflett tehtud.

Eestlasi läheb suurel hulgal Rootsi.

Arutasime Warmaga eesti ajaloo käsitluse küsimusi. Tema arvas, et tuleks käsitleda ka rüütelkonda eesti ajaloo järguna. Kavatsen kirjutada eesti poliitilisest arengust ja eesti majandusest. Kus, eks seda näe.

Täna läheme Pitäjämäele Prooside juurde. Öhtul on minu raadioettekanne — ringmatk läbi Eesti. "Radiokuuntelija" on sel puhul avaldanud minu ja Eesti maastike pilte. Valtasaariski on äkki ärganud huvi Eesti olukorra vastu.

2.8. Pühapäeval olime Pitäjämäel. Öhtune raadioettekanne läks päris rahuldavalt. Esmaspäevane klubi koosolek HOK-is oli täiesti asjalik, rohkem informatsiooni andmine. Mark avaldas ka Rahvuskomitee olemasolu, mis eile oli Rootsi ajalehtedes. Deklaratsioon on ka siia jõudnud. Sõnumit komitee loomise kohta raadios avaldada ei lastud, soovitati märkida kaudselt, vestete kaudu. Üks veste on praegu nende käes. Koostati märgukiri evakueerimise kohta ministrile Eesti Büroo, Helsingi Eesti Seltsi ja "Malevlase" poolt. Samuti on kodumaalt küsitud, kas seal soovitakse eesti vabatahtlikke kodumaale saada.

6.8. Nüüd ei saanud ka vestetest asja. Oodaku veel! Presidendi vahetus* on härrad kõhklema pannud ja elevile ajanud nagu üldse kogu rahva.

Kirjutan praegu luuletusi antoloogia jaoks ümber. [---]

Saatsime eestlaste nimel presidendile õnnesoovitelegrammi. Tehakse hoolega ettevalmistusi võimalikuks evakueerimiseks, kuigi sakslased ei taha sellest kuuldagi. Karta on, et kodumaalt tuleb esmajoones siia Mäe sõpru.

9.8. Esmaspäeval pidasin klubis ettekande Soome ühiskonnast. Rahvast keskmiselt, meeoleolu rahulik. Vellner arendas sõjateooriaid

*4. augustil sai Soome presidendiks Risto Ryti asemele marssal Mannerheim.

ja ennustas kiiret sõja lõppu. Üldiselt oodatakse meie poolt kiiret Saksamaa varisemist lääne surve mõjul, enne kui Venemaa meile sisse tungib.

Aksel Linkhorst Stockholmist oli siin ja rääkis vabariigi välja kuulutamisest. Roots lased olid muidugi venelaste hirmul keelanud ametliku deklareerimise. USA on selle raadios ette kandnud "headline" uudistes.

Täna olime (Saks ja Kures) Linkhorstiga "Kämpis" aamiaisel. Laid pakkus evakueerimise ettevalmistuste puhul mulle Siirtoväen Keskustoimistos kohta, kuid deklareerisin, et pole minu ala.

13.8. Kaelas sõitis ära 8 päevaks, annan tema asemel STT-sse uudiseid. Kahjuks halbu — Petseri vallutamise venelaste poolt jne.

Hulk inimesi on Soomest kadunud — teiste hulgas Kuusk, Kalm, Võsu, Paul, Jalakas(?), võib-olla ka Ester. Sellepärast ongi klubis nii rahulik. Suurväli vist liigub ka. Tema asemele tuleb "Malevlase" juurde majandusjuhatajaks Michelson.

Lauri rootsikeelse sõnastiku üle on rahvas väga pahane, otsitakse "Malevlases" arvustuse kirjutajat.

"Eesti Loomingu" 2. numbri jaoks tehakse eeltöid. Ristikivi ütles, et mu novell "Mässukatse" olevat ebaühtlane, algus pikk, lõpp liiga kiire. Kirjutasin selle ümber ja andsin uuesti lugeda. Ristikivi on üldse väga närviline ja vajab puhkust.

Soomlased pole viimasel ajal siiski palju õppinud, räägivad ikka Saksamaast ja Euroopast ühe hingetõmbega ega taha lasta kirjutada Rahvuskomiteest. Sotsialism on siin nagu põletismürgiga tembeldatud. [---]

16.8. [---] STT teated tõmbab tsensor viimasel ajal kõik maha, miski ei kõlba. Vabatahtlikud hakkavad nüüd Eestise minema. Eriti agar on Talpak, kuigi on kahtlane, kuidas just teda sakslased vastu võtavad. Rahvuskomitee on igal juhul avaldanud soovi, et mindaks. Esmaspäeval oli informatsioonikomitee koosolek, millest mina ei saanud osa võtta.

17.8. [---] Käisin õhtul linnas Laidi pool nõu pidamas, keda (arvatavasti Helasega koos) esitada evakueerimist korraldama. On saadud luba 1000 inimesele, sealtpoolt on komisjonis muidugi üks Eesti Omavalitsuse ja üks SD esindaja. Jäi meie poolt eestlastest dr. Georg Martinoff ja soomlastest järjekorras Hakulinen, Kerhonen, Vilku, Voionmaa.

Eesti vabatahtlikest on 92% soovinud Eestisse minna. Eesti Rahvuskomitee teatab, et sakslased on lubanud isikupuutumatus kindlustada ja väeosa mitte lõhkuda.

18.8. Täna sõitis osa Helsingis viibivaid ohvitseri minema Hangö kaudu Eestisse. Eile tuli Hauptquartierist korraldus, et Talpaku, Saago ja Vasilate suhtes nemad isikupuutumatus ei garanteeri. Pei-

ker ja Pärilin ei lähe, paar leitnanti ka mitte. Selle tõttu löi osa nooremaid kõhkleva. Osa lipnikke — Pekomäe, Uustalu, Kadak jt. kõhklevad ka. Maha on jäänud umbes paarsada meest.

Tsiviilrahvas on suurelt osalt mineku vastu, eriti Kures, Ole, Tiiu Kadak, osalt ka Michelson ja Jalakas. Martinoff ja Saks on arvamisel, et Eesti Rahvuskomitee korraldust tuleb täita. Mõne päeva pärast selgub lõplikult, kes läksid.

20.8. Koostasid "Eesti Avalike Tegelaste" põhjal evakueeritavate nimestikku. Pidime selle eile õhtul Laiuga valmis tegema, et Helasega kaasa saata, aga Warma oli vastu. Helasega läks kaasa endine Tallinna saatkonnanounik Koistinen, kes olevat bürokraat. Tahetakse nüüd ära tuua 2000–3000 — vabatahtlike perekonnad, need, kel siin on sugulasi, eesti avaliku elu tegelased ja eriteadlased. Ronimois on Rootsis tehtud nimestikuga ka siin. Valtasaari on ära ja asendajad (Vilkuna, Ruoppila) on õige lahked tsensuuri osas. Ent vestluste asi ei nihku üldse. Eile Uluotsa kõne oli päris korralik.

26.8. Evakueerimine vist juba lõunas areneb. Eerik sõitis eile õhtul seda korraldama. Eesti poisid on kodumaal suhteliselt korralikult vastu võetud, aga antavat veel mingit "väljaõpet". Kurese andmetel olevat seal võitlused ainult mõnede bandede ja Omakaitse vahel. See on arvatavasti jälle teistpidi liialdus, kuigi kümned diviisid ja tankid on samuti tühi lori. Igal juhul on venelased praegu Tartus.

Siin valas meie tädi Aulio jälle viha büroo ja Warma vastu, kes saavat 5000 marka igalt Rootsi viisa soovituselt. Sagim esineb saksa-keelsete nimekaartidega Eesti Majanduskoja esindajana ja külastab soome asutusi. Kirjutasin selle puhul joonealuse. Igatahes luurab ta viimasel ajal ringi niipalju kui saab. Viimasel ajal on hakatud teda ignoreerima.

Laur on koos paari teisega hangeldamise pärast klubist välja visatud. [---]

Valtasaari teatas, et vestlusi ikka veel ei saa raadios saata. Hindid on kogu aeg Rootsi minemas, aga pole veel läinud. Eestist on tahetud suurel hulgal rahvast Saksamaale viia, aga vähe on läinud. Loodetavasti saame tuleval nädalal sealt mingeid teateid.

30.8. [---] Teisipäeval saab kuulda, mis Liidi välisministrile esitatud Tofferite väljanõudmise paberitest saab. Täna on Mark Koistisega koos. Siis kuuleb, kuidas evakueerimise asjad lähevad. Soomes lipnikuteks tehtud tahetakse kodumaalt kuulduse järgi Saksamaale viia. Mõned olevat juba metsas.

Inglise raadio hääled on pisut teravamad venelaste suhtes. Tegusid pole esialgu veel märgata. Kaelas on informatsioonitoimkonnast välja astunud. See ei tegevat midagi.

3.9. Eestist tuli kiri, perekond on tõenäoliselt Saksamaale läinud, kindlasti ei tea. Siin registreeritakse praegu sugulasi. Ristikiviga te-

gime üldise nimestiku valmis. Palju sellest kasu on pärast viimaseid sündmusi? Kerttu Mustonen arvas, et laevad rakendatakse kõik sakslaste äraviimiseks. [---]

Olukorrad hakkavad igatahes kohutava kiirusega muutuma. Raadios tuleb ette lugeda terve Hackzelli kõne.

4.9. Soome—N. Liidu relvaderahu puhul väga segased meeleolud. Soome lihtrahvas üldiselt rõõmustab. Ole, Saks ja Laur olid hommikul büroos paanikas, Uibopuu ka õige pessimistlik, Kures huvitaval kombel mitte. Ametlikust registreerimisest ei tule enam midagi välja, tahetakse paatidega tuua niipalju kui võimalik. Tallinnast tulnud madrused räägivad, et sakslased olevat osa Tartust ja Võru tagasi vallutanud.

5.9. Valtasaari oli juba päris rahulik ja palus esialgu mitte enam Berliini teateid kasutada, samuti mitte STB omi. Martinoff tahtis kihla vedada 1000 marga peale, et 15-ndaks on vaherahu tehtud ja vene baasid Soomes. Saks targutas. Tema juhtkirja soovitasin välja jätta, teeks ainult pahandust. Ise ta sihib vist Rootsi suunas.

6.9. [---] Mark koostas "poliitilise" nimekirja, mis läheb Rootsi saatkonda viisade hankimiseks, igaks juhuks.

7.9. Valtasaari ütles täna meile Margiga, et eestikeelsete saatete saatuse on noateral, tahetud juba ära jätta. Aga kui venelased nõuavad, siis... Margi väljendus, et meie oleme kogu aeg arvestanud lääneriikide võiduga, ei paistnud Valtasaarile meeldivat.

Michelson on lõunast oma pere ära toonud. Eerik aga tulevat siia vist Stockholm kaudu.

9.9. Välispoliitiliselt on kõik muutumatu. Rahutingimusi ei tea. Sakslaste lahkumise kohta Põhja-Soomest pole ka andmeid. Osa soomlasi loodab kindlasti rahule. Teiselt poolt väidetakse, et iga-suguste tingimustega rahu ei tehta. Eestlased kipuvad läände ja ennustavad Soomele katastroofi — ka Martinoff, kes oli seni üsna rahulik. [---]

11.9. [---] Üks daam rääkis rahutingimustest. Põhjast Lapi lään ja pisut enamgi (250 000 inimese ala), idas 1940. a. piirid, üks aasta-käik mehi (30 000) Leningradi üles ehitama ja suur sõjakahjutasu.

Warmal on tulnud Stockholmist õige optimistlikult.

14.9. Praegu toimub suurem ärasõitmine Rootsi soomlaste vaikselt nõusolekul poolametlikult paatidega. Ainult kallis on see sõit, täiskasvanud 4500 marka, lapsed 1000–2000 marka. Suurväli, Martinoff ja Pallo ajavad neid asju. Pr. Kadak ja Ole on esimesi sõitjaid.

Eile oli pr. Nivanka pool HES-i juhatuse koosolek. Muidu on õhkkond pingeline. Homme on 15. september ja sakslased pole Põhja-Soomest lahkunud.

Mis meelde on jäänud

15.9. Rootsist on meie vastuvõtu kohta põhimõtteline nõusolek olemas. Eestlased lähevad üldiselt hinda. Emil Vesterinen tundis äkki huvi eestlaste ja nende äramineku vastu. Sakslased on Suursaarel kallal...

[--]

18.9. Kõik uurivad rahutingimusi, keegi täpsemalt midagi ei tea. Ärasõit Rootsi toimub suure hooga. Martinoff on üsna närviliseks muutunud, muudkui kihutab kõik minema. Tahab ka muuseas meie pere minema saata, pärast enam ei pääsevat. Pakki ega kirja Eestist minule seekord polnud. Soomlased on kole imestunud sakslaste tegude üle Suursaarel ja mujal.

20.9. Tingimused on üldjoontes teada ja selge on, et tuleb siit võimalikult kiiresti kaduda. Viisad on tulnud ja passid saame reedel kätte. Teisipäeval loodetavasti saab sõita, kui midagi ei juhtu.

Eile õhtul olime Martinoffi juures koos, tal on suur paatide puudus. Viimane on siiski varutud. Martnad sõidavad homme, Kures ka. Eerikuga olin telefoni teel ühenduses, ta on juba Stockholmis, lubas meid laagrisse sokutada.

Eestis on kõik segamini, sakslased taganevad välja. Põhja-Soomes käib madin sakslaste ja soomlaste vahel. [---]

21.9. Soome laevad enam ei käi. Suure vaevaga saime laupäevaks rootsi laevale tekikohad. Käib küll. Paate on ka Rootsist saadetud ja kõik soovijad pääsevad minema. Suur osa jääb aga siia. Eile ilmus "Malevlase" viimne (33.) number.

30.9. Rootsist:

Reedel 22. septembril saime suure jooksmise peale oma paberid korda. [---]

Laupäeval saime suure vaevaga veel õigeks ajaks rongile. Turus polnud mingit kontrolli, nagu oli kardetud, kuid valuutakontroll kestis 3–4 tundi. Laeval olid Aino Suits tütreaga, Warma, Kirotar ja Kotsar. Laev oli rootsi "Aeolus". Järgmise laevaga, mis pidi kolmapäeval tulema, lubasid sõita Mark ja Kaelased. Enne lahkumist helistasin tuttavatele — Haavirole, Kettusele ja jätsin Valtasaarega jumalaga. Saated lõpetasime ära — polnud enam mõtet. "Malevlase" arhiiv ja büroo kartoteek pidid Rauma kaudu üle saadetama. Martinoff korraldajana oli viimasel ajal väga närviline.

4. Kommentaarid

Tagantjärele päevikut lugedes selgus, et seal oli seiku, mida enam ei mäletanud. Aga toimus ka tähtsaid sündmusi, mida üldse polnud mainitud või mis tekstist ei selgu.

Seetõttu on lisatud kommentaare ja ülevaatlikke kirjeldusi. Sel puhul võib tulla kordumisi, aga need on paratamatud.

Elasime alguses hotellides ja *matkakoti*'des kodust kaasas olnud hõbelusikate najal, kuni saime mõlemad tööd. Hiljem selgus Ester Jürgensi kaudu (kes oli hea ärinaine), et lusikate eest oleks mõnes teises kohas kui kullassepa juures hoopis rohkem raha saanud. Enne Soomest ärasõitu müüsimise ära veel viimase hõbeda, nii et Rootsi jõudes oli meil 100 krooni, olime teiste laagrielanikega võrreldes "kapitalistid".

Elasime suurema osa ajast Munkkiniemel Tammitie 9. Samasse korterisse kolis Ester Jürgens. Karl Jürgens (Suur Jüri) oli ju *kaukopartio*'s* ja pääses harva koju. Kevadepoole loobus Ester Jürgens tööst Uferi paberipoes ja hakkas vastava tasu eest meie lapsi hoidma. Tasu oli napp, sest meie kummagi sissetulek polnud kuigi suur. Mina teenisin kõrvalt pisut artiklitega.

Karl Jürgens sõitis paar päeva enne rahutegemist Eestisse ja sinna ta jäi... *Kaukopartio* töötas koos sakslastega, kellelt saadi varustust. Sakslaste asjatundmatuse ja karjäärihimu tõttu jäi üks salk (13 meest) terveni Ida-Karjalast tagasi tulemata.

Ester jõudis Rootsi, abiellus hiljem sakslasega, kolis Saksamaale ja suri vähktõppe.

Suuremaid Helsingi pommitamisi oli kolm, kümnepäevaste vaheaegadega. Esimesest meie ei saanud arugi, et see oli midagi suuremat. Pärast alles kuulsime kahjudest linnas. Teine kestis pool ööd ja kolmas terve öö. Selle puhul olime 1 km kaugusel kaljuvarjendis.

Vene lennukid tulid idast, said õhutõrjelt tuld ja viskasid suurema osa pomme alla ida pool linna või idapoolsetele linnaosadele, kus elas enamjagu töölisi. Läänepoolsed "kapitalistide" linnaosad jäid suures osas puutumata.

Inimesi sai surma paarsada, tulekahjusid tekkis vähe, sest Helsingi on kivist linn. Aga et linn asub graniidil, siis põrutasid plahvatused palju aknaid katki. Suurel osal linnast olid hiljem papist või vineerist aknaruudud.

*Soome kaugluure, kuhu nõukogude olude tundmise ja vene keele oskuse tõttu värvati meelsasti eestlasi. *Toim.*

Eesti pagulastel polnud alguses kortereid, kuigi soome tädid elasid tihti üksi 5–6-toalistes korterites. Pärast esimest pommitamist põgenes, kes sai (kes polnud tähtsal tööl), maale või mõnda väikelinna tuttavate juurde. Eestlastel oli kortereid küllalt saada. Igaüks oli rõõmus, kui sai korterisse elama inimesed, kes kaitsesid kortereid varaste eest.

Linn oli pimendatud, peale korterite rööviti ka inimesi tänavail. Oli sõjaväest põgenenud mehi metsades ja linnades tuttavate juures varjul.

Munkkiniemele tuli ainult paar pommi (see asus linnast loodes). Ühest on mul talletatud kild. Kord päeval jalutasime Juhaniaga, kui ilmus Vene luurelennuk, mida Soome õhutõrje katsus tabada. Juhan oli paukude üle väga rõõmus...

Trammiga linnast Munkkiniemele ja sealt tagasi sõites lugesin ohtralt inglise keelt (kriminulle ja Wodehouse'i), saades sellega inglise keeles lugemisele jalad alla. Kooli inglise keelest ju selleks ei jätkunud.

Nagu kirjutatud, hakkasin 5. detsembril *Malevlast* toimetama. Selle töö juures oli palju "kokkasid", noored sõjamehed polnud alati sisuga rahul, aga saatsid ka kaastööd.

Hiljem hakkasin tegema eestikeelse saate teksti Soome raadios. See koosnes peamiselt Soome ajalehtede (ja *Malevlaste*) tsitaatidest, sisaldas uudiseid ja juhtkirju. Kirjutasime ka vesteid (Eerik Laid ja mina). Saated olid enamasti otsesaa-
tet. Et soomlased nähtavasti kartsid, et mina diktorina tekstist võin mööda minna, pandi lugema tuntud eesti kirjanduse soomendaja Kerttu Mustonen, kes rääkis tugeva soome aktendiga eesti keelt. Vahel harva lasti mind mikrofoni juurde.

Kõige vaevarikam osa saadete tekstide tegemises oli tsen-
seerimine. Seda toimetas *maisteri* Valtasaari, väga ettevaatlik ja peaaegu lõpuni sakslaste võitu uskuv (hakkas kahtlema, kui liitlased olid Pariisi vallutanud).

Eesti pagulased ei uskunud sakslaste võitu juba Soome tülles. Loodeti mingile "kolmandale võimalusele".

Jõulu ajal saime raadios saata isiklikke tervitusi kodumaale.

Eesti Büroo oli kogunemiskoht, kuhu ilmusid ka vabatahtlikud sõjamehed puhkuse ajal Helsingis viibides. Seal kuuldi uudiseid ja vaieldi ägedasti. Voldemar Kures katsus intervjueerida Eestist värskest tulnud, et saada uudiseid nii *Ma-*

lehtlase kui ka Soome ajalehtede jaoks. Tema toimetas kodumaa uudiseid, Harald Vellner välispoliitilist ringvaadet (eriti sõja osas).

Peale selle oli nn klubi, mis kogunes kord nädalas eri lokaalides, seal peeti ettekandeid ja vaieldi. Vaidlemine oli kaunis viljatu. Peamiselt rünnati Warmat ja Laidu ning nõuti "informatsiooni" ja kaasarääkimise õigust. Informatsiooni ei olnud. Eesti saatkond Soomes oli ametlikult likvideeritud. Warmal polnud mingit ametlikku positsiooni. Nad ei saanud koos Laiuga midagi otsustada, pidasid ainult sidet Soome poliitiliste ringkondadega. Mark oli neile abiliseks.

Eestlaste tegevust toetas Soome—Eesti Ühing, mis sai raha kõrgemalt poolt. Ühingus oli aktiivseid mehi, kes hiljem muutsid oma vaateid (teiste hulgas Urho Kekkonen ja ta sõber Kustaa Vilkuna). Kekkonen kirjutas "Pekka Peitsi" varjunime all vesteid *Suomen Kuvalehti*'s, need vested olid väga ägedasti venevastased.*

Et meie lähematele tuttavatele klubi tegevus läks igavaks, organiseerisime grupi, mille ristisime ülbelt "ülemkojaks". See käis koos kord kuus lokaalides. Seal peeti lühikesi ettekandeid ja aeti niisama juttu. Need oli väga elavad ja lõbusad koosviibimised, kellelgi polnud "poliitilisi kirgi". Peale Laiu, Margi ja meie käisid seal teiste hulgas Eduard Ole, Rudolf Jalakas, Heldur Ester, Maret ja Livia Martna, Alma Hiitonen jt. Tegelikult pandi "ülemkoja" asutamisega idanema seeme, millest kasvas Rootsis Vabariiklik Ühing. Sihiks oli hoiduda asjatutest poliitilistest askeldustest ja kasvatada sallivust ka teisitömõtlejate suhtes.

Nagu päevikust näha, käis igavene poliitiline sekeldamine. Tegelik "poliitika" aeti Warma, Laiu ja Margi poolt vaikselt ära.

Olid poliitilised vastuolud Helsingi eestlaste ja Stockholmi eestlaste juhtivate isikute vahel. Hans Ronimois, Jaan Ots ja Heldur Tõnisson (*Jaan Tõnissoni noorem poeg*) ei suutnud "vaikiva ajastu" ajal kogunenud vimma uutes oludes unustada. Päts oli tabu, temast ei tohtinud rääkida ega kirjutada, nagu poleks teda kunagi olnud.

*Üks Pekka Peitsi vestetest on avaldatud ka *Akadeemias* (1996, nr 5, lk 914–924). *Toim.*

Tuleb veel jäädvustada “Ungari mereväge”. Termini leiutas Karl Ristikivi. Ungari riigi juhiks oli admiral Horthy, kuigi Ungaril peale jupi Doonau laevatatavat vett polnud. Horthy admiraliaukraad oli jäänud ajast, mil Austria—Ungari impeeriumil olid sadamad Aadria meres.

“Ungari merevägi” tähendas organisatsiooni, kel polnud reaalselt baasi. Kasutasime nimetust selle kitsamas mõistes ka Soome *kaukopartio* kohta. Teiseks pagulaste endi kohta — intrigeeriti, aga mingit võimu ega poliitilist alust polnud. “Ungari mereväe” üheks tegevusliigiks oli katsuda saada informatsiooni pinna alt. “Ungari mereväelased” olid Soomes kõik need, kes seal mingil viisil poliitiliselt või ajakirjanduslikult tegutsesid.

Keeruline ja saatusraske oli eesti vabatahtlike kodumaale mineku probleem. Poisid ise kibelesid varakult sinna minema, osa ohvitseride tegi selleks propagandat (eriti Karl Talpak)*.

Tegelikult oli nende minek asjatu ja maksis umbes tuhande noore mehe elu või vabaduse, ilma et rinnet oleks suudetud ülevõimu vastu paigal pidada rohkem kui paar päeva.

Muidugi oli õhus küsimus: miks me siia tulime, kui me nüüd tagasi ei lähe? Selle aja meeletoludes oleks vist olnud võimatu tagasiminekut takistada.

Aleksander Warmal pidid olema kontaktid Soome poliitikutega. Ta oleks pidanud vähemalt mitteametlikult teadma, et soomlased rahu teevad. Warma oli rohkem rahuaegne diplomaat kui poliitik (see ilmnas ka hiljem Rootsis). Otsustaval hetkel oli ta läinud maale nädalalõppu veetma. Põhja-Soomes oli neil päevil ka Heinrich Mark. Warma oli enne seda jätnud kategoorilise väite, et soomlased rahu ei tee.

Aga soomlased tegid rahu ja sellega varises Saksa rinne Eestis kokku. Pooled soomepoisid viidi Tartu alla, teine pool jäeti Tallinna ligidale “väljaõppele” ja valgus hiljem laiali, sest midagi muud teha ei lastud. Sakslased polnud poliitiliselt midagi õppinud. Nad oli umbusaldust ääreni täis ja lootsid üksi veel ikka maailmale vastu panna.

Koos laeval Rootsi sõites oli Warma ikka veel veendunud, et lääneliitlastele Soome rahutegemine ei meeldivat... Jaa, meie ei uskunud, et lääneliitlased venelaste suhtes nii naiivsed olid,

* Isiklike mälestuste põhjal ei saa ma öelda, et K. Talpak sellist propagandat tegi. Kõhkles nagu “poisidki”. A. Kaalep.

nagu nad olid. Nende sõjapoliitilisest naiivsusest täpsemalt siis, kui käsitlusele tulevad viimased Saksa okupatsiooni päevad kodumaal.

Teine tähtsam eestlaste suhtlemispaik oli Helsingi Eesti Selts, mis käis koos Mannerheimintiel asuvates ruumides. See oli elanud aastakümneid Helsingi vanemate eestlaste organisatsioonina. Nüüd tuli palju uusi liikmeid, peale selle käisid seal sõdurid.

Esinaiseks oli alguses mitukümmend aastat olnud pr. Ida Schwalbe, hiljem oli selleks energiline pr. Erika Viirsalu-Nivanka, mina sattusin vahepeal abiesimeheks.

Selts katsus näiteringi üleval pidada (näitejuhiks oli paberikaupmees Ufer). Katsusime kevadel lavastada "Vedelvors-ti", aga nimitegelane putkas Rootsi ja asi jäi katki.

Vene vägede rünnak juuni alguses Kannasel ei tundunud alguses eriti ohtlikuna. Hiljem muutus meeolelu ärevaks, enne kui rünnak Vuoksi all oli pidurdatud. Soomlased lihtsalt ei suutnud oma relvastusega venelastele vastu panna ja Saksa sõjaline abi oli hädavajalik. Päevikus leiduvad väited, et soomlased olid kergeusklikud ja hooletud, ei pea paika.

Kardeti, et sakslased hakkavad mõju avaldama ka Soome poliitikale. Seda siiski ei juhtunud. Sakslastel oli endil häda käes, polnud Soome jaoks enam aega.

Soome juudid olid vahepeal väga mures. Neid polnud eriti palju.

Oli suur nõudmine Rootsi lehtede järele. Raudteejaamas olid pikad sabad. Soome lehed ei avaldanud ju kõike, osalt Saksa survele. Kui venelased idas edasi tungisid, siis arvasime alguses, et Rootsi lehed liialdavad.

Meie ei märganud asjaolu, et osa Rootsi ajakirjandusest (eriti *Dagens Nyheter*) katsus soomlasi otse sundida rahu tegema, iga hinna eest. Peaasi, et sõda Rootsi ligiduses lõpeb, saagu Soomest mis saab. Soomlasi sõimati natsideks, kui nad sakslaste käest sõjalist abi vastu võtsid, et riiki päästa.

Soomlaste närvid pidasid vastu. Nad oleksid ju võinud sattuda Saksa—Vene sõja tallermaaks. Tehtud rahu järel sattus lahingutandriks ainult hõredalt asustatud Põhja-Soome. Osa Rootsi ajakirjanike kalduvus soomlasi õpetada võis võtta väga ebameeldivaid vorme. Keegi soomlane vastas neile soome va-

nasõnaga: "Kyllä maalla ollaan viisaita, jos merellä vahinko sattuu"*.

Meie informatsioon kodumaa oludest oli tagantjärele hinnates kohati väga puudulik. Meil polnud ülevaadet haritlaste arreteerimise aktsioonist. Meie ei teadnud peagu midagi eesti sõjameeste sangarlikust vastupanust Narva all ja Sinimägedes. Puudusid teadmised eestlaste põgenemisest läände ja lõunasse.

Kõigest hoolimata olime üsna rahulikud. Tagantjärele vaadates rahulikumad, kui olud oleks õigustanud. Venelased oleksid võinud ju lõplikult rindest läbi murda ja Soome vallutada. Nad jätsid aktsiooni pooleli, sest vägesid oli vaja poliitiliselt tähtsamal keskrindel — Saksamaal.

Muidugi oli meie selja taga Rootsi kui mingi kindlustus. Aga polnud ju kindel, kas sinna pääseb. Muidugi liikus sinna eestlasi kogu aeg — ka rindelt jooksu läinud vabatahtlikke. Rootsi oli Soomest vaadates nagu mingi "töötatud maa", kus polnud pimendamist, sõjaohtu ja kus oli kõike saada.

Kümme kuud Soomes oli palju vahelduvam ja teatud määral "põnevam" kui pikk Saksa okupatsioon. Alatasa juhtus midagi. Inimesed said end jälle vabalt väljendada, isegi suhteliselt vabalt kirjutada. Keegi ei kartnud nuhke, kuigi Valpol olid oma "kõrvad".

Soome sotsiaalpoliitika oli meile küllaltki vastutulelik (hoolimata kohatisest Saksa vastusurvest). Et soomlased uskusid ja suures osas lootsid Saksa võidule, oli psühholoogiliselt seletatav. Kes tahaks uskuda, et oks, millel ta istub, võib murduda. Hitleri ja Rosenbergi plaanid Vahe-Euroopa osas polnud soomlastele teada — neid poleks ka usutud.

Ka toidunormidega tuli toime, kuigi napilt. Lisatoit oli muidugi teretulnud, aga see polnud eluküsimus nagu kodumaal Saksa okupatsiooni ajal.

*"Kui merel hätta jäädakse, küllap siis maal ollakse targad." *Toim.*

Isiksusi

Lauri Kettunen oli Joroisest Savost talupoja päritoluga mõisaomaniku poeg. Käis Eestis juba üliõpilasena keelt uurimas, sai tuttavaks mu isaga. On sellest ka oma mälestustes kirjutanud. Mu vend Lauri ristiti tema järgi. Lauri Kettunen oli eluaegne "eesti sõber", oma savolase temperamendiga rohkem eestlane kui soomlane, ta eesti keel oli vahepeal täiesti murdevaba.

Aitas organiseerida Soome vabatahtlikke Eestisse Vabadussõja ajal. Oli läänemeresoome keelte professor Tartus, käis siis korduvalt meil maal. Isa viis talle linna võid ja muud toidukraami, mille saamine vabariigi algaastail alati kerge polnud. Küllastasin teda stipendiaadina Helsingis olles.

Ta saadeti Talvesõja ajal Eestisse "meeleolusid" uurima. Oli alati valmis okupeeritud Eesti eest piike murdma ja eesti pagulasi kaitsma. Puutusin temaga kokku ka Soomes olles. Ta muutus alati ärevaks, kui keegi ajakirjanduses kuidagi Eestit või eestlasi riivas.

Tuli koos soome kirjanikega 1963. a suvel Stockholmi eesti kolleège küllastama ("omade juurde"), suri tagasisõidul laeval.

Lauri Kettusest on hiilgava essee kirjutanud Valev Uibopuu (ilmus esmakordselt *Tulimullas* 1963 ja 1964). Laenan sealt Lauri Kettuse kui inimese äärmiselt tabava ja nägemusliku iseloomustuse ühe osa:

Kellelegi, kes Lauri Kettuneni on näinud ta suvise kuningriigi keskel lühikestes kaitsevärvi pükstes ülakeha paljana ja üleni pruuniks põlenud, turi natuke kummaras, käsivarred ja jalad jändrikulised ja soonilised, küüned igasugu füüsilisest tööst ja kalapuhastamisest kulunud, sõrmed paksud ja punaste karvade-ga, kämblad tõmbid ning rasked, heledates kulmudes ja hallides kergelt käharates juukselokkides mõni kalasoomus, näol värske õhu ja tervise punerdus, linaõiesinistes silmades heatahtlik, natuke kelmikas ja aeg-ajalt otse lapseliku heameele välgutustesse viskuv naeratus — ei oleks võinud iseenesest pähe tulla, et siin seisab professor, üks soome kuulsamaid keeleteadlasi, ja mitte talupoeg, kalur, metsamees või, noh, ütleme et Paan, see vallatu ise. Ning kui selle teadmispärase tõsiasjaga leppida tuli, siis langeb see ju siiski hästi kokku ettekujutusega soomelisest kultuurist kui talupoegsele pinnale tuginevast. Ainult — kuidas mõista seda temperamendivahet? Talupoeglikkusega ühendatakse ju tavalisel aeglust mõtlemises ja tegutsemises. Lauri Kettuneni reaktsioonid olid aga välkkiired, ta tundeilm tuline.

Ta mõni mõte võis liikuda otse galopeerivas taktis ja arvatavasti siit lähebki sild üle intellektuaalsele kutsumusele, siit tulebki ta tohutu töövõime. Peame tunnustama, et niihästi karakterina kui inimesena oli ta väga erinev omal maal, olgugi samas soomelise mõistmisega. Ei ole kartust, et teda võiks ära vahetada kellegagi ta nelja ja poole miljoni rahvuskasulase hulgas.

Lauri Kettusega kohtusin ka Rootsis elades. Ta viis mu Jyväskyläst oma kodukohta Joroisesse ja tutvustas vennatütardega, kelle peredega sigines suur sõprus. Oli vanas eas hakanud ilukirjandust harrastama — luuletused ja näidendid (osalt savo murdes). Märkis ise: “Mis vanal mehel viga ilukirjandust teha, enesekriitikat enam pole, muudkui kirjutata.” Teine “kettuselik” väljendus ta enda kohta: “Ma olen alati olnud eluvõõras ja saamatu inimene, mis minusugusest muud olekski võinud saada kui professor.”*

Alma (Ingel) Haavamäe-Hiitonen sai tuttavaks kooliajal Öppurite Eneseharimise Rühmas. Helekollaste juustega ja südamliku naeruga tütarlaps luges Marie Underi luuletusi ning oli neist siiralt vaimustatud. Aga muus osas väga kriitiline ja kalduv heatujuliselt pilkama. Minust kolm aastat vanem ja kaks klassi ees.

Jäime kaugemale, kui ma koos teistega Rühmast selle liigse “punasuse” tõttu välja astusin. Tihedamad suhted tekkisid meie Soomes-oleku ajal. Inglise kodu võeti alati südamlikult vastu (Unio oli sõjaväes Ida-Karjalas ja jäädvustas fotokaameraga rinde argielu). Inglise, kes oli olnud vahepeal ametis Eesti saatkonnas, sai arutada poliitikat ja kultuuri, tal oli hea informatsioon selle kohta, mis toimus kulisside taga.

Veljestolasena oli ta tuttav Laiu, Marga ja Kaelasega. Liitus meie “ülemkoja” grupiga ja oli vaimustatud eestlaste vintisoleku lõbususest ja vaimukusest. “Soomlased ainult tuiutavad ja siis on järsku purjus ning väga tülikad.”

Tuli mulle appi metsa “motte” tegema, kuigi endal oli pimesool lõhkenud (seda arstid ei avastanud). Jäigi poolhaigena meist maha, kui me Rootsi läksime.

Suhted elavnesid jälle, kui ta tuli Rootsi oma sugulasi Looritsaid (pr. Loorits oli Inglise õde) ja Treppe vaatama ning kui meie käisime Soomes.

*Vt ka Lauri Kettuse eestikeelseid luuletusi koos prof. Paul Alvre järelsõnaga *Akadeemias* (1995, nr 7, lk 1414–1420). *Toim.*

Viimati olime koos, kui eesti kirjanikud käisid Helsingis kodumaa kolleegidega kohtumas (1989). Elasin tema pool (ta oli paar aastat varem leseks jäänud), külastasin Hiitoste suvilat. Jutust ei tulnud iialgi puudus. Inglise silmanägemine oli halvaks muutunud, luges tekste vaevaliselt luubi abil. Aga huvi maailmapoliitika, -kultuuri ja -ajaloo vastu oli pidevalt olemas. Paar aastat varem olime pidanud oma sõpruse 60. aastapäeva.

Heinrich Mark oli õppinud kooliõpetajaks, temast sai jurist ja poliitik. Oli lähedases ühenduses Jaan Tõnissoniga "vaikival ajastul", tegeles "juulivolikogu" nn valimiste ajal vastaskandidaatide ülesseadmisega ja oli ise üks neist. Elas kuidagi üle esimese Nõukogude okupatsiooni.

Saksa okupatsiooni ajal rakendus vastupanuliikumisse, pidas sidet Tallinna ja Tartu vahel, jagas ja korjas informatsiooni. Läks 1943. a kevadel Soome, et Warmale abiks olla. Oli Soomes sidemeheks eri gruppide vahel, hankis ja levitas uudiseid. Suhtles mitmesuguste Soome gruppide ja ametiasutustega, millest meie teised sel ajal suuremat ei teadnud. Hea "põrandaalusena" oskas vaikida, kui vaja.

Tegeles poliitikaga ka Rootsi saabudes, kuni temast sai lõpuks eksiilvalitsuse viimane presidendi kohusetäitja ja selle valitsuse tegevuse lõpetaja.

See, kes Soomes polnud, ei tea, et H. Mark oli muu hulgas andekas amatöörnäitleja (Peeter Koidula "Säärases mulgis").

Poliitiliselt hästi informeeritud, selge sõnaga ja osav vastuväiteid pareerima. Alati humoristlik, oma väidetes asjalik, mitte kunagi nõrduinud, vihane või vastaseid solvata sooviv. Väga tolerantne — temale võis öelda mida tahes, tema väidete ja tegude üle nalja heita — see teda ei ärritanud iialgi, ta oskas kõike pareerida või pilkajaga kaasa naerda. Kohanemisoskuse, poliitikule vajaliku hea intuitsiooni ja "paksunahalisuse" tõttu ideaalne pagulaspoliitik. Nõus alati poliitilisi probleeme — eriti isikute osas — arutama. Edukas võitleja "Ungari mereväes".

Erik Laid (varasema nimega Ostrov) oli magister nii arheoloogias kui etnograafias. Põgusalt kohtasin teda Õpurite Eneseharimise Rühmas, kus ta käis meile ettekannet pidamas. Kohtusime ka hiljem, kui ta oli muinsuskaitse inspektor. Eesti Rahva Muuseumis Saksa okupatsiooni ajal koos

töötades algasid meie kontaktid põrandaaluse informatsiooni levitamise alal.

Soomes oli Laid keskne tegelane eesti pagulaste eest hoolitsejana. Tal olid varasemast ajast Soomes head suhted, loodud stipendiaadina, ta oskas rootsi ja soome keelt. Oli väga tasakaalukas ja oskas eestlaste probleeme soomlastele ette tuua, samuti tutvustada meie suhteid sakslastega, seejuures mitte kunagi ületades piiri, mis oli "diplomaatlikul" suhtlemisel vajalik. Osa soomlastest olid väga iseteadvad härrad ja meie pidime nende saksavaimustuse alla neelama.

Laid organiseeris Eesti Büroo, korraldas sotsiaalabi pagulastele, eriti naistele ja lastele. Ta oli tihedas kontaktis minister Warmaga, katsus hoida tasakaalus mõne vabatahtliku liialdatud tundepurskeid. Teda süüdistati (küll naiivsusest kui ka kadedusest) väga mitmesugustes "tegudes", ja "informatsiooni mitteandmises".

Eerik Laid suhtus temale esitatud tihti ebaasjalikesse süüdistustesse rahulikult ja teatud humoristliku üleolekuga. Ei muutunud kunagi ägedaks. Tänu temale oli eesti pagulastel võimalik oma vaatekohti Soome poliitikutele ja avalikkusele esitada. Temalt tuldi abi ja nõu otsima.

Isiklikult oli ta julge mees. Käis pärast haritlaste arreteerimist kodumaal ja sattus seal paar korda keerulisse olukorda, kuid pääses tänu oma külmale verele. Jutustas neist episoodidest hea huumoriga. Läks uuesti kodumaale pisut enne vabatahtlikke, katsus aidata poliitikute toomist Rootsi ja pääses ka ise Stockholmi.

Sattus teatud määral vastuollu grupiga Rootsis, kes katsus säilitada "vaikiva olukorra" aegset teravat kriitikat Isamaaliitu kuulunud inimeste suhtes. Päts ja temaga kaasa töötanud pidid olema poliitiliselt "surnud" inimesed. Laid võitles selle vaatekoha vastu ja suutis teatud tasakaalu jalule seada. Esimestel Eesti Komitee valimistel koostas ta leplikematest inimestest vastasnimikirja ja suutis osa kandidaate läbi viia. Sellest grupist arenes pikkamööda Vabariiklik Ühing. Laid oli hiljem aastaid Eesti Rahvusfondi esimees.

Rööbiti oma ühiskondliku tööga tegutses Laid edasi teadlasena, kaitses doktoritööd seemnevilja kuivatamise teemal. Teaduslik uurimistöo sai talle saatuslikuks — ta keeras väikese mootorrattaga (Messerschmidt) tähelepanematusetkel ette suurele autole ja sai silmapilkselt surma (1961. a).

Eerik Laid oli väga sümpaatne, alati sõbralik, huumoritajuline, vajaduse korral väga kindlate vaatekohtadega (oskas neid hästi esitada), salliv ja koostöötahteline isiksus.

Pärast tema matust ütles Ilmar Talve temale omasel siiral viisil: "Mees, kelle kirstu juures polnud vaja teha ilusaid sõnu ega valetada."

5. Sügis 1944 kodumaal

Mainin lühidalt sündmusi kodumaal, mille juures ma ise ei olnud, ent mis käesolevas seoses vajavad märkimist.

ERMi direktor Ferdinand Linnus oli vangistatud (1941), muuseumi kaunid hooned hävisid pommitamisel. Suurem osa personalist põgenes kodumaalt. Tähtsamatest muuseumi töötajatest jäi Eestisse ainult Helmi Üprus.

Postimehe perest põgenes suurem osa — ähvardas ju neid kui Saksa okupatsiooni ajal ajakirjanikena töötanud enamliku režiimi terror. Tiiu Oinas, Tõllassepp ja veel mõned jäid kommunistide halastamatusse haardesse.

Tartu linna pommitati jälle, see kandis uusi raskeid kaotusi.

Sugulastest ja hõimlastest põgenes perekond Pürkop, Eva Patrason-Schulzenberg kahe tütrega, August Mägi perekonnaga. Hans Raudsepp viidi Saksamaale mobilisatsiooniga.

Eesti mehed kodumaal valisid 1944. a kahest halvast võimalusest vähem halva. Nende visa vastupanu Narva juures ja Sinimägedes aitas kümnetel tuhandetel eestlastel kodumaalt põgeneda. Suur osa neist oleks kodumaale jäädes sattunud Siberisse. Võitluste mõtet idarindel on tulnud paguluses korduvalt selgitada. Kogenematud inimesed ja massimeedia ei suutnud tihti taibata, et tuli valida kahe kurja vahel.

(Järgneb)

Terveisiä Oulusta

Pohjoissuomalainen sanomalehti Kaleva on uskollinen Viron ja virolaisten ystävä.

Kalevalla on oma nimikkorahasto Viron Kansallisen Kulttuurin Säätiössä.

Sanomalehti

KALEVA

Pohjois-Suomen suurin ja Suomen neljänneksi suurin 7-päiväinen sanomalehti.

KALEVA

Perustaja
Juho Raappana
vuonna 1899.

Levikki 84.337.
Levikkialueena koko
Pohjois-Suomi.

Oulun toimituksen lisäksi
Kalevalla on aluetoimitukset
eripuolilla Pohjois-Suomea
ja Helsingissä.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6, 8–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 17 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1997:

USD 46, DEM 69, FIM 208, CAD 63, FRF 234, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12 and single issues for 1997:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadsparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1997

Single issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6		8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	--	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Genocide and apartheid in occupied Estonia. III	<i>Enn Sarv</i>	675
The Molotov—Ribbentrop Pact	<i>Pavel Sudoplatov</i>	693
On misleaders and erring in Estonian tradition . . .	<i>Aivar Jürgenson</i>	710
Associations and impressions	<i>Bruno Mölder</i>	732
The beauty of dynamics	<i>Jüri Engelbrecht</i>	735
Science in the random world	<i>Ene-Margit Tiit</i>	754
Chaos and fractals	<i>Peeter Mürsepp</i>	762
Why is a philosopher?	<i>Hilary Putnam</i>	770
Hilary Putnam's internal realism	<i>Bruno Mölder</i>	789
Objectivism and relativism	<i>Joseph Margolis</i>	808
Helping behaviour and research into it	<i>Urmas Reinson</i>	832
Editorial note. Summaries		852
What has stuck in my mind: Episodes and moods. VIII.	<i>Arvo Mägi</i>	861

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163